

Arbejde, tid og køn - i udvalgte lande

Jens Bonke

Arbejde, tid og køn - i udvalgte lande

With an English Summary

**SOCIAL
FORSKNINGS
INSTITUTTET**

**København 1995
Rapport 95:4**

Socialforskningsinstituttets skrifter kan frit citeres, dog med tydelig angivelse af kilden. Publikationer, der omtaler, anmelder, henviser til, gør uddrag af eller gengiver dele af Socialforskningsinstituttets skrifter, bedes tilsendt instituttet.

Socialforskningsinstituttet
Borgergade 28
DK-1300 København K
Tlf.: 33 13 98 11

ISSN 0903-6814
ISBN 87-7487-503-5
Reproset, København

FORORD

Baggrunden for denne rapport er et projekt om arbejdsudbud og tidsanvendelse for Kommissionen om fremtidens beskæftigelses- og erhvervsmuligheder, den såkaldte Velfærdskommission. Det har været et ønske nærmere at få belyst de sidste 30 års udvikling i arbejdsudbud og familiernes tidsanvendelse i Danmark og i forskellige OECD-lande, der bl.a. adskiller sig med hensyn til lønniveau, lønspredning, skattesystem og familiestruktur.

Ud over denne belysning, som fortrinsvis bygger på statistiske oplysninger, indeholder rapporten også forklaringer på den stedfundne udvikling. Hertil kommer en statistisk analyse, der afklarer, hvilke faktorer der i særlig grad adskiller de forskellige lande, hvad angår arbejdsudbud og tidsanvendelse. Og endelig er disse forhold i Danmark, England og Spanien taget op til en nærmere analyse af forskelle og ligheder.

Der er blevet anvendt statistiske oplysninger fra EU, OECD og forskellige nationale statistiske bureauer, herunder Danmarks Statistik. Endvidere er Socialforskningsinstituttets tidsanvendelsesundersøgelser og tilsvarende undersøgelser for England og Spanien blevet specielt bearbejdet til formålet.

I løbet af projektperiodens halve år har udkast til nærværende rapport været forelagt Velfærdskommissionens sekretariat. Projektet er gennemført af seniorforsker lic.polit. Jens Bonke i forskningsleder Niels Plougs gruppe. Stud.polit. Nicolai Friis-Hasché har bistået med dataindsamling og -bearbejdning. Sekretærbearbejdet

er udført af overassistenterne Lillian Eckardt, Kirsten Olesen og Lotte Rener. Projektet er finansieret af Erhvervsministeriet og Socialforskningsinstituttet.

København, februar 1995

Jan Plovsing / Inge Mærkedahl

INDHOLD

	Side
KAPITEL 1. Hovedresultater	9
KAPITEL 2. Teori og empirisk baggrund	20
2.1. Indledning	20
2.2. Model for tids- og pengeallokering	23
2.3. Arbejdsdeling og økonomisk ligestilling	27
2.4. Arbejdsudbudsprofiler	29
2.5. Forskellige landes udviklingsmæssige placering	34
KAPITEL 3. Uddannelse, arbejdsudbud og tidsallokering	45
3.1. Uddannelseskapital	45
3.2. Arbejdsmarkedstilknytning	53
3.3. Beskæftigelse og beskæftigelsesomfang	64
3.4. Ikke-erhvervsarbejde - husholdningsarbejde	81
3.5. Tidsallokering	87
3.6. Sammenfatning	100
KAPITEL 4. Forklaringer på arbejdsudbud og tidsallokering	102
4.1. Teori om arbejdsudbud og tidsallokering	103
4.2. Løn og arbejdsmarked	110
4.3. Løn, skatter og arbejdsudbud	120
4.4. Arbejdsudbud, restriktioner og skyggeløn	125
4.5. Forklaringer på arbejdsdeling mellem kvinder og mænd	128
4.6. Husholdningsarbejde, erhvervsarbejde og uddannelse	132

4.7. Teori om husholdningsproduktion, produktivitet og substitutionsmuligheder	140
4.8. Husholdningsproduktion, tidsbesparelses- og tidskøbsstrategier	143
4.9. Fertilitet	153
4.10. Børneomsorg og skolesystem	160
4.11. Præferencer for arbejde og arbejdsdeling	168
4.12. Sammenfatning	175
Kapitel 5. Udvalgte lande	178
5.1. Uddannelse, arbejdsudbud og tidsallokering i Danmark, England og Spanien	178
BILAG 1. Faktoranalyse	188
BILAG 2. Variansanalyse	193
English Summary	194
Litteratur	206
Socialforskningsinstituttets udgivelser om beslægtede emner	221
Socialforskningsinstituttets udgivelser siden 1.1.1994	224

KAPITEL 1

Hovedresultater

Den væsentligste ændring af samfundet er kvindernes øgede deltagelse på arbejdsmarkedet. I dag er kvinder tilknyttet arbejdsmarkedet i næsten samme omfang som mænd. Denne udvikling, som hidtil har været karakteristisk for nogle få lande, især Danmark og Sverige, er nu også på vej i andre lande i et tempo som hurtigt vil få forskellene mellem landene til at forsvinde.

Et politisk ønske hos kvinder om ligestilling, og ønsket om stigende velstand forklarer udviklingen. Hertil kommer muligheden for at udnytte uddannelsesmæssige kvalifikationer, som kvinder i dag opnår i samme omfang som mænd i Danmark såvel som andre steder.

En konsekvens af disse forandringer har været, at kvinder i dag bruger mindre tid på husholdningsarbejde end før, og at mænd til gengæld bruger mere. For begge køn har bedre uddannelse derfor betydet, at der arbejdes mere og er mindre fritid til overs. Der er sket en ændring i tidsanvendelsen, hvorefter kvinder og mænd i stigende grad ligner hinanden inden for det enkelte land og på tværs af landegrænser.

Udviklinger og forklaringer

For at forstå den internationale udvikling betragtes forskellige tilknytninger til arbejdsmarkedet, som kendetegner kvinder i forskellige lande til forskellige tider. Fra en "uni-modal" model med tilknytning til arbejdsmarkedet og afgang ved børnefødsel over en "duo-modal" model med tilbagevenden til arbejdsmarkedet kan danske kvinder i dag karakteriseres ved en "plateau-model", hvor

arbejdsmarkedstilknytningen er ubrudt ligesom for danske mænd. Disse modeller eller faser gennemløbes helt eller delvis af kvinder i alle lande, og opgaven er derfor at belyse, hvor landene udviklingsmæssigt befinder sig.

En analyse af forskelle og ligheder mellem landene viser, at nogle faktorer er særlig vigtige. Det gælder kvinders arbejdsudbud - erhvervsfrekvenser, deltidsfrekvenser og beskæftigelse i serviceerhverv - kvinders dobbeltrolle som mødre og forsørgere - erhvervsfrekvenser for småbørnsmødre og udbud af børnepasningsordninger, og løn - og kvinders og mænds uddannelsesniveau og servicesektorens størrelse. Disse velfærdsindikatorer forklarer størstedelen af den nuværende forskel mellem landene og bruges derfor også til at forklare udviklingen i hvert enkelt land.

Uddannelse på tværs af grænser

Der er i alle lande en udvikling mod stadig flere højt uddannede kvinder og mænd. Fra knap hver fjerde unge kvinde er andelen i højere uddannelse steget til mere end hver tredje i løbet af 1980'erne, når der tages et gennemsnit for landene. For mænd er det ligeledes mere end hver tredje, der er i højere uddannelse, mod godt hver fjerde i 1980.

I 1980 blev danske kvinder kun overgået af svenske, canadiske og amerikanske kvinder, hvad angår andelen i højere uddannelse. I 1990 overgik også norske, belgiske, franske og spanske kvinder danske kvinder på dette punkt. Kun blandt engelske, irske, græske, italienske, portugisiske og japanske kvinder var andelen af kvinder i højere uddannelse væsentlig lavere end i Danmark. I Japan var det kun godt hver femte unge kvinde, der var i højere uddannelse i 1990.

For mænd var den tilsvarende andel af unge i højere uddannelse større i både Norge, Belgien, Frankrig, Holland, Tyskland, Spanien, USA, Canada og Japan end i Danmark i 1990, mens kun Holland, USA, Canada og Japan overgik Danmark i 1980. Græ-

kenland og Portugal er de eneste lande, hvor væsentlig færre unge mænd i dag - 1990 - er under højere uddannelse, sammenlignet med i Danmark.

For Norge, Frankrig, Portugal, Spanien og USA har stigningen i andelen af unge kvinder i højere uddannelse været særlig stor, og i Canada har en stigning på knap 40 procentpoint medført, at fire ud af fem unge kvinder, ligesom i USA, nu er under højere uddannelse, samtidig med at også forholdsvis mange flere canadiske mænd er det. I Sverige har forandringerne været moderate, og for japanske mænd har der oven i købet været et fald i andelen i højere uddannelse.

Der er således ingen tvivl om, at forskellene i besiddelse af uddannelsesmæssige kvalifikationer mellem kvinder og mænd er ved at forsvinde i de fleste lande. Danmark indtager derfor ikke længere nogen særlig position på dette område, heller ikke hvad angår den samlede andel af unge - kvinder og mænd - under højere uddannelse er Danmark førende. Der er med andre ord ingen konkurrencemæssige fordele at se frem til på det uddannelsesmæssige område for Danmark, sådan som billedet tegner sig i dag.

Uddannelse betyder arbejde

Ikke overraskende er der en positiv sammenhæng mellem uddannelse og tilknytning til arbejdsmarkedet - erhvervsfrekvens. I Danmark indebærer grunduddannelse erhvervsfrekvenser på henholdsvis 77 og 88 for kvinder og mænd mod frekvenser på 87 og 92 for kvinder og mænd med gymnasieuddannelse som længste uddannelse. Højere uddannedes frekvenser er til sammenligning på 95 og 97 for danske kvinder og mænd.

Tendensen, til at erhvervsfrekvensen stiger med uddannelsens længde, genfindes i andre lande. I Spanien er sammenhængen oven i købet særlig udpræget for både kvinder og mænd, medens den i Italien mest gælder for kvinder. Hvor det i USA og Canada især er gymnasieuddannelse frem for grundskolebaggrund, der er

af betydning for erhvervsfrekvensen, er det i Tyskland især højere uddannelse, der er vigtig. I Sverige og Danmark betyder uddannelsens længde derimod ikke nær så meget for hverken mænds eller kvinders erhvervsfrekvenser - de er generelt høje.

Tages landene under ét, viser der sig tre interessante forhold. For det første, at erhvervsfrekvensen, som nævnt, hænger sammen med uddannelsens længde, og mest udpræget for kvinders vedkommende. For det andet, at forskellen mellem landenes erhvervsfrekvenser aftager væsentligt, jo højere uddannelsesniveau, der betragtes. Især for mænd med højere uddannelse, men også for kvinder, er arbejdsmarkedstilknytningen stort set den samme uafhængigt af, hvilket land de bor i.

Endelig, for det tredje, er også forskellen mellem kvinders og mænds erhvervsfrekvens aftagende med uddannelsens længde. Jo højere uddannelse, jo mere lige er kvinders og mænds tilknytning til arbejdsmarkedet.

Uddannelse har med andre ord den samme betydning for arbejdsmarkedstilknytningen i alle lande. Det kan være forklaringen på, at der alle steder satses på mere uddannelse.

Arbejde uden afbrydelse

I stort set alle lande har mænd højere og stabile erhvervsfrekvenser fra de unge år og frem til pensionsalderen, medens dette er sjældent for kvinder. Ud over i Danmark er det kun i Sverige, Norge, Finland og Frankrig, at kvinder er og forbliver uafbrudt på arbejdsmarkedet. I Frankrig er niveauet dog stadig lavere end i de nordiske lande, men udviklingen for franske kvinder går klart i retning af en "nordisk" profil.

I de sydeuropæiske lande er der tilsyneladende en udvikling i gang, hvorefter kvinder springer fasen med arbejdsmarkedsafbrydelse, medens børnene er små, over, således at der går direkte fra en fase med tidlig indgang på arbejdsmarkedet efterfulgt af afgang midt i 20-års alderen til en fase, hvor kvinders og mænds arbejds-

markedskarrierer ligner hinanden. Blandt de øvrige vesteuropæiske lande er det kun for belgiske kvinder, at man finder en udvikling, som den for kvinder i Sydeuropa. Afbrud i erhvervstilknytningen for småbørnsmødre findes derimod fortsat i store træk i Tyskland (vest), Holland og England.

Imidlertid udvikler arbejdsmarkedene sig i samme retning, nemlig mod at kvinders afbrydelser i arbejdsmarkedstilknytningen er på vej til at forsvinde. Kvinder vil på dette område komme til at ligne mænd.

Taget under ét har danske kvinder og mænd i dag nogle af de højeste erhvervsfrekvenser. Blandt mænd er det kun japanerne, der i samme omfang er tilknyttet arbejdsmarkedet. Forskellene mellem landene er dog for mænd relativt beskedne. For kvinder er der væsentlig større variation i erhvervstilknytningen. Danske kvinder ligger sammen med svenske kvinder højest. Herefter følger amerikanske, canadiske, engelske og japanske kvinder med omkring to ud af tre kvinder, og endelig finder man for de sydeuropæiske kvinder de laveste frekvenser, idet færre end halvdelen af kvinderne her er tilknyttet arbejdsstyrken. En undtagelse er portugisiske kvinder med knap to tredjedele på arbejdsmarkedet.

Udviklingen mod samme erhvervsfrekvenser går imidlertid hurtigt. I Spanien er kvinders arbejdsmarkedstilknytning steget med 3,5 pct. om året i løbet af 1980'erne.

Arbejde er ikke blot arbejde

En stor del af tilgangen til arbejdsstyrken har bestået af kvinder, der blev deltidsbeskæftigede. Forklaringen er både, at der er blevet udbudt mange sådanne job, og at det herved er muligt at kombinere børnepasning og andet husligt arbejde med arbejde på arbejdsmarkedet. Dette er særlig vigtigt, hvis der ikke er tilstrækkeligt med børnepasningsordninger eller ligestilling mellem kønne.

Udbredelsen af deltidsbeskæftigelse hænger da også sammen med andelen af kvinder på arbejdsmarkedet. I lande med lave erhvervsfrekvenser for kvinder - Grækenland, Italien, Spanien, Luxembourg og Irland - er kun få af dem deltidsbeskæftigede, mens der omvendt er mange deltidsbeskæftigede i Danmark og Sverige, hvor kvinder i stort tal er på arbejdsmarkedet. Der er dog undtagelser, idet mange portugisiske kvinder er på arbejdsmarkedet, men kun få i deltidsbeskæftigelse, og omvendt i Holland, hvor størstedelen af de relativt få kvinder, der er tilknyttet arbejdsmarkedet, er på deltid.

Udviklingen på deltidsområdet går klart mod mere ensartede forhold mellem landene, således at højere deltidsfrekvenser aftager og lave tiltager, samtidig med at udbredelsen af deltid blandt mænd er stigende. Også på dette område kommer mænd og kvinder derfor til at ligne hinanden.

Bortset fra i nogle få lande, herunder England, er arbejdsløsheden blandt kvinder større end blandt mænd, og i nogle tilfælde endog meget større. Dette billede har ikke ændret sig i løbet af 1980'erne, selvom arbejdsløsheden i almindelighed er faldet. For landene som helhed er forskellen dog blevet mindre, idet arbejdsløsheden for kvinder faldt fra 12 pct. til 10 pct., medens den for mænd kun faldt fra 8 pct. til 7 pct. For kvinders vedkommende er der imidlertid samtidig blevet større forskelle mellem landene. Særlig bemærkelsesværdig er udviklingen i Belgien og Portugal, hvor kvinders arbejdsløshed er halveret i løbet af knap 10 år.

Tages der både hensyn til arbejdsløshed og forskellige former for midlertidigt arbejdsfravær, bliver forskellen mellem kvinders og mænds såkaldte arbejdsfrekvenser på 11 procentpoint mod en forskel på 8 procentpoint i erhvervsfrekvenser. Hertil kommer, at udjævningen i førstnævnte frekvens er gået langsommere end udjævningen i sidstnævnte.

Sammenlignes arbejdsfrekvens og erhvervsfrekvens for forskellige aldersgrupper viser der sig en skæv profil for kvinder, når det er faktisk tilstedeværelse på arbejdsmarkedet, det gælder. Det er stadig kvinder, der - midlertidigt - er borte fra arbejdsmarkedet,

når de har mindreårige børn, selvom de fortsat har høje erhvervsfrekvenser.

Også antallet af timer, der arbejdes, når man er på arbejde, er forskelligt for kvinder og mænd. Ikke kun i form af deltidsarbejde, som godt nok har været aftagende i de seneste knap 10 år, men også overarbejde og bijob varierer, hvilket betyder, at kvinders arbejdsudbud, og dermed karrieremuligheder, er mindre end mænds.

Disse resultater indebærer, at det anvendte arbejdsudtryk indvirker på resultaterne af internationale sammenligninger. Anvendes den faktiske arbejdstid i stedet for erhvervsfrekvensen, betyder det, at Danmarks position, som et land med stor lighed mellem kønne på arbejdsmarkedet, nødvendigvis må tages med forbehold.

Husholdningsarbejde - fra kvinder til mænd

Det er ikke kun på arbejdsmarkedet, at der arbejdes. Det sker også i hjemmene, hvor næsten alle kvinder er aktive hver dag. Også danske mænd deltager i stigende omfang i husholdningsarbejdet. Fra hver fjerde i midten af 1960'erne til halvdelen 10 år senere, var det i slutningen af 1980'erne godt 3 ud af 4 mænd, der udførte husholdningsarbejde til hverdag.

Hvor kvinder har skabt revolution på arbejdsmarkedet, har mænd skabt revolution på hjemmemarkedet.

At væsentligt flere mænd er blevet aktive hjemme er imidlertid ikke ensbetydende med en tilsvarende forøgelse i deres indsats. To timer mere om ugen i hver af de to perioder er det blevet til, over for kvinders 7 timers nedsættelse af indsatsen i første periode og 4 timer i anden periode. I 1987 svarede aktive mænds indsats til et kort deltidsjob på ca. 15 timer om ugen og aktive kvinders til et langt deltidsjob på 25 timer om ugen.

I Canada er billedet stort set det samme som i Danmark. Også her arbejder kvinder i almindelighed dobbelt så lang tid i hjemmet som mænd. Der er imidlertid den forskel, at aktive canadiske og

svenske kvinder og mænd bruger væsentlig mere tid i husholdningen end tilsvarende danske kvinder og mænd. For hollandske og spanske kvinder er husholdningsarbejdet på omkring 45 timer om ugen, medens hollandske og spanske mænd nøjes med en indsats på 15-20 timer om ugen svarende til danske mænds.

Forholdet mellem aktive kvinders og aktive mænds husholdningsarbejde i Holland svarede i 1988 til forholdet i Danmark i 1975, medens forholdet i Spanien i 1991 svarede til forholdet i Danmark i 1964. Andelen af aktive mænd i Holland og især i Sverige er meget højt, hvorimod kun to ud af tre spanske mænd er aktive. I Danmark er det som nævnt tre ud af fire.

Det fremgår også, at den samlede mængde husholdningsarbejde udført af voksne har været svagt faldende i løbet af de sidste 25 år, idet arbejdstiden her kun faldt med godt en time svarende til ca. 5 pct. Det er derfor stort set den samme mængde arbejde, der skal fordeles, ligesom fordelingen på aktiviteter har været nogenlunde uændret.

Kvindens øgede erhvervsarbejde har ikke reduceret omfanget af husholdningsarbejdet, kun fordelingen af dette arbejde mellem kvinder og mænd er blevet påvirket.

Det har betydet, at fritiden i almindelighed er blevet kortere. Danske kvinders og mænds samlede fritid er nu på 85 timer om ugen, hvilket stort set svarer til norske, franske, hollandske, amerikanske og canadiske kvinders og mænds. Japanske kvinder og mænd har sammen med australske og finske kvinder og mænd noget kortere fritid, og i Sverige og Sovjetunionen bliver det kun til ca. 65 timer om ugen.

I de fleste lande har kvinder lidt mindre fritid end mænd. I Danmark er fordelingen dog stort set lige med 42-43 timer om ugen for begge køn.

Uddannelse giver mindre fritid

Danske kvinders erhvervsarbejde stiger markant med uddannelsen. Således arbejder kvinder uden uddannelse gennemsnitligt 25 timer

om ugen mod 50 timer for kvinder med langvarig videregående uddannelse. Selvom husholdningsarbejdet samtidig aftager, er det ikke tilstrækkeligt til at forhindre en væsentlig større samlet arbejdsbyrde - 18 timers længere arbejdstid bliver det til, og det er vel at mærke, når der er korrigeret for forskelle i antallet af mindreårige børn, skolebørn og forskelle i kvinders alder.

Også for mænd betyder uddannelse mindre fritid, selvom der betales knap så meget som for kvinder. Forklaringen er længere arbejdstid på arbejdsmarkedet, idet omfanget af mænds husholdningsarbejde ikke påvirkes nævneværdigt af deres uddannelse. Det er højst en time mere eller mindre i forhold til de knap 12 timer, som mænd gennemsnitligt bruger på husholdningsarbejde om ugen.

For både kvinder og mænd betyder længere uddannelse mindre fritid - lidt mere udpræget for kvinder end for mænd.

Der omtales i den forbindelse en række undersøgelser over tidsbesparelsesstrategier, såsom investeringer i husholdningsmaskiner og køb af færdigforarbejdede varer og tjenester, som forskellige typer af familier har valgt for at løse tidsproblemet.

Offentlige serviceydelser, skatter og familiestruktur

En vigtig forudsætning for at kvinder kan udbyde deres arbejdskraft til arbejdsmarkedet, er udbuddet af børnepasningstilbud. I lande hvor det offentlige er involveret i børnepasning er kvinders erhvervsfrekvenser gennemgående højere end i lande, hvor dette er en privat sag. Det er især for kvinder med mindreårige børn, at denne sammenhæng er udpræget.

Også udformningen af skattesystem og offentlige ydelser er vigtige til forståelsen af kvinders arbejdsudbud og tidsallokering. Skattesystemet påvirker udbyttet af arbejde på arbejdsmarkedet og dermed muligheden for at opnå ligestilling mellem kønnene. Og især for enlige med børn er arbejdsudbuddet påvirket af samspillet mellem skatter og transfereringer, der i nogle tilfælde kan betyde

marginalskatter på omkring 100, og dermed et manglende økonomiske incitament til at blive selvforsørgende.

Disse forhold tilsammen medvirker til, at de nordiske lande, og især Danmark og Sverige, har en moderne familiestruktur med små husholdninger, lave fødselstal, høj skilsmisseprocent, mange deltidsbeskæftigede kvinder, stor offentlig servicesektor og høj grad af ligestilling i to-forsørger familier.

I de sydeuropæiske lande - Portugal, Spanien, Italien og Grækenland - er familiestrukturen mere traditionel med store familier, høje - men faldende - fødselstal, lav skilsmisefrekvens, en lille servicesektor, relativt lave erhvervsfrekvenser for kvinder og mange én-forsørger familier.

USA og Canada ligner de nordlige lande med hensyn til familiestruktur og økonomisk struktur, men afviger ved at have høje fødselstal og en arbejdsstyrke med et mindre stabilt tilhør til arbejdsmarkedet, især for kvinder.

Frankrig og Belgien befinder sig midt imellem, hvad angår familiestruktur og kvinders erhvervsdeltagelse. I Frankrig er børneomsorgen dog veludbygget og kvindernes arbejdsmarkedstilhør relativt fast. Den demografiske forandring mod lavere fødselstal er indtruffet noget før end i de sydlige lande. England og Holland tilhører også principielt set mellemgruppen, selvom England har et begrænset udbud af børneomsorg og ældreomsorg, og ved at kvinders erhvervsdeltagelse ofte er i ukvalificerede, midlertidige og usikre job. Holland er mere "traditionel" end Belgien og Frankrig. I Irland er der mange store familier, høje fødselstal og i øvrigt mange forhold, der minder om de sydeuropæiske.

Endelig udviser Tyskland og delvist også Japan nogle særtræk ved at have små husholdninger og lave fødselstal, samtidig med at én-forsørgerfamilien er det almindelig. Hertil kommer en udbredt industribeskæftigelse og en relativt beskeden servicesektor, hvilket er udtryk for en social infrastruktur med dårligt udbygget børneomsorg og et skolesystem, som ikke er tilpasset kvinder, der ønsker at forene familie med erhvervsarbejde.

Det overordnede billede er dog, at landene efterhånden kommer til at ligne hinanden, både hvad angår kvinders erhvervstilknytning og øvrige tidsallokering og med hensyn til fødselstal, vielses- og skilsmissehyppigheder. Der sker således en tilnærmelse mellem de forskellige lande, som er bestemt af en række økonomiske faktorer, der efter alt at dømme kan føres tilbage til et stigende ønske blandt både mænd og kvinder om at opnå bedre uddannelsesmæssige kvalifikationer.

KAPITEL 2

Teori og empirisk baggrund

2.1. Indledning

Siden Adam Smith i 1776 skrev sit sidenhen berømte værk "Wealth of Nations" har der været stigende opmærksomhed omkring internationalisering i form af arbejdsdeling og frihandel. Ved at bruge jordens ressourcer mest hensigtsmæssigt vil man gennem komparative fordele sikre den størst mulige økonomiske vækst og dermed rigdom i verden. Det enkelte lands velstand vil derfor afhænge af de tilstedeværende ressourcer og muligheden for at udnytte disse i den internationale arbejdsdeling. De internationale frihandelsforhandlinger i GATT-regi er et eksempel på sådanne bestræbelser, og det samme er de seneste regionale initiativer i Nordamerika mellem Mexico, Canada og USA (NAFTA) og i Europa med foreløbig 15 vesteuropæiske lande i EU.

Med "The Work of Nations" af Robert Reich (1991), nuværende amerikansk arbejdsminister, blev opmærksomheden rettet mod det forhold, at internationalisering er blevet erstattet af globalisering. Den teknologiske udvikling har således allerede medvirket til skabelsen af ét verdensmarked, hvor varer og tjenester tilvebringes de steder, hvor den fornødne arbejdskraft befinder sig. Forekomsten af råvarer og transportomkostninger spiller en underordnet rolle for lokaliseringen. Det internationale samfund findes ikke længere i økonomisk forstand, fordi nationerne er blevet integrerede dele af et samlet verdensmarked, hvor der ikke længere er naturlige produktionssteder, men udelukkende priser på arbejdskraft af given kvalitet. Det er udbuddet af arbejdskraft til disse priser, der bestemmer, hvor produktionen kommer til at foregå og dermed, hvilket beskæftigelsesomfang der bliver tale

om. For arbejdskraft med principielt set samme kvalifikationer vil den billigste blive foretrukket, og den vil ofte befinde sig i tredje eller anden verdenslande, hvor velstandsniveaet er relativt lavt. Det er derfor ikke længere muligt for arbejdskraft i første verdenslande at konkurrere på prisen/lønnen, men derimod nødvendigt at få øgede kvalifikationer for ikke at blive udsat for global lønkonkurrence. Dette vil samtidig være betingelsen for at bevare sammenhængskraften i de enkelte lande, der ellers trues af social og kulturel opsplitning.

Forbedrede kvalifikationer og dermed udvidet human-kapital vil imidlertid ikke være tilstrækkelige til at løse beskæftigelsesproblemerne. Der vil efter alt at dømme fortsat være relativt store grupper, der ikke i international forstand opnår tilstrækkelige konkurrencedygtige kvalifikationer. Heller ikke nationalt vil det umiddelbart være muligt at sikre alle beskæftigelse på almindelige markedsmæssige vilkår. Med sikringen af et vist lønniveau og en indkomstbeskatning, der gør prisen på serviceydelser relativt høj, vil markedet således ikke blive "cleared", og der vil være et overudbud af denne arbejdskraft, hvis ikke der indgår offentlige foranstaltninger. En traditionel udvidelse af den offentlige sektor er i den forbindelse ikke realistisk, da det vil kræve en politisk opbakning i befolkningen, som der tilsyneladende ikke er mulighed for at etablere. En hel eller delvis såkaldt brugerbetaling er derimod ikke udelukket, og spørgsmålet er derfor, om det er muligt at finde beskæftigelsesmæssige opgaver, som der i befolkningen er betalingsvillighed til at få løst.

Den danske hjemmeserviceordning er et eksempel på oprettelse af private virksomheder, der beskæftiger ikke-uddannet eller kortvarigt uddannet arbejdskraft med offentlige løntilskud, og som derigennem medvirker til at efterspørge internationalt set ikke-konkurrencedygtig arbejdskraft. Samtidig giver sådanne ordninger den konkurrencedygtige, uddannede arbejdskraft mulighed for at få løst nogle private serviceopgaver og derigennem frisat tid til andre aktiviteter, såsom et forøget udbud af internationalt konkurrencedygtig arbejdskraft til arbejdsmarkedet eller som mere fritid.

Inden for Europa er etableringen og udbygningen af EU et eksempel på øget økonomisk integration, som skal bidrage til højere produktivitet og bedre konkurrenceevne med det formål at opretholde og forbedre realløn og levestandard. Den sociale dimension skal samtidig sikre, at fordele og ulemper fordeles på en rimelig måde mellem forskellige befolkningsgrupper og at den "europæiske" velfærdsmodel kan bibeholdes. Det afgørende spørgsmål er imidlertid, i hvilken takt harmoniseringen mellem medlemslandene vil finde sted, og på hvilket niveau det vil foregå. Vil de nordiske velfærdsstater forblive forbilleder, som de øvrige lande vil tilstræbe at efterligne, eller vil der udvikle sig en fælleseuropæisk model med demografiske, familiemæssige og økonomiske træk fra mange EU-lande? Svaret vil naturligvis afhænge af, hvad der forstås ved de forskellige modeller, og om det er muligt på en rimelig måde at operationalisere disse.

Fælles for EU-landene har hidtil været en stigning i uddannelsesniveaue, hvorved forskellene mellem kvinders og mænds human-kapital er blevet formindsket. Der er dog fortsat store forskelle i anvendelsen af denne kapital på arbejdsmarkedet mellem kvinder og mænd inden for det enkelte land og mellem landene. For at undersøge disse forskelle i arbejdsudbud anvendes en tidsallokeringsmodel, der bl.a. inddrager løndannelse, skattesystemer og transfereringer, og udbredelsen af børneinstitutioner som vigtige forklaringfaktorer. Spørgsmålet, der skal besvares, er, om den øgede ligestilling mellem kvinder og mænd i de nordiske velfærdsstater, kan opretholdes og evt. yderligere udbygges. Eller om de forskellige kønsroller, som de bl.a. fremtræder i flere kontinental-europæiske og sydeuropæiske lande, bliver normen for den samfundsmæssige relation mellem kvinder og mænd. Dermed rejses spørgsmålet, om et begrænset arbejdsudbud til arbejdsmarkedet blandt ikke-uddannede og kortvarigt uddannede kvinder vil kunne løse beskæftigelsesproblemet, som hjemmeserviceordninger i de nordiske lande ellers skulle bidrage til løsningen af.

Formålet med nærværende undersøgelse er at finde forskellige relevante udtryk for de samfundsmæssige udviklinger, der har

fundet sted inden for udvalgte OECD-lande i de seneste 25-30 år. Hvilke ændringer har arbejdsmarkedet undergået og i den forbindelse især, hvilken sammenhæng er der mellem arbejdskraftens kvalifikationer og arbejdsudbuddet og indkomsterne, og videre, hvordan påvirker disse forandringer befolkningens tidsallokering? Er der tale om ensartede udviklinger i de forskellige lande blot med varierende tidsforskydninger - timelags - eller er der principielle forskelle landene imellem.

Efter en teoretisk og empirisk afgrænsning af problemstillingen i dette kapitel, som desuden indeholder en analyse af, hvilke faktorer der særligt karakteriserer forskellene mellem landene, gives der i kapitel 3 en nærmere beskrivelse af sammenhængen mellem uddannelse, arbejdsudbud og tidsallokering og udviklingen heri over de seneste årtier. Ved hjælp af en neoklassisk tidsallokeringsmodel forklares den stedfundne udvikling i arbejdsudbud og tidsallokering i kapitel 4 ud fra løndannelse, skattesystem, tidsbesparelsesstrategier over for husholdningsarbejdet, børneinstitutionsdækninger mv. Og endelig indeholder kapitel 5 en nærmere sammenligning af danske, engelske og spanske familiers tidsallokeringer med det formål at undersøge, i hvilket omfang samme uddannelsesmæssige baggrund indebærer samme måde at anvende tiden på.

2.2. Model for tids- og pengeallokering

Når man samfundsmæssigt taler om økonomiske ressourcer, refereres der sædvanligvis til viden, tid og penge. Det produktionsmæssige grundlag afhænger således af kvaliteten og kvantiteten af de arbejdsmæssige ressourcer, der er til rådighed, og det økonomiske resultat og velstanden er dermed betinget af den konkrete udnyttelse af dette grundlag, hvad enten den finder sted på arbejdsmarkedet eller uden for dette i husholdningerne.

Den væsentligste ændring i de seneste årtiers samfundsudvikling har utvivlsomt været overflytningen af kvinders ressourcer fra

anvendelse i husholdningerne til arbejde på arbejdsmarkedet. Sidstnævntes produktionsmæssige grundlag er herved forøget væsentligt, selvom mænds erhvervmæssige arbejde samtidig er formindsket. Derimod er der ikke sket nogen væsentlige ændringer i den tidsmæssige indsats i husholdningerne, da kvinders formindskede tidsforbrug her er blevet opvejet af en tilsvarende forøgelse af mænds.

På trods af større lighed i såvel arbejdsudbud som tidsanvendelse mellem kvinder og mænd findes der fortsat store forskelle mellem kønnene på dette område og derfor også forskelle i de to køns rådighed over økonomiske ressourcer. Alene forskellene i arbejdsudbud betyder forskellige indkomster, hvortil kommer forskellig aflønning for samme tidsmæssige indsats som yderligere forklaring på kvinders og mænds ulige indkomster. Kvinders relativt store indsats i husholdningen giver ikke noget omsætteligt resultat i relation til omverdenen, og fordelingen af økonomiske ressourcer mellem kvinder og mænd og dermed deres samfundsmæssige placering er derfor forskellig og først og fremmest knyttet til indkomsten fra arbejdsmarkedet.

Blandt forklaringerne på den ændrede tidsanvendelse har dels været et politisk ønske hos kvinder om ligestilling og selvforsørgelse, dels et ønske om at udnytte uddannelsesmæssige kvalifikationer, som kvinder i stigende omfang har fået del i, igen mere eller mindre betinget af et ønske om ligestilling. At der samtidig med kvinders stigende arbejdsudbud har været en tilsvarende udvikling i efterspørgsel efter deres arbejdskraft, viser sig ved, at lønrelationen mellem kvinder og mænd trods alt ikke har forandret sig nævneværdigt. Ændringerne i mænds tidsanvendelse har delvis været et resultat af disse forandringer hos kvinder, delvis et resultat af et ønske om almindelige velfærdsgevinster i form af generelle nedsættelser af arbejdstiden på arbejdsmarkedet.

Med udgangspunkt i den øgede viden blandt kvinder såvel som blandt mænd, som er et resultat af de seneste årtiers uddannelsesmæssige revolution, er værdien af human-kapitalen steget dramatisk. Ifølge neoklassisk økonomisk teori, hvis tankegang er illu-

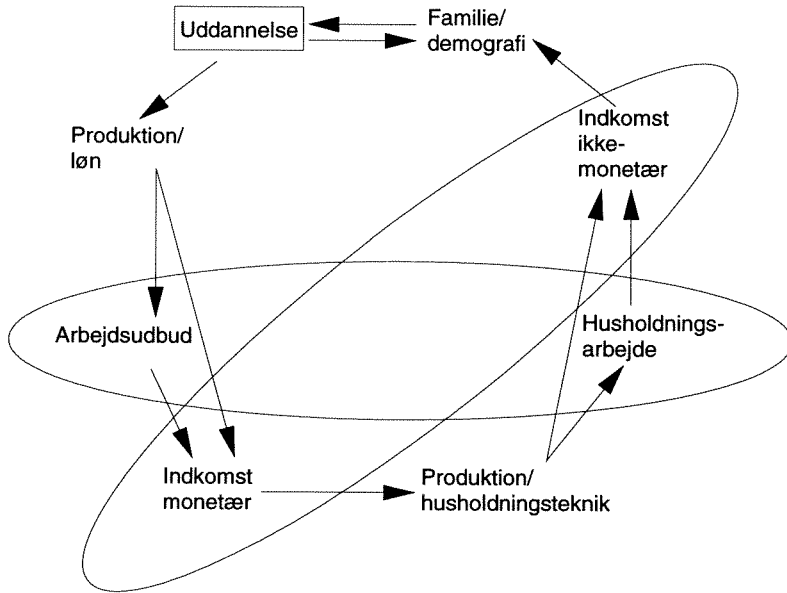
streret i figur 2.2.1, betyder det en forøgelse af arbejdskraftens produktivitet og dermed også en højere aflønning. Det påvirker igen arbejdsudbuddet i positiv retning, fordi (skygge-)prisen på ikke at arbejde forøges, og negativt i det omfang, der ikke ønskes en større indkomst, som den bedre aflønning pr. arbejdstime ellers giver mulighed for, se afsnit 4.1. Da sidstnævnte virkning som regel er større end førstnævnte, vil både arbejdstid og øvrig tidsanvendelse blive påvirket direkte som følge af, at der bruges mere tid på uddannelse, indirekte gennem et forøget arbejdsudbud, når uddannelsen er afsluttet.

Samtidig bevirker forbedrede uddannelseskvalifikationer altså en højere indkomst, og den tidsknaphed, der umiddelbart følger af et øget arbejdsudbud, er det helt eller delvist muligt at kompensere for gennem forskellige tidsbesparelserstrategier, såsom investering i produktivitetsfremmende husholdningskapital til produktion af en række husholdningsydelser. Hvis således fritiden ønskes uændret, kan arbejdet på arbejdsmarkedet forøges, og husholdningsarbejdet formindskes uden påvirkning af husholdningsproduktionens omfang. Den ikke-monetære indkomst, der erhverves på denne måde, vil i givet fald være konstant, mens den monetære indkomst forøges som følge af det øgede arbejdsudbud. Velstanden er med andre ord steget på grund af ændringer i tidsallokeringen, som igen er affødt af forbedrede uddannelseskvalifikationer.

Investeringen i human-kapital indebærer samtidig, at familiedannelsen finder sted på et senere tidspunkt, og at antallet af børn per familie reduceres. Prisen på tid er blevet forøget som følge af udsigten til et større afkast af arbejdstid, betinget af en højere uddannelsesbaseret produktivitet. Der er tale om substitution mellem uddannelse og arbejde på arbejdsmarkedet og husholdningsarbejde, herunder pasning af børn. Med færre børn løses noget af problemet, resten overlades til offentlige velfærdsydelser i form af subsidierede børneinstitutioner og børneydelser, eller til andre generationer som ikke længere befinder sig på arbejdsmarkedet - en omfordeling mellem generationer. Karakteren og udbredelsen af sådanne offentlige og private institutioner er derigennem med til at

påvirke arbejdsudbuddet sammen med transfereringer, som kompenserer for det indkomstbortfald, som afbrud i arbejdsmarkeds-karrieren som følge af børn almindeligvis giver anledning til.

Figur 2.2.1. Model for tids-og pengeallokering.

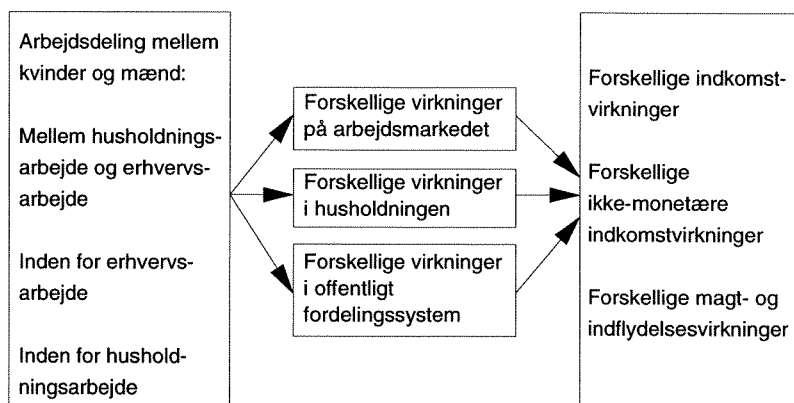
Det er dog stadig fortrinsvis kvinder, der får dette indkomstbortfald, hvilket hænger sammen med en løsere tilknytning til arbejdsmarkedet, relativt færre human-kapitalressourcer og dermed lavere løn, som også kan være betinget af kønsdiskrimination. Arbejdsudbud og tidsallokering er derfor forskellige for kvinder og mænd, selvom der i løbet af de seneste årtier har været og fortsat er tendens til indsnævring af forskellene inden for det enkelte land og mellem landene, som det vil fremgå senere.

2.3. Arbejdsdeling og økonomisk ligestilling

Der er altid blevet udført arbejde af kvinder og mænd for at kunne sørge for sig selv og forsørge sine børn, gamle og andre i samfundet, der har behov for hjælp. Dette arbejde er blevet organiseret forskelligt afhængigt af de tekniske og økonomiske omstændigheder, og arbejdets indhold har derfor heller ikke været det samme gennem tiderne. Et væsentligt forhold ved arbejdets organisering er fordelingen af dette mellem kvinder og mænd.

Der har hidtil i stort set alle samfund været en klar arbejdsdeling mellem kvinder og mænd, hvilket har givet de to køn forskellige økonomiske vilkår såvel som forskellig indflydelse og magt. Imidlertid har denne arbejdsdeling forandret sig gennem årene, og forskellene mellem landene er blevet mindre. Hvad der er kvinde- og mandeopgaver henholdsvis kvinde- og mandejob er dermed ikke i samme omfang som tidligere klart afgrænset, selvom der fortsat er arbejdsdeling mellem kvinder og mænd, og kvindeopgaver og -job i almindelighed tillægges en ringere økonomisk værdi og status end mandeopgaver og -job.

Figur 2.3.1. Arbejdsdeling mellem kvinder og mænd og dets konsekvenser.

Kilde: Persson (1993).

Arbejdsdelingen mellem kønnene forekommer dels som en skæv kønssammensætning mellem arbejdet på arbejdsmarkedet og i husholdningerne, dels inden for disse to sektorer af økonomien. På arbejdsmarkedet kan kønssegregeringen - det at de to køn ikke er tilfældigt fordelt på områder - finde sted mellem forskellige brancher, erhverv og virksomheder og også inden for disse, ved at kvinder og mænd er placeret forskelligt hierarkisk og i forhold til bestemte opgaver/aktiviteter. I husholdningerne kan der tilsvarende være forskellig arbejdsdeling afhængigt af opgavernes/aktiviteternes karakter og omfang. Hvordan dette mønster konkret ser ud er bl.a. afhængigt af, hvilket tidspunkt i den enkeltes livsløb, der betragtes, og hvornår det sker, idet sammensætningen forandres gennem tiden.

Også ændringer i politisk holdning, i økonomiske forhold og i demografiske forhold kan indebære ændringer i arbejdsdelingen mellem kønnene. Nogle forandringer vil således indebære mindre ulighed, mens andre omvendt betyder større ulighed, samtidig med at virkningerne kan være forskellige for forskellige grupper, da nogle kan få forbedringer set fra et kvindeperspektiv og andre forringelser.

Ifølge Hirdman (se Persson, 1993) findes der nogle grundlæggende drivkræfter, som tenderer at føre til arbejdsdeling mellem kønnene. Disse drivkræfter, som betegnes genussystemet, består af to processer, nemlig dels processer, som kan henføres til mænds henholdsvis kvinders særlige karakteristika, dels af det forhold, at der hævdes at eksistere en mandlig norm, som gør, at mænds aktiviteter i almindelighed vurderes højere samfundsmæssigt set end kvinders aktiviteter. Hvordan disse drivkræfter udmønter sig i en konkret arbejdsdeling og fordeling af økonomiske ressourcer, afhænger af de økonomiske processer, som på et givet tidspunkt og et givet sted kan virke mere eller mindre i retning af ligestilling mellem kønnene. Tilsvarende kan det politiske system være mere eller mindre kvindevenligt og dermed ligestillingsrettet, som det vil fremgå af afsnit 4.10.

Det afgørende for udviklingen i arbejdsdelingen mellem kønne fremover vil med andre ord være, hvordan de økonomiske forhold ændrer sig, og hvilken virkning dette vil have for den enkeltes adfærd, tillige med hvilke ønsker kvinder og mænd har til arbejdsudbud og tidsallokering i fremtiden.

2.4. Arbejdsudbudsprofiler

Den hidtidige udvikling har betydet, at der i Danmark arbejdes mindre og produceres mere, samtidig med at flere er blevet arbejdsløse, og flere har fået arbejde. Der er dermed tale om en udvikling med paradokser og derfor med mange mulige fortolkninger. Der tales ofte om krise under henvisning til arbejdsløsheden, samtidig med at der også tales om en positiv udvikling med tanke på de mange, der har fået arbejde. Nogle ser problemer i, at der er blevet mindre arbejde i stedet for mere arbejde, mens andre ser mulighederne i at kunne arbejde mindre og producere mere.

I løbet af de sidste 30 år er én million flere mennesker kommet ud på arbejdsmarkedet, således at arbejdsstyrken i dag er oppe på knap 3 millioner mennesker. Inden for landbrug er beskæftigelsen faldet markant, og siden midten af 1970'erne er beskæftigelsen i industrien også aftaget. Det er derfor inden for serviceerhvervene, at beskæftigelsesstigningen har fundet sted, og især i den offentlige sektor, som er ekspanderet fra 200.000 beskæftigede i 1960 til over 900.000 i dag. En udvikling, der fortsatte uhindret af den økonomiske krise i slutningen af 1970'erne og indtil begyndelsen af 1980'erne, hvor væksten i den offentlige sektor bremsedes kraftigt op, mens den finansielle sektor fortsatte med at ekspandere. Lavkonjunktoren har således ikke været nogen hindring for, at flere er kommet i arbejde.

Mange af disse nye lønmodtagere arbejder imidlertid ikke lige så meget som de "gamle" på arbejdsmarkedet. I den offentlige sektor og også i private serviceerhverv arbejder mange kvinder på

deltid, og det er næsten udelukkende kvinder, der er kommet ud på arbejdsmarkedet. Omkring en halv million kvinder eller næsten hver anden kvinde arbejder på deltid. Dog således, at udviklingen i de senere år er gået i retning af flere kvinder på lang deltid (15-30 timer) og færre på kort deltid (5-14 timer), samtidig med at en del er gået fra deltid til heltid.

Den egentlige arbejdstid var i en lang periode frem til 1958 på 48 timer, hvorefter den blev nedsat for i 1960 at komme ned på 45 timer. Efter endnu en række arbejdstidsnedsættelser nåedes i 1974 40-timers ugen, som var gældende helt frem til 39-timers arbejdsugens indførelse i 1985. I 1987 gennemførtes en årlig aftrapning på 1 time–2½ time om året frem til 1991, hvor de nuværende 37 timer blev den normale overenskomstmæssigt aftalte egentlige arbejdstid.

Hertil kommer, at ferien er forlænget fra 3 uger til 5 uger om året, hvorved det samlede årlige arbejdsudbud i løbet af 30 år er reduceret med 25 pct. Da beskæftigelsen udtrykt i antal personer samtidig er steget med omkring 35 pct., og der frem til 1984 blev forholdsvis flere deltidsbeskæftigede, er det samlede antal af udførte arbejdstimer i Danmark kun forøget i beskedent omfang siden begyndelsen af 1960'erne (Brüniche-Olsen, 1992). Med omfattende produktivitetsforbedringer er produktionen samtidig steget, og udviklingen er derfor gået i retning af mindre arbejde fordelt på flere mennesker, større produktion og højere materiel levestandard.

Fra midten af 1970'erne begyndte arbejdsledigheden imidlertid at stige, og den omfatter i dag, hvad der svarer til 300.500 fuldtidsbeskæftigede personer eller 12,4 pct. af arbejdsstyrken. Der er således et betydeligt arbejdsudbud, der ikke bliver efterspurgt, hvortil kommer mange i forskellige aktiveringsordninger, en del kontanthjælpsmodtagere, efterlønsmodtagere og førtidspensionister.

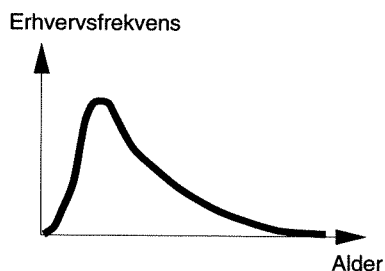
De flestes arbejdsmarkedsmæssige karriere er også forandret i og med, at mænd for 20-30 år siden begyndte at arbejde allerede som 15-årige og fortsatte til godt op i pensionsalderen. Også nogle kvinder arbejdede, men det var især helt unge. Allerede omkring

25-års alderen blev de som regel gift og forlod endeligt arbejdsmarkedet. Midaldrende kvinder, som arbejdede uden for hjemmet, var der kun få af. Det var således klart mændene, der dominerede arbejdsmarkedet, mens kvinderne kun var der i kortere tid, jf. den Uni-modale aldersmæssige tværsnitsprofil af kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet - erhvervsfrekvenser - i figur 2.4.1.

Figur 2.4.1. Kvinders erhvervsfrekvenser - forskellige udviklinger.

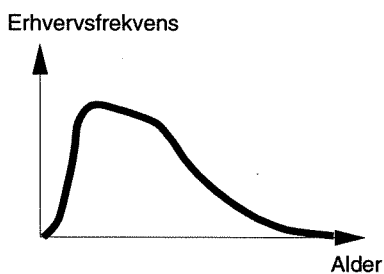
Profil 1: Uni-modal

Irland
Spanien
Luxembourg

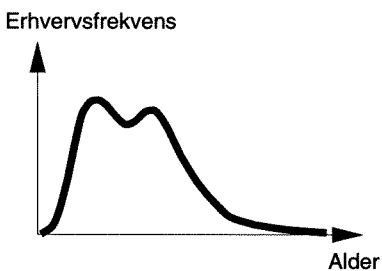
Profil 2a: Flad-top

Grækenland
Italien
Portugal
Belgien

Profil 2b: Duo-modal

Tyskland
Holland
England

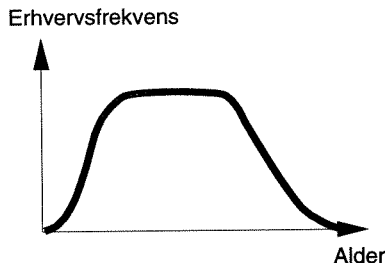
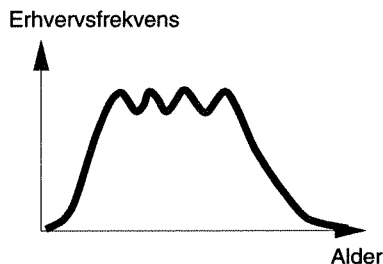

Fortsættes

Figur 2.4.1. fortsat

Profil 3: Plateau

Danmark
Sverige
Norge
Frankrig

Profil 4: Multi-modal

I slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne var uddannelserne - human-kapitalen - blevet længere og mere udbredte, hvorved både mænd og kvinder kom ud på arbejdsmarkedet senere og i stort set samme omfang. I forhold til mænd, som fortsatte karrieren ubrudt til pensionsalderen, blev kvinders arbejdsmarkedskarriere dog som regel afbrudt som følge af fødsler. Nogle forlod arbejdsmarkedet helt, mens andre skiftede heltidsjob ud med deltidssjob. Senere i livsløbet vendte kvinderne tilbage til arbejdsmarkedet og fortsatte karrieren frem til pensionsalderen, som indtraf tidligere end for mænd. Den skæve profil fra tidligere tider var blevet afløst af en duo-modal profil, jf. figur 2.4.1.

I dag påbegyndes arbejdsmarkedskarrieren endnu senere, da opbygningen af human-kapital - uddannelsen - er blevet stadig mere omfattende, samtidig med at kvinder ikke længere afbryder karri-

eren i samme omfang som tidligere. Og hvad angår pensionsalderen, er forskellene mellem kvinder og mænd blevet beskedne, og gennemsnitligt forlades arbejdsmarkedet som 61-62-årig. Profilen er blevet en ubrudt kurve, hvor kvinder og mænd gennemløber stort set ens forløb, som det fremgår af plateau-profilen i figur 2.4.1.

Arbejdsmarkedet har således gennemløbet en radikal forandring med unge og gamle uden for, tillige med mange arbejdsløse, samtidig med at kvinder i stort tal er kommet i beskæftigelse. For mænd har det betydet et kortere arbejdsliv, mens det for kvinder har betydet et længere. Den arbejdende del af befolkningen er så at sige krympet sammen til en midaldrende kerne af mænd og kvinder, der oven i købet ofte er gift med hinanden (Bonke, 1983). For disse familier er den samlede arbejdstid steget fra mandens - 48 timer til mandens 37 timer og kvindens måske 30 timer, svarende til en samlet arbejdstid på knap 70 timer. For andre familier er arbejdstiden faldet fra mandens 48 timer til mandens og kvindens 0 timer som følge af arbejdsløshed. Under alle omstændigheder har udviklingen ført til et stigende behov for transfereringer mellem og inden for generationerne, i og med at "selvforsørgelsesperioden" gennemgående er blevet væsentlig kortere. I nogle lande løses dette problem via en flergenerationsfamilieinstitution, mens det andre steder sker over den offentlige sektor eller gennem private forsikringsordninger eller som kombinationer heraf.

Hvor stort omfordelingsbehovet er mellem og inden for forskellige generationer, og hvilken karakter det har, er naturligvis afhængigt af det enkelte lands erhvervsfrekvensprofil, som det er angivet i figur 2.4.1, og dermed det stadium arbejdsmarkedet aktuelt befinder sig på.

2.5. Forskellige landes udviklingsmæssige placering

I figur 2.4.1 er en række lande angivet ud for deres aktuelle udviklingsmæssige placering. Til den traditionelle uni-modale profil, hvor kvinder i stort omfang forlader arbejdsmarkedet ved børnefødsel, henføres Irland, Luxembourg og Spanien, og til flad-top profilen, hvor tilhøret til arbejdsmarkedet er lidt længerevarende, er de øvrige sydeuropæiske lande - Grækenland, Italien og Portugal - og Belgien henført. Den midlertidige afbrydelse af arbejdsmarkedstilknytningen, den duo-modale profil, er karakteristisk for Tyskland, Holland og England, og endelig er der i Danmark, Sverige, Norge og til dels i Frankrig en ubrudt tilknytning til arbejdsmarkedet for kvinder, ligesom det er tilfældet for mænd i samtlige lande.

I Barrère-Maurisson & Marchand (1990) er et tilsvarende mønster blevet anvendt til at tale om forskellige industrialiserede områder bestående af lande med nogle karakteristiske fælles træk. Det skulle herved være muligt at opdele i en nord/syd-akse og en øst/vest-akse.

Imidlertid indebærer omfattende forandringer, at de enkelte industrialiserede lande gennemgår en transformation med mere eller mindre ensartede træk, men med forskellig kronologi. Der er således generelt tale om, at der sker demografiske forandringer med senere børnefødsler og færre børn pr. kvinde tillige med sektorforskydninger, hvorefter industrisektoren beskæftigelsesmæssigt overhales af servicesektoren. Hertil kommer, at én-forsørger familier erstattes af to-forsørger familier, og der bliver stadig flere enlige med og uden børn.

Barrère-Maurisson & Marchand (1990) understreger, at de forandringer, det enkelte land gennemgår, ikke nødvendigvis fører frem til samme situation i alle lande. Hvert lands historiske, institutionelle og politiske forhold præger og giver sin egen karakteristiske form for familiestruktur og erhvervstilknytning for kvinder som for mænd.

For at få et indtryk af, hvilke forhold der er af særlig betydning for forskellene mellem landene på et givet tidspunkt, herunder hvilke forhold der spiller sammen, gennemføres i det følgende en nærmere undersøgelse og kortlægning af samspillet mellem forskellige velfærdsindikatorer i form af en faktoranalyse (se nærmere herom i bilag 1).

Udgangspunktet er en række statistiske oplysninger om de enkelte lande, som angivet i tabel 2.5.1. I overensstemmelse med modellen for tids- og pengeallokering (figur 2.2.1) er det oplysninger om uddannelsesniveau, arbejdsmarkedsforhold, tidsallokering, demografiske forhold og ligestillingsforhold. Ved at finde sammenhængen mellem disse oplysninger - variabler - angivet som korrelationen, er det muligt at konstruere nogle såkaldte faktorer, der består af de variabler, som i særlig grad er korrelerede. En faktor indeholder med andre ord variabler, som alle bidrager til at give en statistisk beskrivelse af forskelle mellem landene.

Det viser sig, at ud af 26 mulige faktorer kunne 8 benyttes, men kun 5 faktorer er interessante, (Tabel 2.5.1). Den første faktor (F1) forklarer lidt over halvdelen af den samlede statistiske samvariation - 8,8 ud af 16 (17 lande - 1 frihedsgrad), den anden 3,78 ud af 16 osv., idet den samlede forklaring har værdien 1.

Den første faktor belyser kvinders arbejdsudbud, idet både kvinders erhvervsfrekvenser, deltidsfrekvenser og beskæftigelse i serviceerhverv indgår i faktoren. Hvad angår kvinders beskæftigelse i serviceerhverv, har dette i flere lande netop været et område, hvor kvinder i stort tal har fundet arbejde. Også fertiliteten indgår, hvilket hænger sammen med, at antallet af børn har betydning for erhvervsdeltagelsen.

Tabel 2.5.1. Faktorer (F) og bagvedliggende forhold (variabler), der forklarer forskelle mellem udvalgte lande.

Beskrivelse	Tabel	F1	F2	F3	F4	F5
Human kapital						
Andel af unge kvinder i højere uddannelse, 1990.	3.1.3.c				X	
Andel af unge mænd i højere uddannelse, 1990.	3.1.3.d				X	
Produktivitet/løn						
Kvindens løn i forhold til mænds for arbejdere i fremstillingsvirksomhed, 1989.	4.2.1.a		X			
Arbejdsudbud						
Erhvervsfrekvensen for kvinder i alderen 15-64 år, 1991.	3.2.3.a	X				
Erhvervsfrekvensen for mænd i alderen 15-64 år, 1991.	3.2.3.b					
Kvinder i deltidsarbejde i procent af beskæftigede kvinder, 1991	3.3.1.c	X				
Mænd i deltidsarbejde i procent af beskæftigede mænd, 1991.	3.3.1.f					
Andel arbejdsløse kvinder, 1991.	3.3.3.c					X
Andel arbejdsløse mænd, 1991.	3.3.3.d					X
Langtidsarbejdsløse kvinder i procent af alle arbejdsløse kvinder, 1991.	3.3.4.c					
Langtidsarbejdsløse mænd i procent af alle arbejdsløse mænd, 1991.	3.3.4.d					
Husholdningsarbejde						
Anvendt tid til husholdningsarbejde, kvinder, diverse år.	3.5.1.ba			X		
Anvendt tid til husholdningsarbejde, mænd, diverse år.	3.5.1.bb					
Anvendt tid til fritid, kvinder, diverse år.	3.5.1.da			X		
Anvendt tid til fritid, mænd, diverse år.	3.5.1.db			X		
Præferencer for lige rollefordeling inden for familien, 1987.	4.11.1.a					
Familie, demografi						
Vielseshyppighed, 1991.	4.11.2.e					
Skilsmissehyppighed, 1987.	4.11.2.i					
Fertilitetskvotient, 1991.	4.9.1.d	X				

Fortsættes

Tabel 2.5.1. fortsat

Beskrivelse	Tabel	F1	F2	F3	F4	F5
Andre forhold						
Dækningsprocent for offentligt finansierede småbørnstilbud, diverse år.	4.10.1.b		X			
Dækningsprocent for offentligt finansierede før-skolebørnstilbud diverse år.	4.10.1.c		X			
Erhvervsfrekvenser for kvinder med børn 0-2 år, 1988.	4.10.2.b		X			
Erhvervsfrekvenser for kvinder med børn 3-6 år, 1988.	4.10.2.c		X			
Forskelligt						
Samlet beskæftigelse i servicesektoren i procent af total beskæftigelse, 1991.	5.1.1.e				X	
Kvindens beskæftigelse i servicesektoren i procent af total beskæftigelse, 1991.	5.1.1.f	X				
Gennemsnitligt antal personer i private husstande, 1991.	4.9.2.b		X			

Tabelnumre refererer til senere i rapporten, hvorfra oplysningerne kommer. Eksempelvis findes 2.2.3a i kapitel 2, afsnit 2, som 3. tabels oplysninger i første kolonne, a.

Note: Ad tabel 3.5.1 - for Norge er i faktoranalysen anvendt 1980-tal.

Den anden faktor (F2) vedrører kvinders dobbeltrolle som mødre og forsørgere. Erhvervsfrekvensen for såvel småbørnsmødre som førskolebørnsmødre hænger sammen med forsyningen af offentlig børnepasning og børnepasningsinstitutioner, samtidig med at der er en sammenhæng med antallet af personer i familien. Også lønrelationen mellem kvinder og mænd spiller ind, idet relativt høje kvindelønninger antages at betyde høj erhvervsfrekvens for mødre, hvis ellers der er mulighed for at få passet børn.

Den tredje faktor (F3) angiver sammenhængen mellem kvinders husholdningsarbejde og deres og mænds fritid. Under forudsætning af et vist arbejdsudbud til arbejdsmarkedet må der nødvendigvis være tale om tidsmæssig substitution mellem husholdningsarbejde og fritid.

Tablet 2.5.2. Standardiserede værdier for variable i faktoranalysen.

Tablet:	3.1.3.c	3.1.3.d	3.2.3.a	3.2.3.b	3.3.1.c	3.3.1.f	3.3.3.c	3.3.3.d	3.5.1.ba	3.5.1.bb	3.5.1.da	3.5.1.db	4.2.1.a
Danmark	0,08	0,13	-0,35	-0,09	-0,34	-0,73	-0,02	-0,26	0,32	0,18	-0,14	-0,10	-0,11
Sverige	0,10	0,22	-0,38	-0,04	-0,46	-0,25	0,74	0,51	0,05	-0,44	0,15	0,14	0,00
Norge	-0,19	-0,05	-0,22	-0,02	-0,69	-0,50	0,00	0,00	-0,03	-0,23	-0,09	-0,02	0,00
Belgien	0,04	-0,05	0,09	0,11	0,03	0,65	-0,08	0,32	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
England	0,27	0,19	-0,10	-0,06	-0,55	0,09	0,25	-0,39	0,00	-0,17	-0,03	-0,04	0,08
Frankrig	-0,11	0,00	0,03	0,08	0,16	0,44	-0,19	-0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,08
Irland	0,28	0,16	0,32	-0,01	0,37	0,41	-0,69	-1,28	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07
Holland	0,18	-0,05	0,06	0,01	-1,21	-1,75	-0,02	0,17	-0,07	-0,14	-0,04	-0,03	-0,01
Tyskland (V)	0,18	-0,20	0,02	0,01	-0,22	0,55	-0,09	-0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02
Luxembourg	0,00	0,00	0,23	0,05	0,36	0,69	0,79	0,84	0,00	0,00	0,00	0,00	0,20
Grækenland	0,32	0,33	0,25	0,08	0,74	0,64	-0,31	0,29	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,08
Italien	0,25	0,16	0,22	0,02	0,63	0,52	-0,61	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,19
Portugal	0,34	0,46	-0,08	-0,06	0,63	0,34	0,42	0,62	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08
Spanien	0,05	0,07	0,29	0,07	0,60	0,75	-1,36	-0,77	-0,59	0,06	0,34	0,16	0,00
USA	-1,07	-0,77	-0,17	-0,04	0,09	-0,73	0,36	-0,04	0,15	0,07	-0,15	-0,07	0,00
Canada	-1,12	-0,67	-0,17	-0,03	0,09	-0,45	0,01	-0,60	0,09	-0,15	-0,03	-0,05	0,00
Japan	0,41	0,06	-0,05	-0,09	-0,22	-0,67	0,78	0,70	0,08	0,82	0,00	0,01	0,00

1) Forklaring af tabelnumre, se tabel 2.5.1.
Fortsættes

Tabel 2.5.2. fortsat

Tabel:	4.9.1.d	5.1.1.e	5.1.1.f	3.3.4.c	3.3.4.d	4.10.1.b	4.10.1.c	4.10.2.b	4.10.2.c	4.11.1.a	4.11.2.e	4.11.2.i	4.9.2.b
Danmark	-0,02	-0,06	-0,18	-0,01	0,20	-2,76	-0,26	-0,70	-0,61	-0,33	0,01	-0,35	0,16
Sverige	-0,29	-0,07	-0,29	0,89	0,89	-1,27	-0,20	-0,68	-0,67	0,00	0,29	-0,25	0,17
Norge	-0,17	-0,11	-0,28	0,35	0,46	0,22	0,19	0,00	0,00	0,00	0,23	0,05	0,12
Belgien	0,05	-0,06	-0,02	-0,81	-0,64	-0,57	-0,42	-0,20	-0,16	0,15	0,00	0,17	0,02
England	-0,11	-0,05	-0,14	0,38	0,08	0,84	0,45	0,25	-0,05	-0,21	-0,12	-0,34	0,01
Frankrig	-0,08	-0,01	-0,07	-0,15	0,01	-0,57	-0,41	-0,16	-0,20	-0,13	0,19	0,10	0,04
Irland	-0,28	0,10	0,16	-0,54	-0,85	0,84	0,19	0,39	0,54	0,15	0,21	0,00	-0,48
Holland	0,02	-0,11	-0,06	-0,08	-0,43	0,69	0,22	0,35	0,32	-0,08	-0,04	0,14	0,10
Tyskland (V)	0,19	0,10	0,07	-0,24	-0,39	-0,10	-0,14	0,29	0,17	0,35	0,06	0,06	0,16
Luxembourg	0,03	-0,08	0,01	0,46	-0,19	0,84	0,15	0,24	0,20	0,50	-0,10	0,00	-0,05
Grækenland	0,15	0,17	0,40	-0,59	-0,05	0,69	0,00	0,11	0,19	-0,08	-0,05	0,00	-0,05
Italien	0,23	0,06	0,23	-1,02	-0,86	0,61	-0,26	0,08	0,14	-0,05	0,13	0,81	-0,07
Portugal	0,09	0,23	0,25	-0,22	0,05	0,53	0,48	-0,33	-0,30	-0,18	-0,20	0,00	-0,12
Spanien	0,22	0,11	0,23	-0,74	-0,22	0,00	0,00	0,35	0,42	-0,08	0,08	0,78	0,03
USA	0,00	-0,14	-0,23	0,86	0,78	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,55	-1,21	0,04
Canada	-0,11	-0,15	-0,24	0,81	0,78	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,15	-0,37	0,01
Japan	0,07	0,06	0,16	0,66	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,43	-0,09

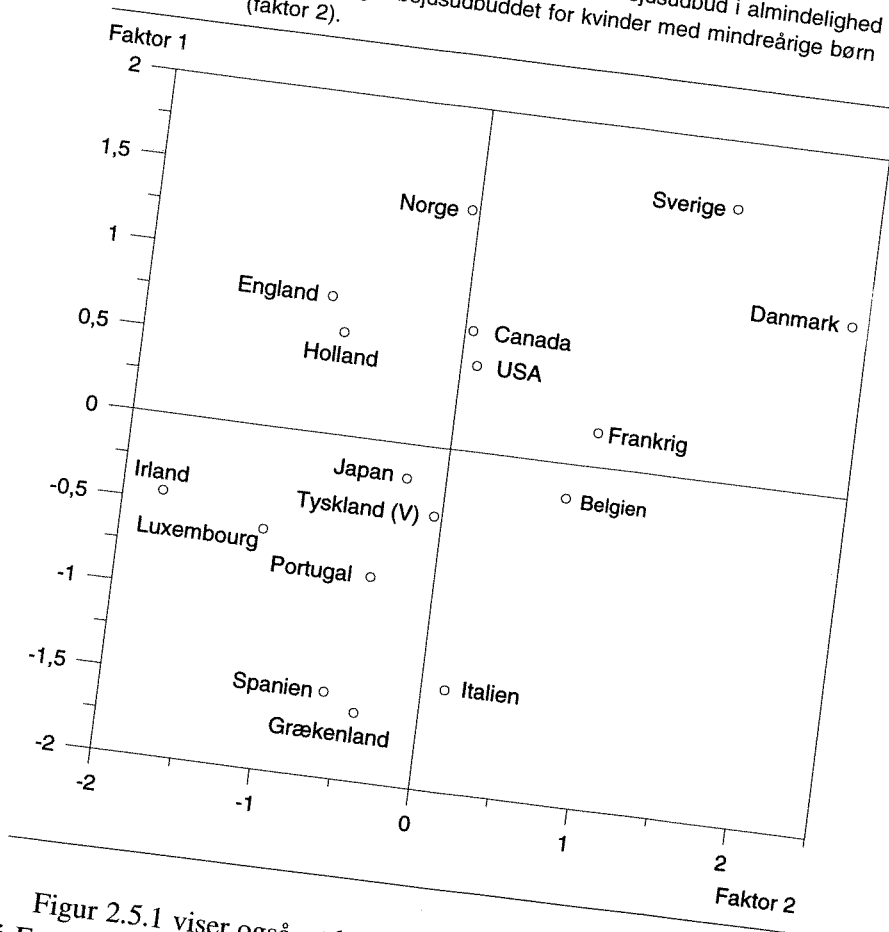
Den fjerde faktor (F4) angiver sammenhængen mellem kvinders og mænds uddannelse og servicesektorens størrelse og bruges som indikator for et lands udviklingsmæssige stadium.

Endelig belyser den femte faktor (F5) arbejdsløshedsomfanget for både kvinder og mænd, idet der, som det også vil fremgå senere, ikke er nogen særlig sammenhæng mellem arbejdsløshedsniveau og langtidsarbejdsløshed. Det skal nævnes, at variabler, der ikke indgår i nogen faktor, naturligvis godt kan have en selvstændig betydning i forklaringen af forskelle mellem landene. Der er blot ikke nogen væsentlig sammenhæng med andre variabler.

Faktor 1, 2 og 4, som forklarer 94 pct. af hele samvariationen, er valgt til nærmere analyse og placering af landene. Der foretages således en skalering, idet hver enkelt observation i hver enkelt variabel får en standardiseret værdi, se tabel 2.5.2, som sammenholdes med faktorvægten for alle variabler i den pågældende faktor. Da de enkelte faktorer har en fællesnævner, er det muligt at sammenligne de forskellige lande med hinanden i en flerdimensional figur. For overskuelighedens skyld er her valgt to todimensionale figurer, nemlig figurerne 2.5.1 og 2.5.2.

Af figur 2.5.1 fremgår det, at Danmark og Sverige har høje værdier, både hvad angår kvinders arbejdsudbud i almindelighed (faktor 1) og arbejdsudbuddet for mødre til mindreårige børn (faktor 2), hvor sidstnævnte i høj grad hænger sammen med en udbredt offentlig børnepasning. Også i Norge har kvinder et stort arbejdsudbud, men til forskel fra Danmark og Sverige skyldes det høje deltidsfrekvenser mere end høje - samlede - erhvervsfrekvenser og lav fertilitet (tabel 2.5.2). For arbejdsudbuddet for kvinder med mindreårige børn (faktor 2) adskiller Norge sig ikke fra, hvad der gælder for Canada, USA, Japan, Tyskland, Portugal, Italien, Spanien og Grækenland. I de sydeuropæiske lande har kvinder imidlertid et væsentligt lavere arbejdsudbud i almindelighed (faktor 1) end i Norge - en forskel, som især kan tilskrives forholdsvis mange deltidsbeskæftigede norske kvinder (tabel 2.5.2).

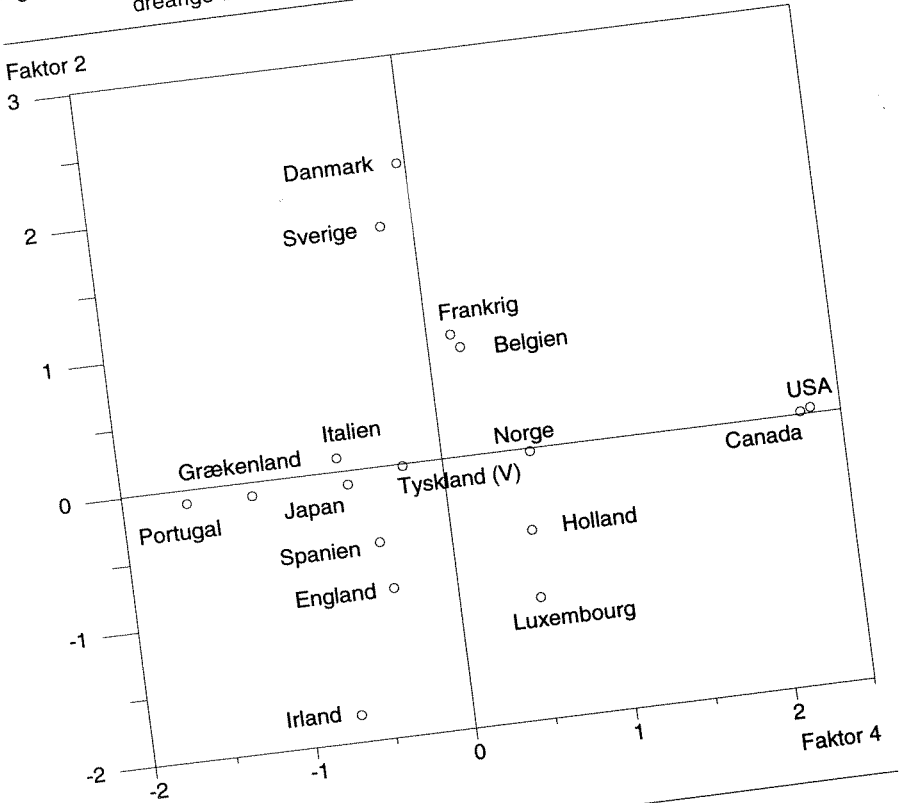
Figur 2.5.1. Gruppering af lande efter kvinders arbejdsudbud i almindelighed (faktor 1) og arbejdsudbuddet for kvinder med mindreårige børn (faktor 2).

Figur 2.5.1 viser også, at kvinder til mindreårige børn (faktor 2) i England og Holland og især i Irland og Luxembourg har et beskedent arbejdsudbud og omvendt, at dette udbud i Frankrig og Belgien er relativt højt, om end ikke nær så højt som i Sverige og Danmark. For Englands vedkommende er dækningen med offentlige børneinstitutioner for større førskolebørn beskedent, mens det i høj grad er hollandske småbørnsmødres lave erhvervsfrekvenser, der forklarer det begrænsede arbejdsudbud (faktor 2). For Irland er

det både erhvervsfrekvensen for småbørnsmødre og mødre til mindreårige børn tillige med store familier, der er forklaringen, og i Luxembourg er det kvinders beskedne lønninger i forhold til mænds. I Frankrig og Belgien er dækningen med offentlige børneinstitutioner relativt høj, og ligesådan erhvervsfrekvenserne for kvinder med førskolebørn.

Figur 2.5.2. Gruppering af lande efter arbejdsudbuddet for kvinder med mindreårige børn (faktor 2) og uddannelsesniveaet (faktor 4).

Japan og Tyskland har helt normale forhold med hensyn til placeringen på faktor 1 og faktor 2, hvilket imidlertid skal ses i lyset

af, at der ikke findes oplysninger for alle de bagvedliggende variable for disse to lande. Dette problem gælder i endnu større udstrækning for variable, der indgår i tidsallokeringsfaktoren (faktor 3). Hvis denne faktor alligevel sammenholdes med faktor 1 - kvinders udbud af arbejdskraft - viser det sig, at Danmark og USA har en tidsallokering (faktor 3), hvor kvinders fritid er væsentligt højere end svenske og især spanske kvinders. Danske kvinders husholdningsarbejde tager da også relativt kort tid ikke mindst i forhold til spanske kvinders husholdningsarbejde. Hvad angår mænds fritid er forskellene mindre, men stadig sådan, at det er i Danmark og USA og til dels i Canada, den er stor, mens svenske og spanske mænd har mindre og i øvrigt nogenlunde lige lidt, fritid.

Sammenholdes endelig arbejdsudbuddet for kvinder med mindreårige børn (faktor 2) og uddannelsesniveaut (faktor 4) ses det af figur 2.5.2, at Canada og USA er placeret meget højt på sidstnævnte faktor. Uddannelsessystemerne i begge nordamerikanske lande er imidlertid væsentligt forskellige fra andre landes og en umiddelbar sammenligning derfor ikke rimelig. Servicesektoren medvirker imidlertid også til forklaringen, idet denne er forholdsvis større i USA og Canada end i Holland og i de nordiske lande - Norge, Sverige og Danmark (tabel 2.5.2).

Uddannelsesmæssigt ligner Danmark lande som Sverige, Frankrig, Belgien, Tyskland, Holland og Luxembourg, selvom Sverige adskiller sig ved, at relativt få mænd er under højere uddannelse og Tyskland omvendt ved, at relativt mange mænd er det. I Holland er servicesektoren, som indgår som variabel i uddannelsesniveaut (faktor 4), forholdsvis stor, og ligesådan i Norge, hvor tillige forholdsvis mange kvinder er under højere uddannelse, hvilket medvirker til at placere landet forholdsvis højt uddannelsesmæssigt. England, Irland, Italien og Spanien har et lavere uddannelsesniveau med forholdsvis få kvinder under højere uddannelse, og endnu mere udpræget er dette for Japan, mens Grækenland og Portugal også har forholdsvis få mænd under højere uddannelse, samtidig med at servicesektoren her er beskednen (tabel 2.5.2).

Generelt synes der ikke at være nogen entydig sammenhæng mellem uddannelsesniveau (faktor 4) og arbejdsudbud for kvinder med mindreårige børn (faktor 2).

Disse resultater er alle udledt af faktoranalysen og refererer, som allerede nævnt, udelukkende til sammenhængen mellem nuværende forhold i en række industrialiserede lande. For at få et indtryk af forandringerne i disse forhold i løbet af de seneste årtier indeholder kapitel 3 en nærmere beskrivelse af disse, idet de enkelte variabler i faktoranalysen og andre nærliggende forhold tages op til belysning med det sigte at pege på fælles udviklingstræk imellem landene. I kapitel 4 gives nogle mulige forklaringer på den stedfundne udvikling i de industrialiserede lande, og endelig indeholder kapitel 5 en nøjere sammenligning mellem danskeres, spanieres og englænderes tidsallokering, idet forskelle i uddannelse inddrages i belysningen.

KAPITEL 3

Uddannelse, arbejdsudbud og tidsallokering

For at give et indtryk af omfanget og fordelingen af uddannelsesmæssige ressourcer i befolkningen - human-kapital - og hvordan disse anvendes, indeholder dette kapitel en sammenligning af kvinders og mænds besiddelse af human-kapital og udviklingen heri gennem tiden, tillige med en sammenligning af forholdene på dette område inden for EU og andre industrialiserede lande. Efter denne belysning af fordelingen af human-kapital, ses der nærmere på karakteren af arbejdsmarkedstilknytning og beskæftigelse, som netop tages som udtryk for, hvordan forskelle i human-kapital indebærer forskelle i arbejdsudbud.

Også omfanget og fordelingen af indsatsen i husholdningsarbejdet tages op til belysning, idet der gives et billede af den samlede tidsallokering for kvinder og mænd i Danmark og i en række andre lande.

3.1. Uddannelseskapital

Det er en stigende andel af befolkningen, der forlader skolesystemet med mere end den obligatoriske skoleuddannelse bag sig. Hvor omkring 30 pct. af en årgang piger og godt 20 pct. af en årgang drenge fra 1975/76 efter 5 år endnu ikke havde påbegyndt en uddannelse efter grundskolen, er tallet nede på omkring 10 for begge køn tilhørende årgang 1987/88, og for senere årgange nås dette niveau allerede efter 3 år (figur 3.1.1). Andelen af 20-64-årige danskere med en gymnasial uddannelsesbaggrund er da også steget, idet 16,7 pct. nu har en almengymnasial uddannelse (studentereksamen/hf) og 3,9 pct. en erhvervsgymnasial uddannelse

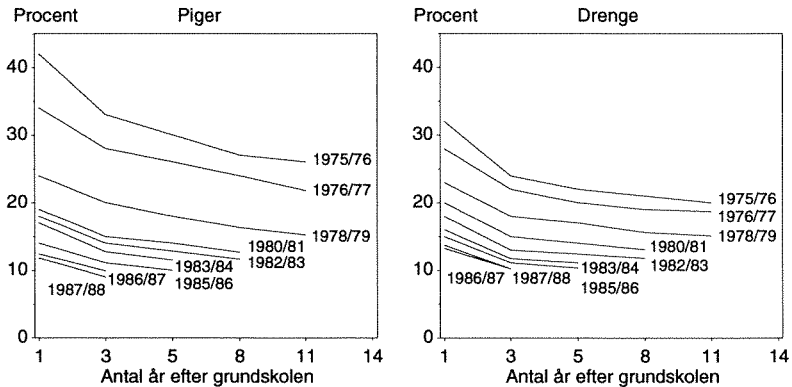
(højere handelseksamen/htx) mod henholdsvis 10,8 og 0,7 pct. i 1981. Antallet af personer med en gymnasial uddannelse er herved næsten fordoblet fra 313.000 til 609.000 i løbet af godt ti år.

Det er især blandt de yngre aldersgrupper, at de almindelige skole- og uddannelsesforberedende kvalifikationer er blevet væsentligt forbedret. Herved er der skabt bedre forudsætninger for at fortsætte med erhvervsfaglige uddannelser eller forskellige såkaldte videregående uddannelser og herigennem opnå en egentlig erhvervskompetence.

I 1993 har hver tredje (34,5 pct.), der ikke er i gang med en uddannelse, en erhvervsfaglig uddannelse, mens mere end hver femte (17,8 pct.) har en videregående uddannelse. Over halvdelen (52,3 pct.) af alle 20-60-årige danskere har altså i dag en erhvervskompetencegivende uddannelse mod noget mindre end halvdelen (44,3 pct.) i 1981. Der ses bort fra uddannelse opnået i et job.

Imidlertid er andelen med gymnasieuddannelse som højeste uddannelse steget mere end andelen med erhvervskompetencegivende uddannelse; førstnævnte gruppe er steget med næsten 75 pct. siden 1981, hvilket viser, at der er flere med studiekompetence, som ikke kommer videre i uddannelsessystemet. Samtidig har der i løbet af 1980'erne været en tendens til, at flere med påbegyndt mellemlang videregående uddannelse forlod denne uden eksamen. I 1982 kunne 34,2 pct. af hele (netto-)afgangen inden for disse uddannelser henføres til afbrud, mens tallet i 1992 var steget til 47,6 pct. Udviklingen er dog vendt, og i 1992 var procenten faldet til 37,2. For de lange videregående uddannelser er frafaldet større, men her har udviklingen til gengæld hele tiden været positiv med afbrudsprocenter på 48,7, 47,8 og 47,0 for årene 1982, 1989 og 1992. Det generelle billede er da også, at danskere i dag har et forholdsvist højere uddannelsesniveau end tidligere. Det gælder både human-kapital opnået gennem formel uddannelse og gennem erhvervs erfaring.

Figur 3.1.1. Andel af piger og af drenge fra forskellige årgange, der ikke har påbegyndt en uddannelse efter grundskolen. Danmark.

Kilde: Bunnage (1992)

Fordelingen af human-kapital mellem kvinder og mænd er stadig i mændenes favør, selvom især yngre kvinder også er godt rustet. I aldersgruppen 20-24 år består forskellen blandt de to tredjedele, der ikke er under uddannelse, i, at 5-6 procentpoint flere kvinder end mænd har en almen gymnasial skoleuddannelse, mens 7 procentpoint flere mænd har en erhvervsfaglig uddannelse (tabel 3.1.1). I den følgende aldersgruppe - 25-44 år - er forskellen i andelen af mænd og kvinder med erhvervsfaglig uddannelse den samme, men den opvejes her af, at mange kvinder kun har grundskolen bag sig. Inden for de videregående uddannelser har kvinder fortrinsvis valgt korte eller mellemlange uddannelser, mens mænd har valgt lange videregående uddannelser.

For de 45-64-årige er forskellene mellem kønnene tydelige, idet 14 pct. flere kvinder kun har grundskolemæssig baggrund, mens omvendt 10 pct. flere mænd har erhvervsfaglig uddannelse og 4 pct. flere en lang videregående uddannelse. Uddannelsessystemet har altså tidligere virket endnu mere kønsmæssigt segregerende

end i dag, ligesom det i afsnit 3.2 og 3.3 vil fremgå, at arbejdsmarkedet beskæftigelsesmæssigt har gjort det.

Tabel 3.1.1. Kvinders og mænds uddannelsesniveau - højeste fuldførte uddannelse. Danmark. 1993.

	Grund- skole/ uoplyst	Almen- gymna- sial	Er- hvervs gymna- sial	Er- hvervs faglig	Korte videre- gående	Mellem- lange videre- gående	Lange videre- gående	Alle ¹
- Procent -								
<i>Kvinder</i>								
20-24	27,3	11,4	4,9	20,2	0,9	0,7	0,1	65,5
25-44	37,5	3,4	2,2	28,9	8,3	9,9	3,3	93,5
45-64	54,1	0,8	0,2	30,1	4,4	7,8	1,8	99,2
<i>Mænd</i>								
20-24	29,2	6,0	3,8	27,1	0,9	0,5	0,1	67,6
25-44	32,7	2,9	1,6	39,2	5,3	6,8	5,7	94,2
45-64	40,7	1,0	0,6	39,9	4,2	7,6	5,6	99,6

1) Ekskl. personer under uddannelse.

Kilde: Danmarks Statistik, Arbejdsstyrkeregister.

I dag er der stort set lige mange kvinder og mænd blandt de studerende på de forskellige uddannelsestyper. De største forskelle findes i det almene gymnasium og inden for de kortere videregående uddannelser, hvor knap 6 ud af 10 er kvindelige studerende, og omvendt inden for de erhvervsfaglige uddannelser, hvor 55 pct. er mandlige studerende. For de resterende uddannelser, herunder de lange videregående, er der meget tæt på at være lige mange af hvert køn (tabel 3.1.2.). Ser man nærmere på, hvilke retninger der vælges inden for disse uddannelsestyper, er der stadig tale om kønssegregering. Kvinder vælger hovedsagelig service- og sundhedsuddannelser, pædagogiske uddannelser og humanistiske retninger inden for de videregående uddannelser, mens mænd i almindelighed vælger jern og metal-, bygge- og anlæg, tekniske uddannelser og samfunds- og naturvidenskabelige uddannelser.

Der er dog sket betydelige ændringer på alle niveauer af uddannelsessystemet i løbet af det seneste årti. For de erhvervsfaglige uddannelsers vedkommende er en stigning i andelen af kvinder på 5 procentpoint således markant, og endnu mere bemærkelsesværdigt er det, at kvindeandelen inden for de korte videregående uddannelser er faldet fra tre fjerdedele til godt halvdelen. Inden for de lange videregående uddannelser er andelen af kvindelige studerende steget fra godt en tredjedel til knap halvdelen (tabel 3.1.2.).

Tabel 3.1.2. Andel kvindelige studerende ved forskellige uddannelser. Danmark. 1981 og 1993.

	Almen- gymna- sial	Erhvervs gymna- sial	Erhvervs faglig	Korte videre- gående	Mellem- lange videre- gående	Lange videre- gående
	- Andel kvinder -					
1981	57,2	55,7	39,9	73,1	49,6	38,7
1993	59,4	51,7	44,3	57,1	53,8	47,3

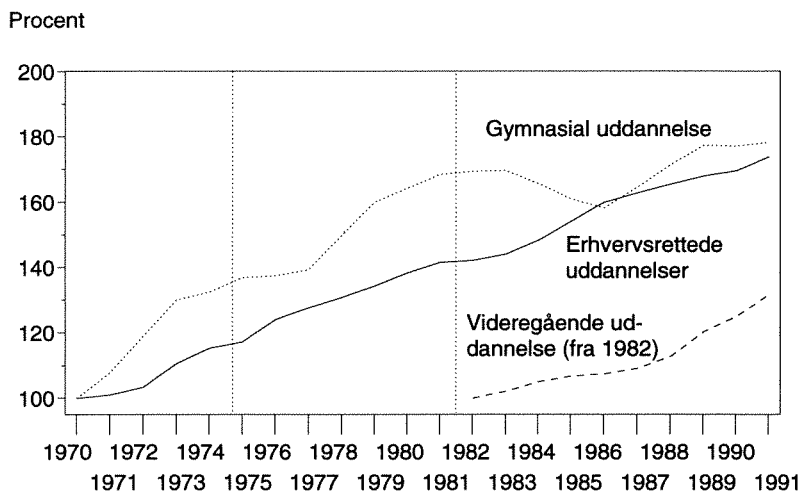
Kilde: Danmarks Statistik, Arbejdsstyrkeregister.

Udviklingen i retning af en større human-kapital har dels fundet sted, ved at uddannelseslængderne er øget, dels ved at der er kommet flere studerende. De erhvervsfaglige uddannelser har således tabt terræn til de gymnasiale, der imidlertid ikke altid fører til erhvervskompetencegivende uddannelse. Samtidig er der relativt set færre, der tager en kort videregående uddannelse, mens flere tager en mellemlang videregående uddannelse. De lange videregående uddannelser udgør uændret godt halvdelen af samtlige videregående uddannelser. Antalsmæssigt er ungdomsuddannelserne - gymnasiale og erhvervsfaglige - steget fra 199.000 i 1981 til 228.000 i 1993, eller 15 pct., og de videregående uddannelser med 46 pct., nemlig fra 112.000 til 164.000.

Udtrykkes antallet af elever i gymnasiet i forhold til alle 15-19-årige, er der tale om en væsentlig stigning frem til begyndelsen af 1980'erne, hvor der kom et midlertidigt fald, som imidlertid blev

afløst af en ny stigning. Hver femte i aldersgruppen går i dag i gymnasiet, ligesom hver femte i den lidt bredere aldersgruppe 15-29-årige er under erhvervsfaglig uddannelse. Også her har stigningen været markant, idet kun 12 pct. af aldersgruppen i 1970 var i gang med en sådan uddannelse. For de lange videregående uddannelser har stigningen været særlig stor i de seneste år (figur 3.1.2), og det er i dag mere end hver sjette i aldersgruppen 20-29 år, der er under længerevarende uddannelse.

Figur 3.1.2. Udviklingen af unge under gymnasial, erhvervsfaglig henholdsvis lang videregående uddannelse. Danmark. 1970-91. 1970 = Index 100.

Note: Elever under gymnasial uddannelse i pct. af aldersgruppen 15-19 år.
 Unge under erhvervsrettede uddannelser i pct. af aldersgruppen 15-29 år.
 Studerende under videregående uddannelse i pct. af aldersgruppen 20-29 år.
 : : Brud i dataserie, 1974-1975 samt 1981-82.

Kilde: Danmarks Statistiks tiårsoversigter, div. år.

Udviklingen mod stadig flere højt uddannede genfindes i mange andre industrialiserede lande både for kvinder og mænd. Fra knap hver fjerde kvinde i 5-års aldersgruppen, der følger efter den gym-

nasiale uddannelse, er andelen under højere uddannelse steget til mere end hver tredje kvinde i løbet af 1980'erne, når der tages et gennemsnit for landene (tabel 3.1.3). For mænd er det ligeledes mere end hver tredje, der er under højere uddannelse, mod godt hver fjerde i 1980.

I 1980 blev danske kvinder kun overgået af svenske, canadiske og amerikanske kvinder, mens også norske, belgiske, franske og spanske kvinder overgik danske kvinder i 1990, hvad angår andelen under højere uddannelse. Svenske og danske kvinder havde nu samme andel. Kun blandt engelske, irske, græske, italienske, portugisiske og japanske kvinder var andelen af sådanne kvinder i 1990 væsentlig lavere end i Danmark. I Japan var det kun godt hver femte unge kvinde, der var under højere uddannelse i 1990.

For mænd var den tilsvarende andel af unge i højere uddannelse større i både Norge, Belgien, Frankrig, Holland, Tyskland (vest), Spanien, USA, Canada og Japan end i Danmark i 1990, mens kun Holland, USA, Canada og Japan overgik Danmark i 1980. Grækenland og Portugal er de eneste lande, hvor væsentlig færre unge mænd i dag - 1990 - er under højere uddannelse, sammenlignet med i Danmark.

For Norge, Frankrig, Portugal, Spanien og USA har stigningen i andelen af unge kvinder under højere uddannelse været særlig stor, og i Canada har en stigning på 39 procentpoint medført, at fire ud af fem unge kvinder, ligesom i USA, nu er under højere uddannelse, samtidig med at også forholdsvis mange flere canadiske mænd er det. I både Sverige og Japan har forandringerne været moderate, og for japanske mænd har der oven i købet været et relativt fald i andelen under højere uddannelse.

Selvom disse oplysninger skal tages med forbehold, da bl.a. tidsmæssige forskydninger i tidspunktet for uddannelserne i et vist omfang kan være ændret, er der ingen tvivl om, at forskellene i besiddelse af human-kapital mellem kønnene er ved at forsvinde i de fleste lande. Danmark indtager derfor ikke længere nogen særlig position på dette område. Heller ikke hvad angår den samlede andel af unge under højere uddannelse, er Danmark førende. Der

er med andre ord ingen konkurrencemæssige fordele at se frem til på det human-kapitalmæssige område for Danmark, sådan som billedet tegner sig i dag.

Tabel 3.1.3. Andel unge i højere uddannelse¹ i procent af 5-års aldersgruppen, der følger efter den gymnasiale uddannelse².

	1980		1990	
	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd
Danmark	28,4	28,2	35,4	31,8
Sverige	32,9	28,8	34,8	28,4
Norge	25,0	25,9	45,8	38,4
Belgien	23,0	28,9	37,0	38,5
England	14,3	23,7	28,1	29,5
Frankrig	23,3	26,6	42,8	36,6
Holland	23,8	34,7	31,6	38,6
Irland	15,1	21,1	27,7	30,8
Luxembourg	1,8	3,5	--	--
Tyskland (V)	21,8	29,1	31,6	44,1
Grækenland	14,5	19,6	26,3	24,6
Italien	23,3	30,6	29,0	30,9
Portugal	10,7	10,7	25,6	19,6
Spanien	20,5	25,7	36,8	34,1
USA	58,0	53,3	80,0	64,7
Canada	42,1	40,0	81,8	61,0
Japan	20,3	40,4	22,7	34,5
<i>Alle lande³:</i>				
- gennemsnit	24,8	29,2	38,6	36,6
- spredning	11,7	9,7	17,7	11,8

1) UNESCO's third level.

2) UNESCO's second level.

3) Ekskl. Luxembourg.

Kilde: UNESCO, World Education Report, 1994.

3.2. Arbejdsmarkedstilknytning

Et umiddelbart indtryk af udnyttelsen af human-kapitalen fås ved at betragte kvinders og mænds arbejdsmarkedstilknytning i form af erhvervsfrekvenser, som angiver andelen af en given gruppe i befolkningen, der er tilknyttet arbejdsstyrken og dermed udbyder arbejdskraft - enten som beskæftigede eller som arbejdsløse.

Der er en række forhold, som er afgørende for erhvervsfrekvensens størrelse, som det senere vil fremgå. Her skal blot omtales uddannelsens længde, kønnet og alderens betydning.

Når uddannelsens længde har betydning for erhvervsfrekvensen, skyldes det, at en større human-kapital muliggør et større afkast i form af løn. Tabel 3.2.1 viser da også en positiv sammenhæng mellem uddannelse og tilknytning til arbejdsmarkedet - erhvervsfrekvens. For Danmarks vedkommende indebærer grunduddannelse således erhvervsfrekvenser på henholdsvis 77,1 og 87,7 for kvinder og mænd mod frekvenser på 86,9 og 91,7 for kvinder og mænd med gymnasieuddannelse som længste uddannelse. Højere uddannedes frekvenser er til sammenligning på 94,5 og 96,7 for danske kvinder og mænd.

Tendensen til, at erhvervsfrekvensen stiger med uddannelsens længde, genfindes i andre lande. I Spanien er sammenhængen oven i købet særlig udpræget for både kvinder og mænd, mens den i Italien mest gælder for kvinder. Hvor det i USA og Canada især er gymnasieuddannelse frem for grundskolebaggrund, der er af betydning for erhvervsfrekvensen, er det i Tyskland især højere uddannelse, der er vigtig. I Sverige og Danmark betyder uddannelsens længde derimod ikke lige så meget for hverken mænds eller kvinders erhvervsfrekvenser.

Tages alle lande under ét, tegner der sig tre markante forhold. For det første, at erhvervsfrekvensen altså hænger sammen med uddannelsens længde og mest udpræget for kvinders vedkommende. For det andet, at forskellen (spredningen) mellem landenes erhvervsfrekvenser aftager væsentligt, jo højere uddannelsesniveau, der betragtes. Især for mænd med højere uddannelse, men også for

kvinder, er arbejdsmarkedstilknytningen stort set den samme uafhængigt af, hvilket land de bor i.

Tabel 3.2.1. Erhvervsfrekvenser og uddannelsesbaggrund¹. 1988.

	Grundudd. (A)		Gymnasieudd. (B)		Højere udd. (E)	
	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd
Danmark	77,1	87,7	86,9	91,7	94,5	96,7
Sverige	81,9	90,6	85,6	91,5	95,0	96,1
Norge	57,9	75,3	74,9	81,1	83,6	89,4
Finland	57,8	69,5	73,5	74,7	84,4	90,6
Belgien	28,3	62,0	58,4	77,7	73,8	85,1
England	64,3	86,6	70,9	84,8	81,0	93,6
Holland	39,6	83,7	66,2	92,6	86,4	95,8
Tyskland	27,2	64,4	51,6	64,5	74,8	86,6
Schweiz	37,6	71,7	54,4	85,3	56,9	82,8
Østrig	29,5	61,4	37,8	52,4	75,1	80,7
Italien	37,3	83,5	65,8	81,8	86,6	94,2
Spanien	20,5	65,8	55,9	85,5	80,7	84,5
USA	30,4	57,1	58,5	81,2	75,0	88,2
Canada	34,0	61,9	62,3	82,9	78,5	89,0
Australien	39,5	71,2	60,8	81,9	77,5	89,3
Gennemsnit	44,2	72,8	64,2	80,6	80,3	89,5
Spredning	19,0	11,1	12,9	10,5	9,3	5,0

1) For en beskrivelse af uddannelsesniveauerne (A), (B) og (E), se Annex 2.C i Employment Outlook. For Danmark svarer (A) til grunduddannelse og erhvervsfaglig uddannelse, (B) til gymnasieuddannelse, og (C) til længere videregående uddannelse.

Kilde: OECD Employment Outlook 1989.

Endelig, for det tredje, er også forskellen mellem kvinders og mænds erhvervsfrekvenser aftagende med uddannelsens længde. For personer med grunduddannelse som højeste uddannelse er mænds erhvervsfrekvens 30 procentpoint højere end kvinders, mens den er knap 20 procentpoint højere for gymnasieuddannede mænd sammenlignet med tilsvarende kvinder. Og for højere uddannede er forskellen reduceret til 10 procentpoint mellem kønne-

ne. Jo højere uddannelse, jo mere lige er kvinders og mænds tilknytning til arbejdsmarkedet, viser tabel 3.2.1.

Bag den lige store tilknytning til arbejdsmarkedet for højere uddannede danske mænd og kvinder gemmer sig imidlertid en højere arbejdsledsløshed blandt kvinderne. Forskellen mellem erhvervsfrekvens - beskæftigede og ledige - og beskæftigelsesfrekvens er således for højere uddannede på 7,1 procentpoint for kvinder mod kun 4,6 procentpoint for mænd. Denne forskel er i øvrigt den mindste overhovedet for mænd, hvorimod både kvinder med korte og med mellemlange videregående uddannelser har lavere forskel mellem frekvenserne end højere uddannede kvinder (tabel 3.2.2). Konklusionen er derfor, at mere uddannelse stort set har samme betydning for både kvinders og mænds arbejdsudbud - erhvervsfrekvens - mens den beskæftigelsesmæssige succes er noget mindre for kvinder end for mænd.

Tabel 3.2.2. Erhvervs- og beskæftigelsesfrekvenser og uddannelsesbaggrund. 20-64-årige. Danmark. 1992.

	Kvinder		Mænd	
	Erhvervs- frekvens	Beskæf- tigelses- frekvens	Erhvervs- frekvens	Beskæf- tigelses- frekvens
Uden erhvervskompetence				
- grunduddannelse	68,7	56,4	79,4	67,2
- gymnasial (almen og (erhvervs-) uddannelse	87,8	75,4	90,7	80,5
Med erhvervskompetence				
- erhvervsfaglig udd.	88,3	78,5	92,1	83,9
- korte videregående udd.	93,3	87,5	94,8	89,1
- ml.lange vid.gående udd.	93,0	89,3	95,7	91,0
- længere vid.gående udd. (højere uddannelse)	95,0	87,9	96,1	91,5

Note: Frekvenserne er beregnet ekskl. personer under uddannelse.

Kilde: Danmarks Statistik, Arbejdsstyrkeregister.

Ud over arbejdsløshed kan beskæftigelsesomfanget også variere fra kort tid over deltid til fuldtid og mere end det. Også midlertidigt fravær optræder i forskelligt omfang på grund af sygdom, barnepasning, orlov osv. I næste kapitel ses nærmere på betydningen af disse forhold. Her anvendes alene erhvervsfrekvenser som indikator på arbejdsmarkedstilknytning.

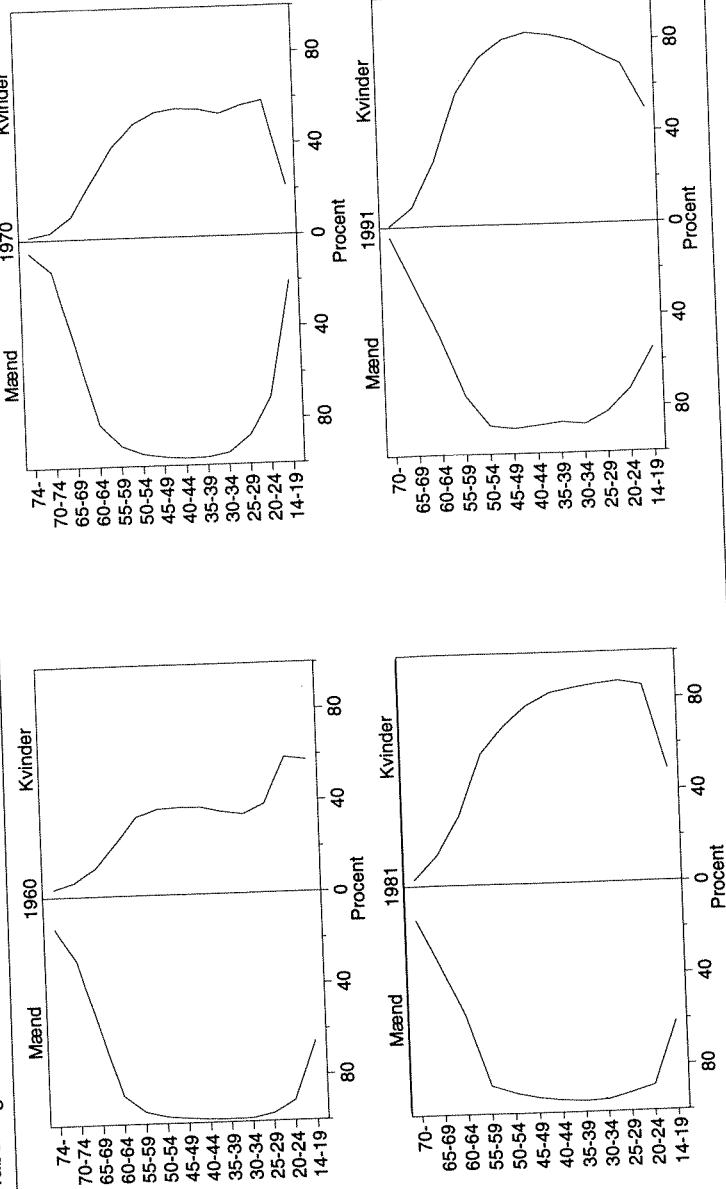
At alderen ikke overraskende er af betydning for erhvervsfrekvensens størrelse, ses af figur 3.2.1, der viser udviklingen over de seneste tiår. En umiddelbar følge af øget uddannelse er således, at erhvervsfrekvenserne for unge har været aftagende. I stedet for at være på arbejdsmarkedet er unge i dag under uddannelse.

For ældre har der ligeledes været en tendens til aftagende erhvervsfrekvenser, idet tidspunktet for pensionering falder tidligere end før. Det gælder klart for mænd, men også for kvinder, som der imidlertid tidligere var færre af på arbejdsmarkedet. Efterhånden er kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet dog blevet mere stabil, bl.a. i kraft af bedre uddannelses kvalifikationer, og de fleste kvinder forsætter da også i dag med at være på arbejdsmarkedet indtil pensionsalderen.

For midaldrende mænd har forandringerne i erhvervsfrekvenser været moderate, mens midaldrende kvinders har været stigende, således at de i dag nærmer sig mænds. Den tidligere duo-modale profil, se figur 2.4.1, er blevet afløst af en plateau profil, hvilket særligt kan tilskrives udviklingen frem til begyndelsen af 80'erne. I disse år kom 60'ere og 70'ere årgangene ud på arbejdsmarkedet, og stigningen i erhvervsfrekvenser kan da også netop tilskrives disse, som det fremgår af figur 3.2.1.

I stort set alle lande gentages billedet af mænd med høje og stabile erhvervsfrekvenser fra de unge år og frem til pensionsalderen. Denne plateau-profil (se afsnit 2.4) er mere sjælden for kvinder, og ud over i Danmark er det da også kun i Sverige, Norge, Finland og i Frankrig, at kvinder i stort omfang er og forbliver uafbrudt på arbejdsmarkedet. I Frankrig er niveauet dog stadig lavere end i de nordiske lande, men udviklingen for franske kvinder går klart i retning af en "nordisk" plateauprofil (Desplanques mfl., 1991).

Tabel Figur 3.2.1. Erhvervsfrekvenser for kvinder og mænd fordelt efter alder. Danmark. 1960, 1970, 1981 og 1991.

Kilde: Danmarks Statistik, diverse årbøger.

I de sydeuropæiske lande er der tilsyneladende en udvikling i gang, hvorefter kvinder springer anden fase - den duo-modale profil med arbejdsmarkedsafbrydelse, mens børnene er små - over, således at der gås direkte fra første fase med tidlig indgang på arbejdsmarkedet efterfulgt af afgang midt i 20-års alderen - uno-modal profil - til tredje fase, hvor kvinders og mænds arbejdsmarkedskarrierer ligner hinandens. Både i Grækenland, Italien og Portugal adskiller unge kvinder sig derfor radikalt fra ældre kvinder med hensyn til arbejdsmarkedstilknytning over livsløbet. Også i Spanien synes udviklingen at gå i denne retning, uden at det endnu er markant.

Blandt de øvrige vesteuropæiske lande er det kun for belgiske kvinder, at man finder en udvikling, som den for kvinder i Syd-europa.

For Irland og Luxembourg er den uno-modale profil stadig gældende, selvom niveauet for kvinders erhvervstilknytning også er stigende i Luxembourg. Den duo-modale profil med afbrud i erhvervstilknytningen for småbørnsmødre findes fortsat i store træk i Tyskland (vest), Holland og England.

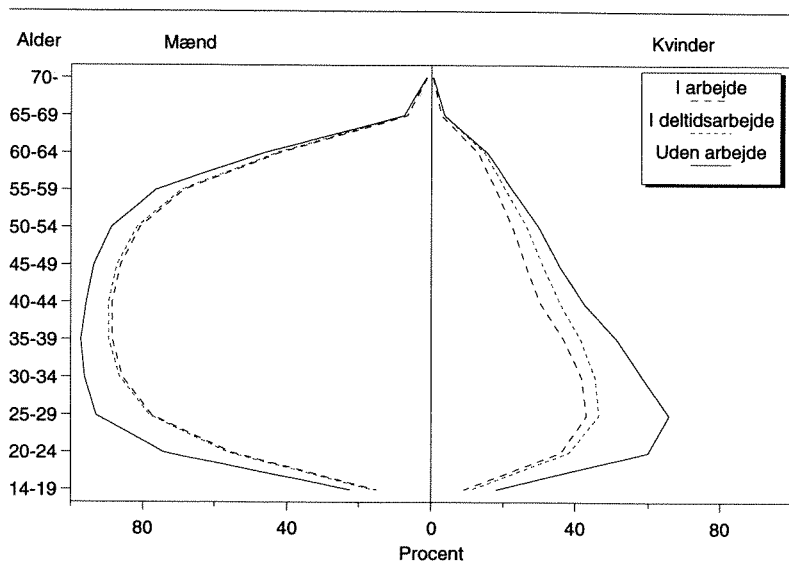
Generelt har udviklingen på arbejdsmarkedet siden 1960'erne været temmelig monoton, idet kvinders erhvervstilknytning i mange lande har bevæget sig i én retning, nemlig mod en plateau-profil uden afbrydelser i karrieren ligesom den, der hele tiden har været for mænd. Efter uddannelsen, som varer stadig længere også for faglærte, hvor det formaliserede uddannelsesindhold ofte vejer tungere end det traditionelle lærlingeforhold, og derfor i nogle lande registreres som uddannelse frem for beskæftigelse, begynder arbejdslivet i job, der i begyndelsen er relativt usikre, men efterhånden opnås mere eller mindre faste job for langt hovedparten af mænd og kvinder. For en del består arbejdsmarkedstilknytningen dog hele tiden kun i arbejdsløshed.

I den tredje fase er billedet også klart. Arbejdsmarkedet forlades i en stadig tidligere alder i alle lande uden undtagelse. Forbedrede pensionsforhold og bedre helbreds-vilkår og dermed udsigt

til en længere og mere aktiv pensionstilværelse er sammen med øgede krav på arbejdsmarkedene årsag til denne udvikling.

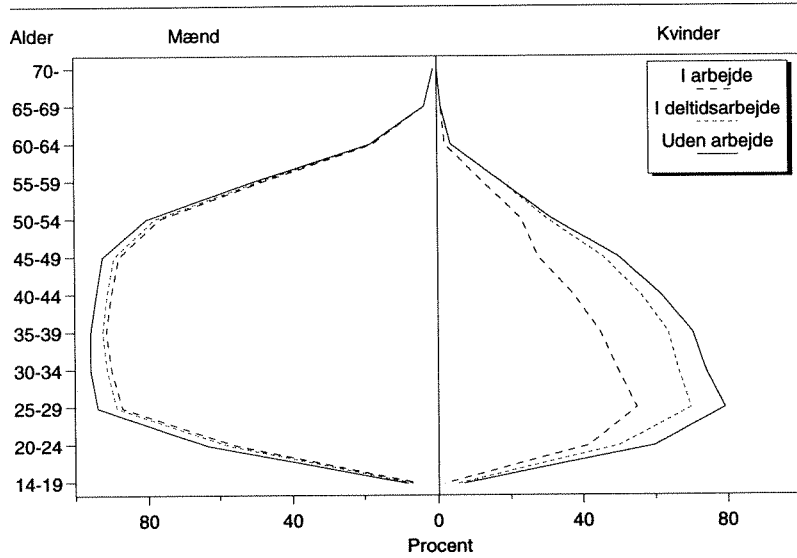
Den tidligere indgang på og afgang fra arbejdsmarkedet har for mænd betydet faldende erhvervsfrekvenser siden 1960'erne. Det gælder for alle vesteuropæiske lande med undtagelse af Sverige, og for de østeuropæiske lande, der findes oplysninger for (Gershuny, 1994b). Mænd er tilknyttet arbejdsmarkedet i en stadig kortere del af tilværelsen, selvom tendensen dog har været mindre entydig i løbet af 1980'erne.

Figur 3.2.2. Erhvervsfrekvenser for kvinder og mænd fordelt efter alder. Spanien. 1991.

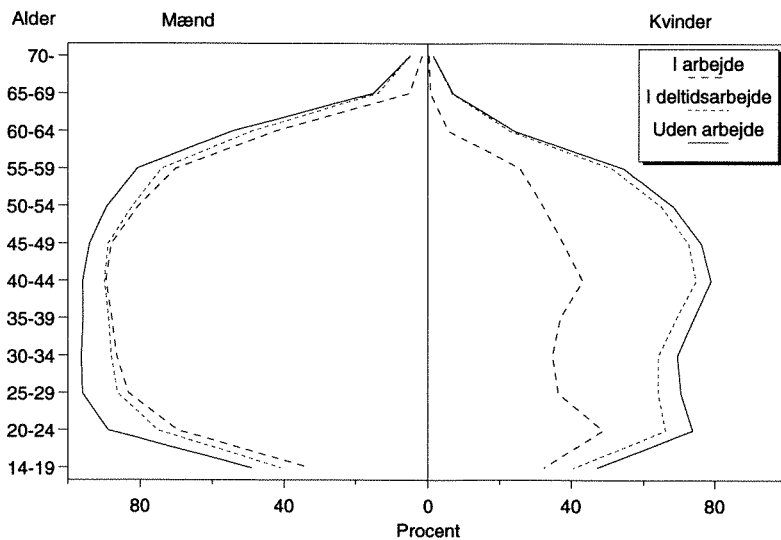
Kilde: Eurostat: Labour Force Survey, 1993.

Figur 3.2.3. Erhvervsfrekvenser for kvinder og mænd fordelt efter alder. Belgien. 1991.

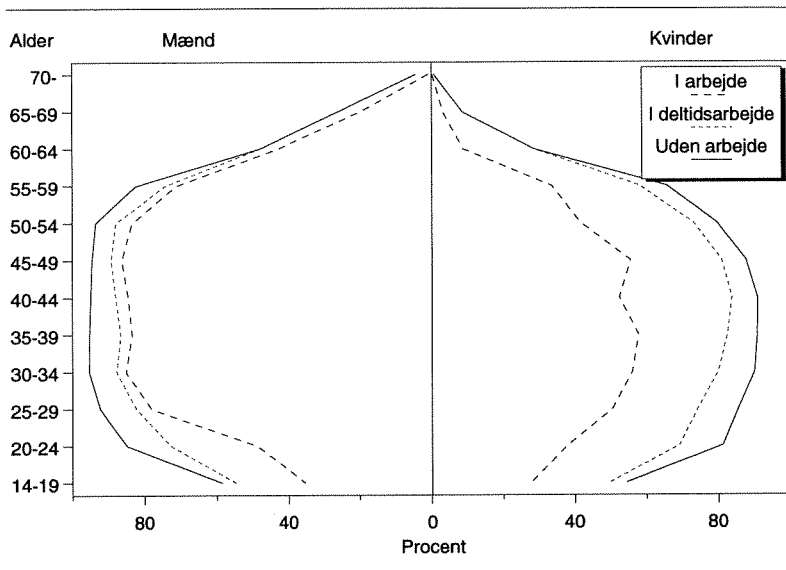
Kilde: Eurostat: Labour Force Survey, 1993.

Figur 3.2.4. Erhvervsfrekvenser for kvinder og mænd fordelt efter alder.
England. 1991.

Kilde: Eurostat: Labour Force Survey, 1993.

Figur 3.2.5. Erhvervsfrekvenser for kvinder og mænd fordelt efter alder. Danmark. 1991.

Kilde: Eurostat: Labour Force Survey, 1993.

Også for kvinder, der i dag arbejder uden afbrydelse på arbejdsmarkedet, er udviklingen gået i retning af, at arbejdslivet fylder mindre i livsløbet. I forhold til traditionelle kvinder, som afbryder deres arbejdsmarkedskarriere, er arbejdslivet dog alligevel mere omfattende, og et stigende antal "moderne" kvinder har derfor betydet markant stigende erhvervsfrekvenser. Alene i 1980'erne har der i de fleste lande været årlige stigninger på et par procent, og i Spanien - og i de seneste år også i Holland - er erhvervsfrekvenserne steget med gennemsnitligt 3-4 pct. om året (tabel 3.2.3).

Ser vi på de 15-64-åriges erhvervsfrekvenser under ét er disse i dag oppe på henholdsvis 78,9 og 88,5 for danske kvinder og mænd. Blandt mænd er kun japanere i samme omfang tilknyttet arbejdsmarkedet. Svenske og norske mænd har lavere erhvervsfrekvenser, ligesom engelske, portugisiske, amerikanske og canadiske mænd, og væsentlig lavere erhvervsfrekvenser for mænd finder

man i Luxembourg, Grækenland, Frankrig og i Belgien, hvor omkring tre fjerdedele af mændene er tilknyttet arbejdsmarkedet. Det generelle billede er dog, at forskellene mellem landene for mænd er relativt beskedne (tabel 3.2.3).

Tabel 3.2.3. Erhvervsfrekvens for mænd og kvinder i alderen 15-64 år. 1991. Årlig tilvækst 1981-1991.

	Erhvervsfrekvens 1991		Årlig tilvækst 1981-1991	
	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd
Danmark	78,9	88,5	1,3	0,5
Sverige	80,3	84,5	–	–
Norge	71,1	82,9	1,6	0,0
Belgien	53,2	72,8	1,3	- 0,4
England	64,5	86,1	1,5	- 0,1
Frankrig	56,8	74,5	1,2	- 0,1
Holland	54,8	80,3	3,3 ²	1,5 ²
Irland	39,9	81,9	1,5	0,1
Luxembourg	44,8	77,7	–	–
Tyskland (V)	57,0 ³	80,8 ³	1,3	0,5
Grækenland	43,5 ¹	75,1 ¹	–	–
Italien	45,8	79,4	1,8	0,3
Portugal	62,8	85,9	1,9	0,8
Spanien	41,2	76,0	3,5	0,4
USA	68,4	84,7	2,0	1,0
Canada	68,1	83,9	2,5	0,7
Japan	61,5	88,9	–	–
Alle lande				
- gennemsnit	58,4	81,4	•	•
- rel. st.afv.	0,217	0,060	•	•

1) 1989

2) Årlig tilvækst 1990-1991

3) 1990

Note: – Data foreligger ikke.

Kilde: OECD, Labour Force Statistics, 1971-1991.

For kvinder er der væsentlig større variation i erhvervstilknytningen mellem landene. Danske kvinder ligger sammen med svenske kvinder højest. Herefter følger amerikanske, canadiske, engelske og japanske kvinder med omkring to ud af tre i arbejdsstyrken. De fleste midteuropæiske lande har erhvervsfrekvenser for kvinder på omkring 55 pct., og endelig finder man for de sydeuropæiske kvinder de laveste frekvenser, idet færre end halvdelen af de 15-64-årige kvinder her er tilknyttet arbejdsstyrken. En undtagelse er portugisiske kvinder med knap to tredjedele på arbejdsmarkedet (tabel 3.2.3).

Ud over disse forskelle i kvinders erhvervsfrekvenser i de forskellige lande og mellem kvinders og mænds erhvervsfrekvenser inden for landene, varierer også arbejdsudbuddet forstået som karakteren af tilhøret og omfanget af arbejdet på arbejdsmarkedet mellem landene og de to køn. Spørgsmålet er med andre ord, hvad erhvervsfrekvenser i virkeligheden dækker over arbejdsmæssigt.

3.3. Beskæftigelse og beskæftigelsesomfang

Når danske kvinders erhvervsfrekvenser er blandt de højeste i verden, er det ofte blevet taget som udtryk for, at danske kvinder efterhånden arbejder lige så meget som danske mænd. Der er imidlertid flere forhold, der gør, at en sådan fortolkning skal tages med forbehold. Ud over at mange i arbejdsstyrken ikke er beskæftiget i Danmark såvel som andre steder, er en del ikke beskæftiget fuldt ud. Den konkrete tidsanvendelse giver således et væsentligt mere modificeret billede af kvinders og mænds deltagelse på arbejdsmarkedet.

Det fremgik af figurerne 3.2.2-3.2.5 i afsnit 3.2, at en del af den kvindelige arbejdsstyrke er deltidsbeskæftiget. Forklaringen er formentlig både, at deltidsjob giver bedre mulighed for at kunne kombinere pasning af børn og andet husligt arbejde med erhvervsdeltagelse i det omfang, der ikke er tilstrækkeligt med børnepasningsordninger, eller en bedre ligestilling mellem kvinder og

mænd i hjemmet og et stort udbud af deltidsjob på arbejdsmarkedet. Både efterspørgsels- og udbudsforhold har derfor formentlig spillet ind på kvinders arbejdsudbud.

Tabel 3.3.1. Deltidsarbejde i procent af beskæftigede - kvinder og mænd. 1973, 1983 og 1991.

	Kvinder			Mænd		
	1973	1983	1991	1973	1983	1991
Danmark	–	44,7	37,8	–	6,6	10,5
Sverige	–	45,9*	41,0	–	6,3*	7,6
Norge	46,5	63,3*	47,6	5,9	7,7*	9,1
Belgien	10,2	19,7	27,4	1,0	2,0	2,1
England	39,1	42,4	43,7	2,3	3,3	5,5
Frankrig	12,9	20,0	23,5	1,7	2,6	3,4
Irland	–	15,5	17,8	–	2,7	3,6
Holland	–	50,1*	62,2	–	7,2*	16,7
Luxemburg	18,4	17,0	17,9	1,0	1,0	1,9
Tyskland (V)	24,4	30,0	34,3	1,8	1,7	2,7
Grækenland	–	12,1	7,2	–	3,7	2,2
Italien	14,0	9,4	10,4	3,7	2,4	2,9
Spanien	–	–	11,2	–	–	1,5
Portugal	–	–	10,5	–	–	4,0
USA	26,8	28,1	25,6	8,6	10,8	10,5
Canada	19,4	26,1	25,5	4,7	7,6	8,8
Japan	25,1	29,8	34,3	6,8	7,3	10,1

Kilde: OECD, Employment Outlook 1993.

Note: – Data foreligger ikke.

* :Brud i dataserie.

Sammenlignes forskellige lande viser der sig store forskelle i udbredelsen af deltid (tabel 3.3.1), ikke mindst fordi der er sammenhæng mellem deltidsfrekvensen og andelen af kvinder på arbejdsmarkedet. I Grækenland, Italien, Spanien, Luxembourg og Irland er kun 7-18 pct. af de beskæftigede kvinder deltidsbeskæftigede, og erhvervsfrekvenserne er da også kun på 40-46 pct. Enten er kvinder i disse lande ikke på arbejdsmarkedet, eller også er de

der på fuldtid. Portugal udgør en undtagelse ved at have relativt få deltidsbeskæftigede kvinder blandt forholdsvis mange kvinder på arbejdsmarkedet. Omvendt har Holland på trods af en relativt lav erhvervsfrekvens på 55 den højeste deltidsfrekvens, idet knap 2 ud af 3 kvinder i arbejdsstyrken arbejder på deltid. I Danmark og Sverige arbejder ca. 40 pct. af kvinderne på arbejdsmarkedet deltid mod ca. 25 pct. i Belgien og Frankrig. I de sidste lande er heltid altså mere udbredt end deltid. Udviklingen går dog mod mere ensartede forhold mellem landene. Således har der i løbet af 1980'erne været en stigende tendens til deltid i Belgien, Frankrig og i Japan, samtidig med at kvinders erhvervsfrekvenser er øget, ligesom det var tilfældet i 1970'erne i Sverige og Danmark, hvor deltidsfrekvenserne, som allerede nævnt, siden begyndelsen af 1980'erne har været aftagende.

Den generelt set positive sammenhæng mellem erhvervsfrekvenser og deltidsfrekvenser for kvinder i en række lande er vist i figur 3.3.1.

Sammenlignet med kvinder er deltidsarbejde blandt mænd meget lidt udbredt. I de sydeuropæiske lande er mænds deltidsfrekvenser på under 5 pct. sammenlignet med frekvenser på omkring 10 pct. i de nordiske lande og i Japan, USA og Canada. Kun i Holland er forholdsvis mange mænd deltidsbeskæftigede, nemlig knap hver 6. mand på arbejdsmarkedet. Som et af de eneste lande er mænds erhvervsfrekvenser da også steget betydeligt i Holland.

Fordelen ved deltidsarbejde er muligheden for på denne måde at kunne forene arbejde på arbejdsmarkedet med arbejdet hjemme. Imidlertid indebærer deltidsarbejde lavere indkomster, dårligere karrieremuligheder, mindre pensioner sidenhen og ofte løsere ansættelser. Det viser sig da også, at udbredelsen af midlertidige ansættelser i de fleste lande er væsentlig større blandt deltidsarbejdende end blandt heltidsarbejdende (tabel 3.3.2). Der er tilsyneladende ikke tale om samme faste tilknytning til arbejdsmarkedet, når man ikke har et fuldtidsjob. I Sverige er der dog næsten ingen forskel, hvilket Persson (1992) tilskriver den svenske fagbevægelse.

ses opnåelse af bedre regler og mere lige vilkår på arbejdsmarkedet uafhængigt af arbejdsomfang.

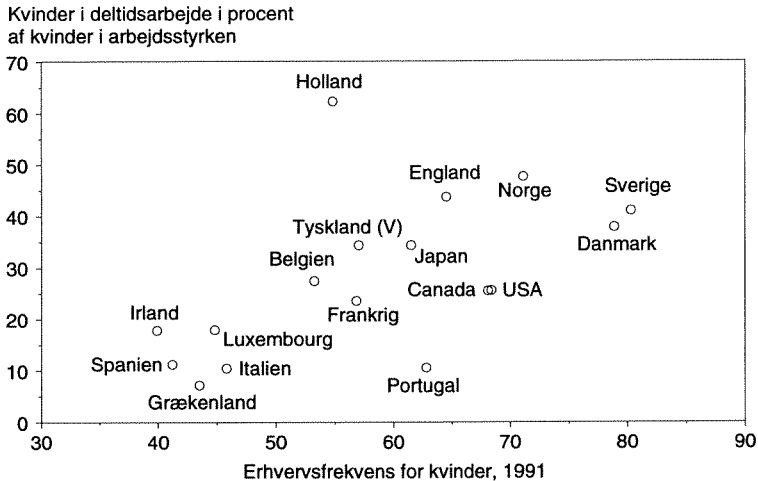
Tabel 3.3.2. Andel med midlertidig ansættelse blandt deltids- og heltidsarbejdende kvinder. 1989.

	Deltids- arbejdende	Heltids- arbejdende
Danmark	6,9	12,4
Sverige	14,8	11,0
Belgien	12,8	6,7
England	12,5	3,4
Frankrig	13,1	8,3
Holland	13,2	9,1
Irland	40,1	6,9
Luxembourg	20,5	1,0
Tyskland (V)	7,8	14,3
Grækenland	51,9	13,0
Italien	44,8	4,7
Portugal	34,6	17,9
Spanien	52,8	28,6

Kilde: Meulders mfl. (1993) og SCB, Arbejdskraftundersøgningen 1989.

Persson (1992) omtaler i denne forbindelse udbredelsen af en dual struktur med gode og dårlige deltidsjob inden for EU. Førstnævnte er permanente ansættelser på forholdsvis mange timer - lang deltid - hvor kvinderne har mulighed for fleksibilitet og selv at tilrettelægge arbejdstider. Dårlige deltidsjob er omvendt relativt kortvarige med stor usikkerhed i ansættelsen og ofte faste arbejdstider uden mulighed for nævneværdig fleksibilitet. Det er især i de sydeuropæiske lande Grækenland, Italien og Spanien tillige med Irland, at deltidsjob for kvinder er forbundet med stor usikkerhed i jobbet. Deltidsjob med relativt lange arbejdstider synes i øvrigt at være udbudsbestemte i den forstand, at kvinderne selv ønsker disse deltidsjob for at kunne få arbejde og familie til at passe sammen, måske fordi arbejdsdelingen i familien ikke umiddelbart er til at forandre.

Figur 3.3.1. Sammenhæng mellem erhvervsfrekvenser og deltidsfrekvenser for kvinder. 1991.

Kilde: Tabel 3.2.3 og tabel 3.3.1.

Også blandt heltidsarbejdende forekommer der dog midlertidige ansættelser, og Danmark og Tyskland (vest) skiller sig oven i købet ud fra de øvrige lande ved at have en dobbelt så stor andel af sådanne job blandt heltidsarbejdende sammenlignet med blandt deltidsarbejdende. Det kan måske skyldes, at heltidsjob fortrinsvis findes i den private sektor, hvor der ikke er samme ansættelsessikkerhed som i den offentlige sektor.

Bortset fra i nogle få lande, herunder England, er arbejdsløsheden blandt kvinder større end blandt mænd og i nogle tilfælde endog meget større. Dette billede har tilsyneladende ikke ændret sig i perioden 1983–1991 på trods af, at arbejdsløsheden i almindelighed er faldet. For landene som helhed er forskellen dog blevet mindre, idet arbejdsløsheden for kvinder faldt fra 12,2 pct. til 9,8 pct., mens den for mænd kun faldt fra 8,1 pct. til 6,8 pct. For kvinders vedkommende er der imidlertid samtidig blevet større

forskelle mellem landene, se tabel 3.3.3. Særlig bemærkelsesværdig er udviklingen i Belgien og Portugal, hvor kvinders arbejdsløshed er halveret i løbet af perioden.

Meulders (1993) peger på, at faldet i arbejdsløshed forekom for mænd fra 1986, hvorimod det først fandt sted for kvinder to år senere. Forklaringen kan være, at mænds beskæftigelse i højere grad er påvirket af konjunkturudsving i økonomien, jf. omslaget i midten af 1980'erne, ved fortrinsvis at være beskæftiget i konkurrenceudsatte erhverv, mens kvinder først senere påvirkes af sådanne udsving.

Inddeles landene efter forskel i kvinders og mænds arbejdsløshed i 1991, ses det, at i såvel Grækenland, Italien som i Spanien er forskellene meget store, idet kvinders arbejdsløshed er mere end dobbelt så stor som mænds. Herefter følger Belgien, Portugal, Frankrig, Holland og Tyskland (vest) med forskelle omkring gennemsnittet på ca. 3 procentpoint. Endelig er forskellene relativt beskedne i Luxembourg, England, USA, Canada, Japan, Irland, Sverige, Norge og i Danmark. At der ikke er nogen klar sammenhæng mellem dette mønster og niveauet for arbejdsløsheden i de respektive lande, ses af tabel 3.3.3, hvoraf det fremgår, at en høj ledighed ikke kun berører kvinder.

Også antallet af kvinder på arbejdsmarkedet kunne tænkes at have betydning for arbejdsløshedens fordeling på de to køn. Men heller ikke her er billedet entydigt. Eksempelvis er forskellen i ledighed beskeden i både Irland og Danmark på trods af, at over 75 pct. af danske kvinder er på arbejdsmarkedet mod kun 40 pct. i Irland.

I figur 3.3.2 er disse forhold - forskel i arbejdsløshed mellem kønnene, arbejdsløshedsniveau og kvinders deltagelse i arbejdsstyrken - sammenstillet, og det viser sig igen, at der tilsyneladende ikke er nogen sammenhæng mellem antallet af kvinder på arbejdsmarkedet og deres relative arbejdsløshed og dermed heller ikke, at en sådan sammenhæng er særlig udpræget ved et højt ledighedsniveau. Landene i figur 3.3.2 er tilsyneladende spredt usystematisk på de pågældende forhold.

Tabel 3.3.3. Andel arbejdsløse. 1983 og 1991.

	Alle aldre				Under 25 år	
	1983		1991		1991	
	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd
Danmark	10,5	8,2	10,0	8,5	12,3	10,7
Sverige	3,6	3,4	2,6	3,3	3,0 ¹	4,0 ¹
Norge	3,8	3,2	5,0	5,8	12,0	13,6
Belgien	19,0	8,6	10,6	4,6	17,1	11,0
England	9,9	11,9	7,4	9,4	11,4	15,9
Frankrig	10,8	6,3	11,7	7,2	22,6	17,0
Holland	14,7	11,1	10,0	5,6	12,2	10,4
Irland	16,5	14,6	16,6	15,4	21,1	24,8
Luxembourg	5,3	2,6	2,1 ²	1,1 ²	-	-
Tyskland	8,0	8,7	10,7	7,1	-	-
Grækenland	11,7	5,8	12,9	4,8	33,5	17,1
Italien	14,4	5,8	15,8	6,8	33,6	23,9
Portugal	11,8	5,3	5,7	2,6	11,8	6,2
Spanien	20,8	16,5	23,2	12,0	37,1	25,2
USA	7,4 ³	7,0 ³	6,3	7,0	12,4	14,4
Canada	11,3 ⁴	11,2 ⁴	9,7	10,8	13,4	18,8
Japan	2,6	2,7	2,2	2,0	4,2	4,7
Alle lande						
- gennemsnit	12,2	8,1	9,8	6,8	17,6	14,6
- spredning	4,7	4,1	5,7	3,9	10,7	7,1

Anm: 1. Tal usikre på grund af lille datamateriale.

2. 1990.

3. 1985 (1980: kvinder: 7,4, mænd: 6,9).

4. 1984 (1981: kvinder: 8,3, mænd: 7,0).

Noter: Aldersgrænsen for arbejdsstyrken EU: 14 år. Norge: 16 år. Sverige: 16 år. USA: 16 år. Canada: 15 år. Japan: 15 år.

Kilde: Eurostat, Labour Force Survey 1991 samt nationale statistiske årbøger for Sverige, USA, Canada og Japan. For Norge: OECD Labour Force Survey 1972-1992.

Overalt er det især unge, der er ramt af ledighed. Arbejdsløsheden for såvel unge kvinder som unge mænd er således næsten

dobbelt så høj som for alle under ét og med tilsvarende store forskelle mellem landene. I Grækenland, Italien og Spanien er mere end hver tredje kvinde under 25 år berørt af arbejdsløshed over for en ungdomsarbejdsløshed i Sverige og Japan på kun 3-4 pct. Billedet er stort set det samme for unge mænd, idet de højeste arbejdsløsheder dog "kun" når op på omkring hver fjerde.

Figur 3.3.2. Arbejdsløshedstypologi. 1991.

	Arbejdsløsheds pct. ¹ lille			Arbejdsløsheds pct. ¹ stor		
	Kvinder i arbejdsstyrken ²			Kvinder i arbejdsstyrken ²		
	Under middel	Middel	Over middel	Under middel	Middel	Over middel
Meget stor arbejdsløsheds- forskul ml. kvinder og mænd ³				Græken- land Spanien		Italien
Stor arbejdslø- hedsforskul ml. kvinder og mænd ³		Portugal			Frankrig Holland Tyskland (V)	Belgien
Lille arbejdslø- hedsforskul ml. kvinder og mænd ³	Luxem- bourg	Engl. USA Canada Japan	Sverige Norge	Irland		Dan- mark

1) <hhv.> gennemsnitlig arbejdsløshed i 1991 9,8 pct. (tabel 3.3.3).

2) Erhvervsfrekvens 1991 (tabel 3.2.3.) under middel: < (gnsn.+spredn.), mid-
del: inden for (gnsn.+/-spredn.) og over middel: > (gnsn.-spredn.).

3) Forskel i arbejdsløshedsprocent 1991 (tabel 3.3.3.) meget stor: > (gnsn.-
spredn.), stor: > gnsn. og < (gnsn.-spredn.) og lille: < gnsn.

Tabel 3.3.4. Andel langtidsløse blandt arbejdsløse kvinder henholdsvis mænd. 1983 og 1991.

	1983		1991	
	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd
Danmark	38,6	27,8	34,3	27,9
Sverige	9,7	10,8	3,7	3,9
Norge	6,9	6,1	22,1	18,8
Belgien	70,9	60,3	61,3	57,5
England	36,3	52,9	21,1	32,2
Frankrig	44,8	39,0	39,0	34,8
Holland	50,7	50,3	36,7	50,2
Irland	25,0	42,8	52,1	64,8
Luxembourg	31,1 ¹	36,8 ¹	18,2 ¹	41,7 ¹
Tyskland	37,7	40,7	42,0	48,9
Grækenland	44,7	24,7	53,7	37,0
Italien	59,9	54,7	68,2	65,4
Portugal	–	–	41,3	33,3
Spanien	58,5	48,9	58,8	42,7
USA	9,6	16,0	4,7	7,6
Canada	7,9	11,2	6,5	7,8
Japan	5,1	16,5	11,5	22,0
Alle lande:				
- gnsn.	33,6	33,7	33,8	35,1
- spredning	21,1	17,7	20,9	19,0

1) Usikkerhed på grund af lille datamateriale.

Note: Langtidsløse vil sige uden arbejde i 12 mdr. og derover.

Kilde: OECD: Employment Outlook, 1993.

Hvor mange, der rammes af arbejdsløshed, er der ingen sammenlignelige oplysninger om. Et indtryk af omfanget kan imidlertid fås ved at se på udbredelsen af langtidsløshed. Således har to ud af tre arbejdsløse italienske kvinder og mænd og lige så mange arbejdsløse irske mænd været arbejdsløse i mere end et år, mens det er omkring halvdelen af arbejdsløse græske, irske og spanske kvinder. Mere overraskende er det, at knap halvdelen af arbejdsløse tyske mænd også har været arbejdsløse i mere end et

år. Arbejdsløshedsniveauet er dog ikke så stort her som i de øvrige nævnte lande. I Danmark er hver tredje arbejdsløs kvinde (34,3 pct.) langtidsarbejdsløs mod hver fjerde (27,9 pct.) arbejdsløse mand.

Figur 3.3.3. Ændringer i arbejdsløshed og langtidsarbejdsløshed. 1983-1991.

	Langtidsarbejdsløshedsprocent	
	Fald	Stigning
Arbejdsløshedsprocent		
<i>Fald</i>	Danmark _{kv} Belgien _{kv,m} England _{kv,m} Holland _{kv,m} Luxembourg _{kv} England _m Sverige _{kv,m} USA _{kv,m} Canada _{kv,m} Spanien _m	Grækenland _m Luxembourg _m Tyskland _m Japan _{kv,m}
<i>Stigning</i>	Frankrig _{kv,m}	Danmark _m Grækenland _{kv} Irland _{kv,m} Italien _{kv,m} Spanien _{kv} Tyskland _{kv}

Kilde: Tabel 3.3.3 og 3.3.4.

I Norge, Grækenland, Italien, Irland, Tyskland og Japan er langtidsarbejdsløsheden steget for begge køn siden 1983 (tabel 3.3.4), mens den omvendt er faldet i Sverige, England, Frankrig og USA, ligesom der har været et markant fald for bl.a. hollandske mænd. Sammenholdes disse forandringer i langtidsarbejdsløsheden med ændringer i arbejdsløshedsprocenterne - korttidsarbejdsløse såvel som langtidsarbejdsløse - viser det sig, at der er sket forbedringer i de fleste lande for begge mål for arbejdsløsheden (figur 3.3.3). For mænd i Grækenland, Luxembourg og Tyskland og for begge køn i Japan er den generelle arbejdsløshed også faldet, samtidig er forholdsvis flere imidlertid blevet langtidsarbejdsløse. Arbejdsløshedens karakter er med andre ord blevet forværret, da en forbedret beskæftigelse tilsyneladende ikke har været i stand til også at komme langtidsarbejdsløse til gode. Omvendt i Frankrig, hvor den generelle arbejdsløshed er steget, samti-

dig med at langtidsarbejdsløsheden er faldet. Det ser her ud til, at særlige forhold har gjort det muligt at reducere varigheden af arbejdsløsheden.

Den stigende arbejdsløshed siden 1970'erne har medvirket til at modificere udviklingen i arbejdsudbuddet, som især kvinder har bidraget til. Når derfor danske kvinders erhvervsfrekvenser er blandt de højeste i den industrialiserede verden og på vej til at nå samme højde som danske mænds, er spørgsmålet, om den såkaldte revolution på arbejdsmarkedet også viser sig i den tid, de to køn faktisk anvender på arbejdsmarkedet. Det er med andre ord ikke givet, at de seneste årtiers udvikling på arbejdsmarkedet har betydet den markante forbedring af ligestillingen mellem kønnene, som det ofte hævdes, og det er også uklart, om forholdene i Danmark i særlig grad har ændret sig i denne retning sammenlignet med i andre lande.

For at undersøge dette anvendes forskellige mål for erhvervsarbejdets omfang i forskellige lande, og for Danmark belyses tillige udviklingen og den aldersmæssige fordeling heraf.

Som tabel 3.2.3 ovenfor viste, er kvinders erhvervsfrekvenser i almindelighed steget mellem 1,2–3,5 pct. om året i løbet af 1980'erne, og på trods af at der også har været en beskedent stigning i mænds erhvervsfrekvenser i mange lande, er forskellen mellem kønnene væsentlig mindre end tidligere. Den gennemsnitlige erhvervsfrekvens for kvinder er nu 58,4 og for mænd 81,4, eller en forskel på 23 procentpoint. For Danmarks vedkommende er forskellen på under 10 procentpoint og i Sverige på mindre end 5 procentpoint. Denne udvikling mod mindre forskelle kønnene imellem understreges også af, at erhvervsfrekvensen for danske kvinder med små børn allerede i 1987 var oppe på 74,0 (Tabel 4.10.2). Den tidligere omtalte duo-modal + model, hvorefter kvinders erhvervsfrekvenser falder ved fødsel af 1. barn og siden stiger, er derfor afløst af en mere permanent tilknytning til arbejdsmarkedet.

Imidlertid tegner der sig et mindre klart billede af disse forhold, når der tages hensyn til forskellige former for arbejdsfravær. Med

barselsorlov på op til 18 uger og 10 ugers forældreorlov, fravær ved barnets første sygedag tilligemed den i 1993 indførte udvidede forældreorlov er især kvinders arbejdsfravær blevet forøget. Hertil kommer uddannelsesorlov og sabbatorlov, som ligeledes blev indført i 1993, og endelig ferie, afspadsering, sygdom osv.

Betydningen af arbejdsfraværet kan udtrykkes ved hjælp af såkaldte arbejdsfrekvenser - at-work-rates (Jonung & Persson, 1993) - der angiver antallet af personer, som erhvervsarbejder i løbet af en gennemsnitlig uge i året i forhold til samtlige personer i den betragtede gruppe. Der er således tale om at reducere erhvervsfrekvensen med andelen af befolkningen, som er midlertidigt væk fra arbejdet, tillige med andelen af befolkningen, der er arbejdsløs. Det er klart, at sådanne arbejdsfrekvenser bl.a. vil være påvirket af kortvarige og konjunkturelle udsving i økonomien, hvilket der dog vil blive set bort fra, da formålet er at anlægge en mere langsigtet, strukturel synsvinkel på udviklingen i arbejdet.

Det ses, at revolutionen på arbejdsmarkedet med mange flere kvinder i arbejdsstyrken modificeres, når der anvendes arbejdsfrekvenser. I forhold til en forskel på 8 procentpoint i 20-64-årige kvinders og mænds erhvervsfrekvenser er forskellen i arbejdsfrekvens på 11 procentpoint, og ligesådan er forholdet mellem kvinders og mænds arbejdsfrekvenser steget mindre end den tilsvarende stigning i erhvervsfrekvenser frem til 1989, hvorefter stigningerne har været lige store (tabel 3.3.5).

Sammenlignes arbejdsfrekvens og erhvervsfrekvens for forskellige aldersgrupper viser det sig, at der er tale om en uni-modal model for kvinder, når det er faktisk tilstedeværelse på arbejdsmarkedet, det gælder. Det er stadig kvinder, der - midlertidigt - er borte fra arbejdsmarkedet i aldersgrupper, hvor der ofte er mindre børn samt senere hen fra omkring 50-års alderen. Fra midten af 30'erne til midten af 40'erne er forskellen væsentlig mindre. For ældre mænd er billedet det samme med en væsentlig forskel mellem erhvervsfrekvens og arbejdsfrekvens, mens der for yngre mænd kun ses mindre forskelle sammenlignet med dem for kvinder. Det kønsmæssige aspekt må derfor siges at slå noget klarere

igennem på arbejdsfrekvensen end på erhvervsfrekvensen. Det skal naturligvis understreges, at et arbejdsomfang betinget af lave arbejdsfrekvenser og samtidige høje erhvervsfrekvenser ikke har samme betydning for indkomsten som lave erhvervsfrekvenser alene. Løn, dagpenge og andre former for kompensation kræver tilknytning til arbejdsstyrken, og midlertidigt fravær er netop udtryk for, at man vil komme tilbage igen. Det er derfor alene afskrivningen på og en formindsket vedligeholdelse af human-kapitalen - gabet i karriere - som kvinder på denne måde betaler prisen for.

Tabel 3.3.5. Mål for erhvervsarbejde. 20-64-årige. Danmark. 1984, 1989 og 1992.

	1984	1989	1992
Erhvervsfrekvens			
- kvinder	74,6	78,6	79,5
- mænd	87,0	89,8	87,7
- kvinder/mænd	85,7	87,5	90,6
Arbejdsfrekvens¹			
- kvinder	61,2	63,6	64,3
- mænd	75,5	77,4	75,2
- kvinder/mænd	81,1	82,2	85,5
Arbejdstid			
- kvinder	31,1	31,7	32,3
- mænd	40,0	39,0	39,4
- kvinder/mænd	77,8	81,3	82,0

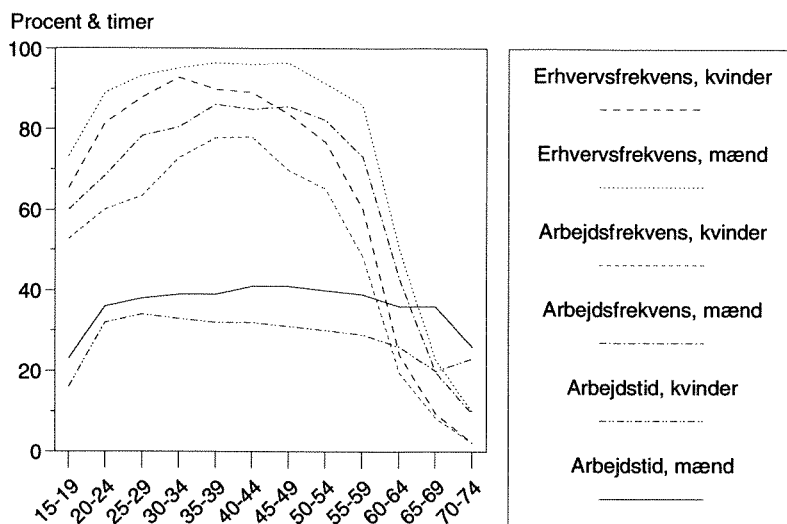
1) Andel personer i arbejde i referenceugen i arbejdsstyrkeundersøgelserne.

Kilde: Danmarks Statistik, Arbejdsstyrkeundersøgelser, (div. år).

Det er ikke kun midlertidigt fravær og arbejdsløshed, der påvirker det faktiske arbejdsomfang. Også antallet af timer, der arbejdes, når man er på arbejde, er naturligvis af betydning. Som tabel 3.3.1 viste, er deltidsarbejde relativt meget udbredt i Danmark, selvom det har været aftagende i de seneste knap 10 år. Hertil kommer overarbejde og bijob, som alt sammen betyder, at kvinder har et mindre arbejdsudbud end mænd.

Arbejdstiden - antallet af faktisk arbejdede timer om ugen for en bestemt gruppe divideret med det samlede antal personer i gruppen - viser sig at være steget med godt en time om ugen for kvinder i perioden 1984-1992, mens den samtidig er faldet med knap en halv time for mænd. Der arbejdes derfor lidt længere tid blandt 20-64-årige danskere i dag, end der gjorde i begyndelsen af 1980'erne, idet en kortere arbejdstid i første del af perioden er blevet opvejet af en stigning siden 1989.

Figur 3.3.4. Mål for erhvervsarbejde. 15-74-årige fordelt på aldersgrupper. Danmark. 1989.

Kilde: Danmarks Statistik, Arbejdsstyrkeundersøgelser, (div. år).

Stigningen i kvinders arbejdstid har været nogenlunde lige store i perioderne 1984-89 og 1989-92, hvorimod erhvervsfrekvenserne først og fremmest steg i første periode. Der synes derfor ikke at være nogen direkte sammenhæng mellem udviklingen i erhvervsfrekvens og i arbejdstid, jf. et tilsvarende resultat for Sverige (Jonung & Persson, 1993).

Når arbejdstiden er faldet med 1 time for mænd i perioden 1984-1989, skyldes det formentlig generelle nedsættelser af arbejdstiden på arbejdsmarkedet. Den overenskomstsmæssige arbejdstid i 1983, 1989 og 1993 var således på henholdsvis 40 timer, 38 timer og 37 timer om ugen, hvor de faktiske arbejdstider var på 40,0, 39,0 og 39,4 for mænd. Andre forhold har således bevirket, at arbejdstiderne i realiteten ikke er blevet nedsat svarende til de overenskomstbestemte arbejdstider, og for mænd siden 1989 og for kvinder siden 1983 er der oven i købet sket en forøgelse af arbejdstiderne.

I figur 3.3.4 ses det, hvordan arbejdstiderne henover aldersgrupperne for mænd aftegner en plateau-model, mens de for kvinder aftegner en uni-modal model med højdepunkt i 20-30-års alderen. For yngre personer er forskellen i arbejdstid mellem kønnene således mindre end for ældre personer. Det er derfor især forskellene i midlertidigt fravær, der giver forskelle mellem yngre kvinder og mænd, da disse forskelle også er større end forskellene i erhvervsfrekvenser.

Forskellen mellem erhvervsfrekvenser og arbejdsfrekvenser henholdsvis arbejdstider kan, som allerede nævnt, ud over arbejdsløshed tilskrives forskellige orlovsordninger og udbredelsen af deltidsarbejde især blandt kvinder. Da disse forhold alle er særlig udbredte i Danmark - og i Sverige - må det naturligvis indvirke på resultatet af internationale sammenligninger, hvilket begreb der anvendes. Anvendes arbejdstiden i stedet for erhvervsfrekvenser, må Danmarks position som et land med forholdsvis stor lighed mellem kønnene på arbejdsmarkedet nødvendigvis blive modificeret.

Tabel 3.3.6. Mål for erhvervsarbejde. 15-64-årige. 1989.

	Erhvervsfrekvens	Arbejdsfrekvens	Arbejdstid
	Procent og forholdstal		Timer
Danmark			
- kvinder	77,2	62,5	31,7
- mænd	88,0	75,6	37,6
- kvinder/mænd	87,7	82,7	84,3
Sverige			
- kvinder	82,2	64,5	20,7
- mænd	86,8	73,7	29,3
- kvinder/mænd	94,7	87,5	70,6
Norge			
- kvinder	69,3	56,5	16,5
- mænd	83,3	70,8	28,2
- kvinder/mænd	83,2	79,8	58,5
Finland			
- kvinder	72,9	60,1	21,4
- mænd	78,8	67,8	27,7
- kvinder/mænd	92,5	88,6	77,3
Frankrig ¹			
- kvinder	62,8	51,3	18,5
- mænd	83,7	72,7	31,6
- kvinder/mænd	75,0	70,6	58,5
USA			
- kvinder	67,8	60,2	21,0
- mænd	85,9	77,7	32,2
- kvinder/mænd	78,9	77,5	65,2
		- Forholdstal -	
Kvinder Danmark/			
- Sverige	93,9	96,9	153,1
- Norge	111,4	110,6	192,1
- Finland	105,9	104,0	148,1
- Frankrig ²	125,2	124,0	171,4
- USA	113,9	103,8	151,0
Gennemsnit	110,1	107,9	163,1

Fortsættes

Tabel 3.3.6. fortsat

Mænd Danmark/			
- Sverige	101,4	102,6	128,3
- Norge	105,6	106,8	133,3
- Finland	111,7	111,5	135,7
- Frankrig ²	107,3	106,5	119,0
- USA	102,4	97,3	116,8
Gennemsnit	105,7	104,9	126,6

1) 20-64-årige.

2) 20-64-årige i både Frankrig og Danmark.

Kilde: Jonung & Persson (1993) og egne beregninger.

Forholdet mellem kvinders og mænds erhvervsfrekvenser er på 88 pct. i Danmark og på henholdsvis 93 og 95 i Finland og Sverige, sammenlignet med 75 og 79 pct. i Frankrig og USA. I disse lande tiltager forskellen mellem kønnene, når man går fra erhvervsfrekvenser til arbejdsfrekvenser - forholdstallet bliver mindre - hvilket stort set ikke er tilfældet i USA. Da både danske og amerikanske mænds erhvervsfrekvenser og arbejdsfrekvenser er næsten ens, mens kun amerikanske og danske kvinders arbejdsfrekvenser er det - danske kvinders erhvervsfrekvenser er væsentlig højere end amerikanske kvinders - er forklaringen, at amerikanske kvinder har forholdsvis få arbejdsmarkedsafbrydelser på grund af færre og dårligere orlovsordninger sammenlignet med Danmark og resten af Norden og Frankrig.

Ser vi endelig på forholdet i arbejdstider - det faktiske antal arbejdede timer i referenceugen - er dette væsentligt højere i Danmark og Finland end i de øvrige lande (tabel 3.3.6). Danske og finske kvinders arbejdstid er således på omkring 80 pct. af mændenes mod et forhold mellem kønnene på 70 pct. i Sverige, 65 pct. i USA og kun knap 60 pct. i Norge og Frankrig. Generelt er ligestillingen mellem kønnene på det danske arbejdsmarked altså internationalt set relativt høj.

Sammenlignes endelig kun mænd henholdsvis kun kvinder i de nævnte lande, ser vi, at danske kvinders erhvervsfrekvenser er

gennemsnitligt 10 pct. højere og danske mænds 6 pct., mens arbejdsfrekvenserne tilsvarende er gennemsnitligt 8 og 5 pct. højere. Arbejdstiden er derimod 63 pct. højere for danske kvinder end for kvinder i de andre lande, mens danske mænds er 26 pct. højere. Det er med andre ord især de faktiske arbejdstider for danske kvinder, der gør dem til de flittigste i Norden og flere andre steder.

3.4. Ikke-erhvervsarbejde - husholdningsarbejde

Det er ikke kun på arbejdsmarkedet, at der ydes en stor tidsmæssig indsats. Også arbejdet i hjemmene - husholdningsarbejdet - som omfatter en række mere eller mindre daglige gøremål, såsom madlavning, opvask, oprydning, rengøring, vask, indkøb, gør-det-selv arbejde og omsorg for børn, er omfattende. For at belyse udviklingen i dette arbejde og fordelingen mellem kvinder og mænd anvendes forskellige mål for dets omfang.

I forhold til arbejdsmarkedet, hvor erhvervsfrekvensen i Danmark er meget høj, uden at alle dog tilhører arbejdsstyrken, kan man argumentere for, at den tilsvarende husholdningserhvervsfrekvens altid er 100. Alle er medlem af en husholdning eller udgør alene en sådan og hermed en del af husholdningsarbejdsstyrken.

Ikke alle udfører imidlertid husholdningsarbejde, fordi de enten er midlertidigt fraværende fra hjemmet eller frivilligt arbejdsløse, dvs. ikke ønsker at udføre husholdningsarbejde. Hvad angår ufri-villigt arbejdsløse, er der formentlig kun få, hvis altså ikke medregnes personer, der af andre i husholdningen forhindres i at udføre sådant arbejde. Husholdningsarbejdsfrekvensen, som angiver andelen af personer, der i en given periode udfører husholdningsarbejde i forhold til alle i den pågældende gruppe, er vist i tabel 3.4.1. For danske kvinder steg denne frekvens fra 90 til 94 i perioden 1964-75 for at være stort set uændret frem til 1987, mens danske mænds husholdningserhvervsfrekvens steg fra 28 til 53 i

førstnævnte periode og fortsatte med at stige, således at mere end 3 ud af 4 mænd i 1987 udførte husholdningsarbejde i løbet af en tilfældig dag.

Kvindens overrepræsentation i arbejdet hjemme er dermed formindsket markant, fordi flere mænd er blevet aktive i husholdningsarbejdet. Der er på den anden side ikke sket meget, hvad disse mænds indsats angår. To timer mere om ugen i hver af de to perioder er det blevet til, over for kvinders 7 timers nedsættelse af indsatsen i første periode og 4 timer i anden periode - i Norge er det ligeledes kvinderne, der har bidraget mest til en mindre skæv arbejdsdeling (tabel. 3.4.1). I 1987 svarede aktive mænds indsats til et kort deltidsjob på ca. 15 timer om ugen og aktive kvinders til et langt deltidsjob på 25 timer om ugen, idet forskellene blandt kvinder er væsentlig mindre end blandt mænd.

For alle 25-64-årige - aktive og ikke-aktive - kvinder og mænd betyder det, at husholdningsarbejdet gennemsnitligt tager knap dobbelt så lang tid for kvinder som for mænd (tabel 3.4.1).

I Canada er billedet stort set det samme som i Danmark. Også her arbejder kvinder i almindelighed dobbelt så lang tid i hjemmet som mænd, og det er stort set den samme andel af kvinder henholdsvis af mænd, der er aktive i husholdningen. Der er imidlertid den forskel mellem Danmark og Canada, at aktive canadiske kvinder og mænd bruger godt 40 pct. mere tid i husholdningen end tilsvarende danske kvinder og mænd. Også aktive norske og svenske kvinder og mænd arbejder mere end danske, og endnu mere udpræget er dette for hollandske og spanske kvinder, der arbejder omkring 45 timer om ugen, mens de hollandske mænd arbejder godt 20 timer om ugen som i Canada, Norge og Sverige, og spanske mænd nøjes med en indsats på knap 15 timer om ugen svarende til danske mænds. Det skal understreges, at undersøgelserne ikke er foretaget i samme år. Den danske, der refereres til her, er den ældste, hvilket taler for, at arbejdsdelingen her er overvurderet, idet der formentlig i dag er større lighed mellem kønnene.

Tabel 3.4.1. Mål for husholdningsarbejde, 25-64-årige.

	DK (64)	DK (75)	DK (87)	DK' (87)	N (70)	N (80)	N (90)	CAN (92)	SPAN ² (91)	S (90/91)	NL (88)
Husholdningsarbejds-											
frekvens (andel/dag)											
- kvinder	90	94	95	96	98	99	98	96	99	99	98
- mænd	28	53	75	76	81	85	88	79	66	95	85
- kvinder/mænd	321	177	127	126	121	116	111	122	150	104	115
Husholdningsarbejds-											
tidsrate (timer/uge)											
- kvinder	35,47 (0,55)	28,85 (0,60)	24,74 (0,66)	25,68 (0,65)	44,57	36,05	32,32	33,95	46,25 (0,76)	34,52	44,50
- mænd	11,12 (1,03)	12,96 (0,93)	15,21 (0,95)	15,85 (0,92)	19,83	20,30	20,30	21,35	14,50 (1,51)	22,21	20,08
- kvinder/mænd	319,0	222,6	162,7	162,0	224,8	177,6	159,2	159,0	319,0	155,4	221,6
Husholdningsarbejde,											
gennemsnit (timer/uge)											
- kvinder	31,96 (0,67)	27,21 (0,67)	23,57 (0,71)	24,56 (0,70)	43,87	35,47	31,62	32,78	45,77 (0,77)	34,17	43,61
- mænd	3,10 (2,53)	6,92 (1,57)	11,27 (1,25)	12,07 (0,92)	16,10	17,38	17,97	17,03	9,60 (1,98)	21,10	17,07
- kvinder/mænd	1031,0	393,2	209,1	205,2	272,5	204,1	176,0	192,5	476,8	161,9	255,5

1) Inkl. omsorg for børn (se Bonke, 1994).

2) Tidsforbruget er beregnet som det oplyste tidsintervals medianværdi, idet denne undersøgelse ikke indeholder oplysninger om tidsforbruget i minutter.

() relativ standardafvigelse.

Forholdet mellem aktive kvinders og aktive mænds husholdningsarbejde i Danmark svarer nogenlunde til forholdet i Norge, mens forholdet i Holland i 1988 svarede til forholdet i Danmark i 1975, og forholdet i Spanien i 1991 svarede til forholdet i Danmark i 1964. Andelen af aktive mænd i Norge, Holland og især i Sverige er meget høj, hvorimod kun to ud af tre spanske mænd er aktive. I Danmark er det som nævnt tre ud af fire.

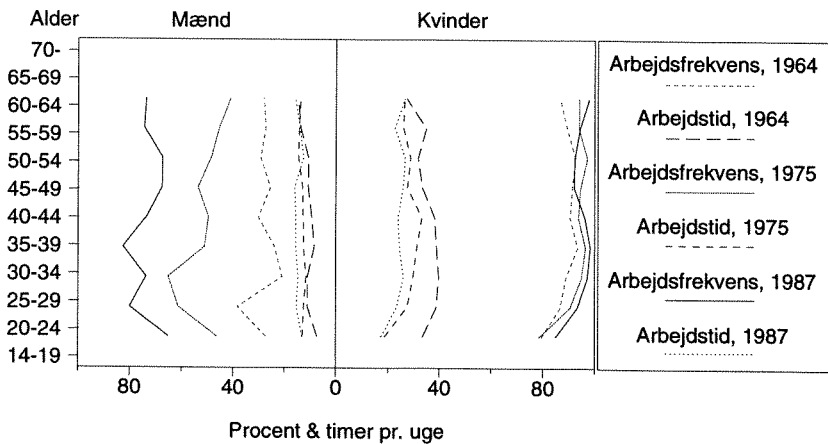
Sammenlignes endelig den samlede gennemsnitlige husholdningsarbejdstid for kvinder og mænd, er denne nogenlunde ens i Norge, Canada, Sverige, Spanien og Holland med 50-60 timer om ugen sammenlignet med i Danmark, hvor den kun udgør 37 timer om ugen.

Ikke overraskende bruger helt unge og midaldrende mindst tid på husholdningsarbejde. 85 pct. af 20-24-årige og 90 pct. af 45-60-årige kvinder er involveret mod 65 pct. og 65-70 pct. af tilsvarende mænd i 1987. I 30-45-års alderen er det derimod næsten samtlige kvinder og omkring 80 pct. af mændene. Hvad angår tidsforbruget, er der ikke disse forskelle over alderen, i hvert fald når det gælder mænd. Aktive mænds tidsforbrug i hjemmet er på omkring 15 timer om ugen uafhængigt af alder. For unge kvinder var den tidsmæssige indsats næsten den samme, hvorimod aktive kvinder sidenhen i livsløbet bruger omkring 25 timer om ugen på husholdningsarbejde (figur 3.4.1).

Figur 3.4.1 viser også, at udviklingen i løbet af de sidste 25 år har været markant, hvad angår deltagelsen i og omfanget af husholdningsarbejdet. For kvinder er deltagelsen i husholdningsarbejdet godt nok kun steget beskedent og har næsten samme forløb i 1964 og 1975 som i 1987, men for mænd viser det sig, at den højeste husholdningserhvervsfrekvens i 1964 var for 25-29-årige, mens denne aldersgruppe blev overgået af de 30-34-årige i 1975. I 1987 var det særlig de 25-29-årige og 35-39-årige mænd, der var aktive i husholdningsarbejdet. Det var således først - 1964-1975 - de 30-34-årige, der begyndte at deltage, og siden - 1975-1987 - kom også de 25-29-årige og 35-39-årige med.

Fra 1964 til 1975 var det fortrinsvis aktive, midaldrende - 35-55-årige mænd, der forøgede indsatsen i hjemmet, mens det i næste periode fra 1975 til 1987 var mænd i hele aldersgruppen 25-50 år, der deltog mere. Den væsentligste ændring for kvinder var i første periode, hvor især aktive unge og yngre kvinders tidsforbrug i hjemmet faldt markant. I næste periode var det de 35-45-årige, der reducerede arbejdsindsatsen mest (figur 3.4.1).

Figur 3.4.1. Mål for husholdningsarbejde. Fordeling efter alder. Danmark. 1964, 1975 og 1987.

Kilde: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelserne.

Anvendes et gennemsnitligt tidsforbrug for alle - aktive og ikke-aktive - husholdningsarbejdere er forskellen mellem kvinders og mænds husholdningsarbejde i perioden 1964-1987 blevet nedbragt med 16 timer om ugen, fordelt med 9 timer i perioden 1964-75 og 7 timer i perioden 1975-1987. Fra en forskel på 29 timer i 1964 over knap 20 timer i 1975 var forskellen i mænds og kvinders egentlige husholdningsarbejde nede på 13 timer i 1987.

Den konstaterede udvikling mod mindre ulighed i Danmark kan i lige stort omfang tilskrives et fald i kvinders arbejdstid som en stigning i mænds. I begge perioder er indsatsen faldet henholdsvis steget med omkring fire timer for de to køn.

De nævnte forskelle i tidsforbruget til husholdningsarbejde mellem de to køn svarer til en ulighedsratio - forholdet mellem kvinders og mænds tidsforbrug - på 10,3, 3,9 henholdsvis 2,1 i de pågældende år.

Tabel 3.4.2. Husholdningsarbejdstid for mænd og kvinder. 25-64-årige. Danmark. 1964, 1975 og 1987.

		Indkøb	Husligt arbejde	Gør-det-selv-arbejde	Husholdningsarbejde i alt ¹
		Timer pr. uge			
Alle:	1964	2,06	–	–	19,05
	1975	2,67*	10,54	3,59	16,80*
	1987	2,54	11,32*	3,58	17,44
Kvinder:	1964	2,79	–	–	31,96
	1975	3,45*	19,14	4,61	27,21*
	1987	3,01	17,39*	3,18*	23,57*
Mænd:	1964	1,16	–	–	3,10
	1975	1,92*	2,38	2,62	6,92*
	1987	2,07	5,22*	3,97*	11,27*

– : Ikke oplyst.

1) Ekskl. afhentning og bringning af børn og besøg på offentligt og/eller privat kontor og havearbejde, som i gennemsnit for alle tog 49 minutter i 1987.

*) Forskel i forhold til tidligere år signifikant på 0,05 niveau.

Kilde: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelserne.

Det fremgår af tabel 3.4.2, at den samlede mængde husholdningsarbejde udført af voksne har været svagt faldende i løbet af de sidste 25 år. Fra 1964 til 1975 faldt det gennemsnitlige husholdningsarbejde således med knap 1½ time om ugen for derefter at være næsten uændret frem til 1987. For begge perioder under et aftog arbejdstiden med kun godt en time svarende til ca. 5 pct. Det er derfor stort set den samme mængde arbejde, der skal for-

deles, ligesom fordelingen på aktiviteter har været nogenlunde uændret. At "Homemaking still takes time", som Walker (1969) har formuleret det, gælder altså stadig, også i danske familier.

Det skal nævnes, at børns indsats i hjemmet, som Berk & Berk (1978) for amerikanske børnefamilier har opgjort til 16 pct. af samtlige husholdningsaktiviteter ekskl. børneomsorg, ikke indgår i disse og de følgende betragtninger.

Den ændrede arbejdsdeling mellem kvinder og mænd kan især henføres til husligt arbejde, hvor kvinders tidsforbrug aftog med knap en time, og mænds steg med knap 2½ time i løbet af perioden 1975-87. For gør-det-selv arbejde og indkøb var ændringerne mindre, selvom de var relativt store i forhold til den tid, disse aktiviteter tager sammenlignet med husligt arbejde. Den store ændring i arbejdsdelingen udtrykt i tid fandt altså sted inden for den aktivitet, der er præget af daglig rutine, og som traditionelt er blevet udført af kvinder.

Dette sidste er i overensstemmelse med en norsk undersøgelse, hvorimod konklusionen om, at mænd og kvinder har bidraget lige meget til udviklingen mod mindre ulighed, ikke genfindes der. I løbet af 1970'erne faldt norske kvinders tidsforbrug med mere end en time, mens norske mænds kun steg ubetydeligt (Grønmo & Lingsom, 1986). For USA skyldes udviklingen mod større ligestilling i det huslige arbejde i perioden 1968-73 i højere grad kvinders mindre tidsforbrug - 4½ time pr. uge - end mænds større tidsforbrug - ½ time pr. uge - (Nickols & Metzen, 1978; 1982), ligesom det var tilfældet for hele perioden 1965-85 i USA og for perioden 1961-84 i UK (Gershuny & Robinson, 1988).

3.5. Tidsallokering

Når mænds erhvervsfrekvenser og arbejdsudbud er større end kvinders, må det nødvendigvis indebære, at mænd og kvinder ikke har samme tid til rådighed hjemme. Der bliver dermed tale om en arbejdsdeling, hvor kvinders husholdningsarbejde bliver mere

omfattende end mænds, mens det omvendte altså er tilfældet for arbejdet på arbejdsmarkedet. Den manglende ligestilling i husholdningsarbejdet mellem mænd og kvinder opvejes med andre ord mere eller mindre af en tilsvarende - men omvendt - mangel på ligestilling på arbejdsmarkedet.

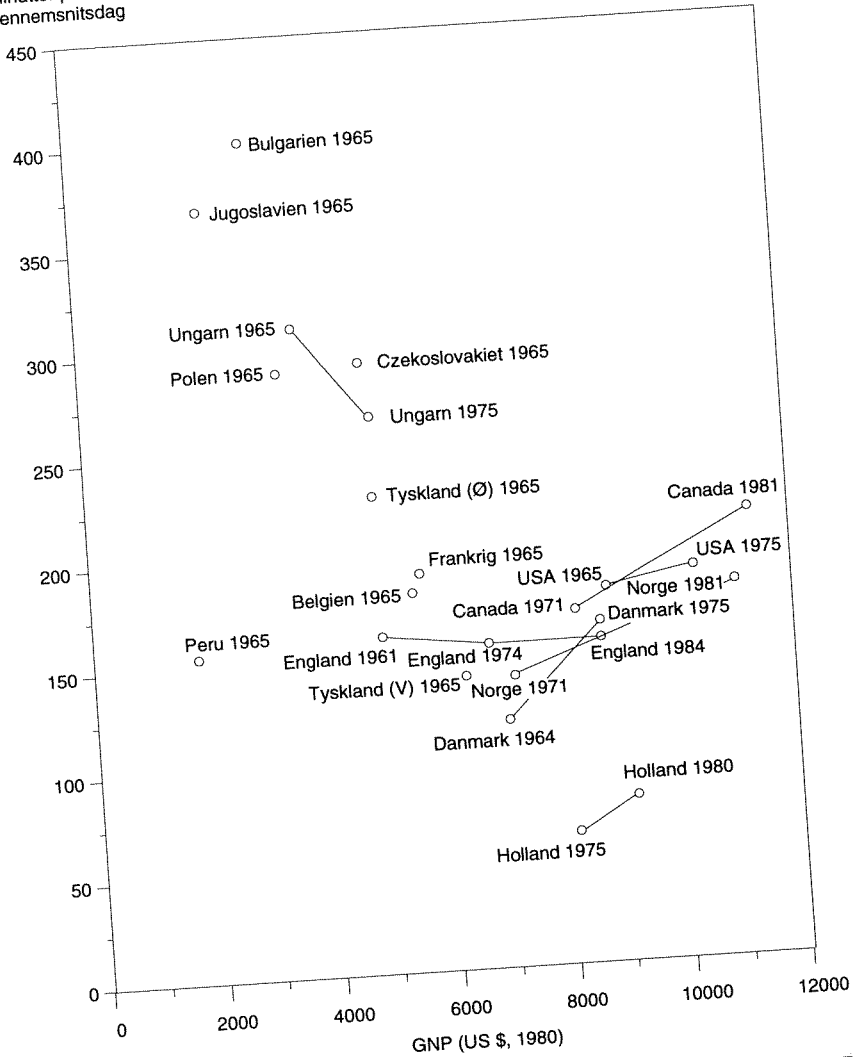
For mænd er udviklingen i mange lande gået i retning af mindre erhvervsarbejde og mere husholdningsarbejde, og omvendt er kvinders husholdningsarbejde aftaget, og erhvervsarbejdet tiltaget i løbet af de seneste årtier. Figurerne 3.5.1. og 3.5.2. bekræfter dette billede for Danmark, Norge, England, Holland, USA og Canada, hvorimod det viser sig, at ungarske kvinders erhvervsarbejde har været aftagende. Beskæftigelsesomfanget for kvinder i Østeuropa er imidlertid også relativt højt sammenlignet med andre landes. Blandt andre undtagelser er det aftagende husholdningsarbejde for ungarske mænd. For Japan er udviklingen opgjort fra 1976 og helt frem til 1991, og det viser sig, at husholdningsarbejdet har været uændret for japanske kvinder, mens det er fordoblet for japanske mænd. Det er nu oppe på knap 3 timer om ugen. Samtidig har erhvervsarbejdet været uændret for japanske mænd og faldet med mere end en time ugentligt for japanske kvinder (Statistics Bureau MCA, 1993).

I figurerne - 3.5.1 og 3.5.2. - er arbejdsomfanget angivet som det gennemsnitlige tidsforbrug for 20-60-årige og sammenholdt med BNP pr. capita (US-dollars, 1980) for at få en indikator for landenes økonomiske udvikling. Tidsoplysningerne er alle fra tidsanvendelsesundersøgelser, som bl.a. indeholder oplysninger om det faktiske tidsforbrug i både erhvervsarbejde og husholdningsarbejde og andre aktiviteter - se Andersen (1987) for en beskrivelse af den seneste danske tidsanvendelsesundersøgelse og Robinson & Gershuny (1994) for en vurdering af undersøgelsesmetodikken.

Forskellen i kvinders og mænds tidsanvendelse varierer gennem livsløbet. Allerede som unge 15-19-årige, ikke-hjemmeboende, bruger mænd knap 51 timer om ugen på uddannelse og/eller på erhvervsarbejde mod 45 timer for jævnaldrende kvinder. Som 20-24-årige er forskellen næsten væk med godt 40 timer ugentligt

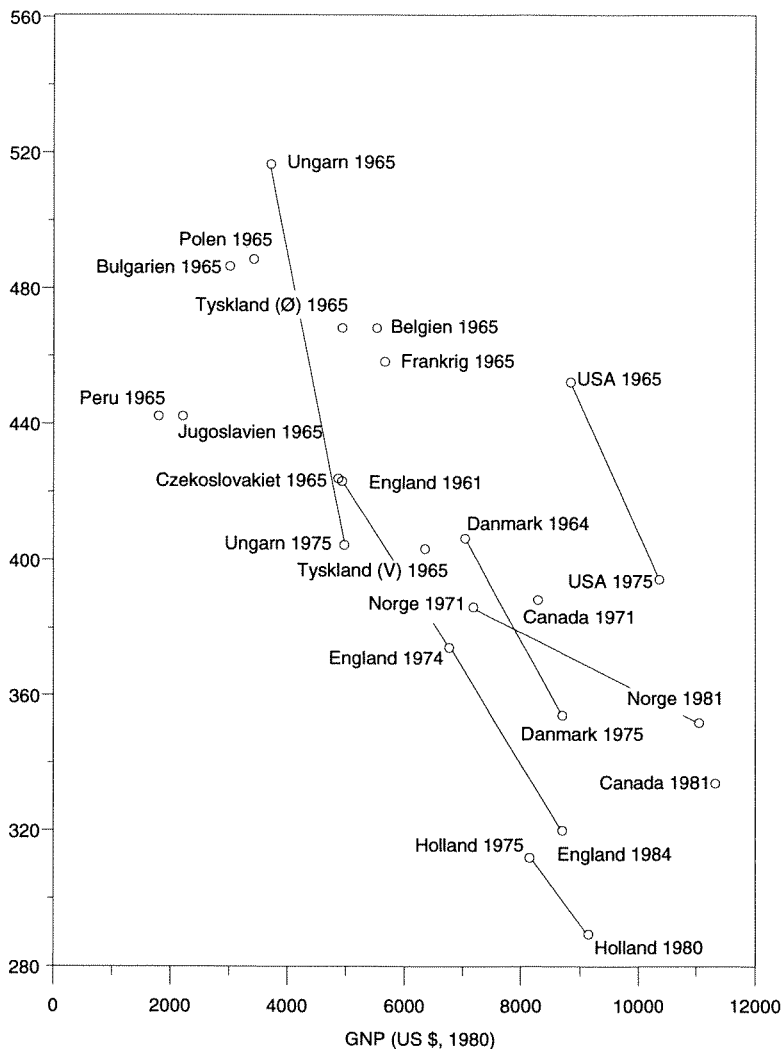
for begge køn, mens husholdningsarbejdet er steget til henholdsvis 15 timer for kvinder og 9 timer for mænd, hvoraf 3 timer af kvindernes tid nu bruges på børneomsorg. Den kortere uddannelses/arbejdstid for mænd er blevet til 5 timers mere fritid. Der ses her bort fra tid anvendt på personlig hygiejne, spisning og søvn (figur 3.5.3).

Figur 3.5.1.a. Udviklingen i kvinders erhvervsarbejde.

Minutter pr.
gennemsnitsdag

Kilde: Gershuny (1994a).

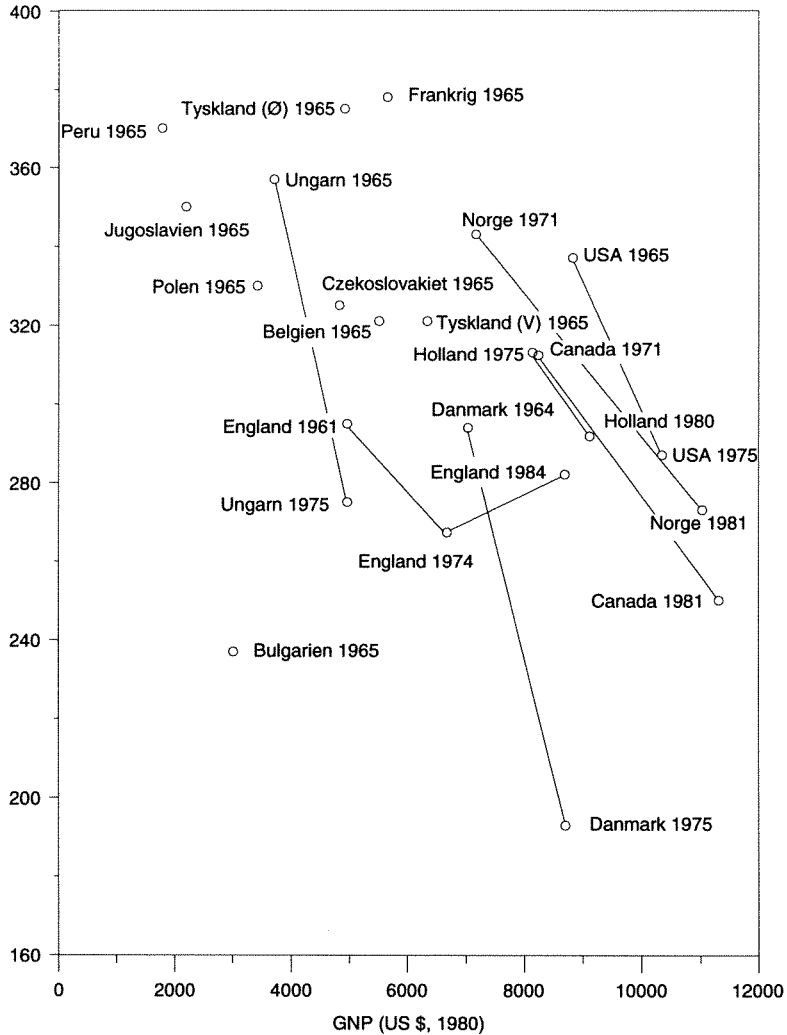
Figur 3.5.1.b. Udviklingen i mænds erhvervsarbejde.

Minutter pr.
gennemsnitsdag

Kilde: Gershuny (1994a).

Figur 3.5.2.a. Udviklingen i kvinders husholdningsarbejde.

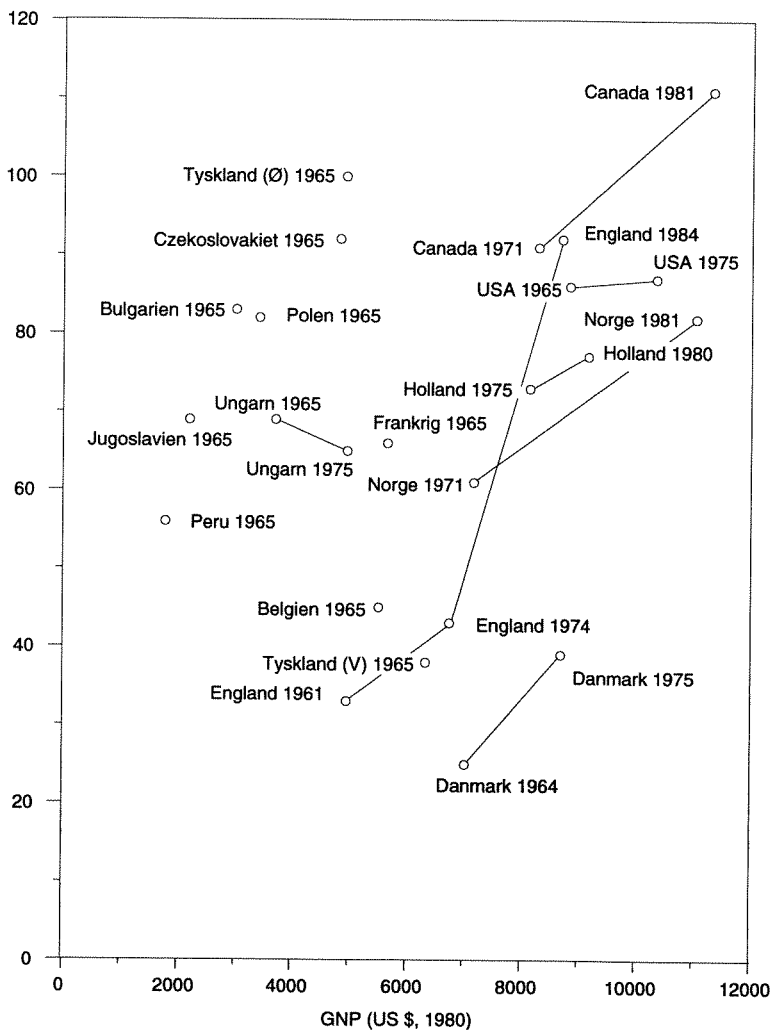
Minutter pr.
gennemsnitsdag

Kilde: Gershuny (1994a).

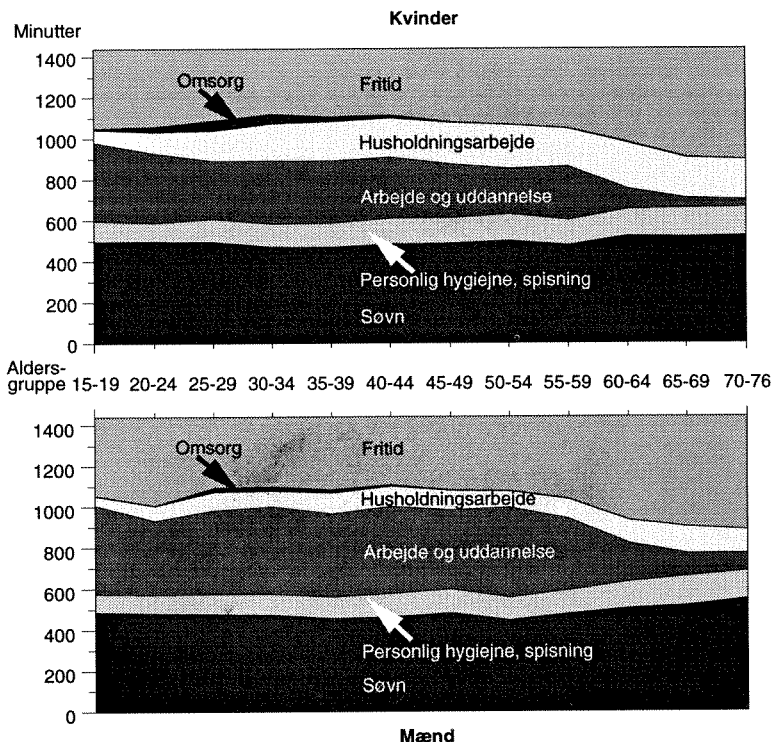
Figur 3.5.2.b. Udviklingen i mænds husholdningsarbejde.

Minutter pr.
gennemsnitsdag

Kilde: Gershuny (1994a).

Figur 3.5.3. Kvinders og mænds tidsallokering gennem livsløbet. Danmark. 1987.

Fra 25-års alderen adskiller arbejdsdelingen mellem kvinder og mænd sig for alvor. Mænds erhvervsarbejde stiger igen til knap 50 timer om ugen, mens kvinders aftager til omkring 35 timer. Samtidig forøger kvinder deres husholdningsarbejde til 22-27 timer ugentligt, hvoraf de 6 timer frem til midten af 35-års alderen bruges på børneomsorg - se Bonke (1993) for en nærmere belysning af omsorgstid - og også for mænd er der en stigning, så de når op på en indsats svarende til godt og vel halvdelen af kvinders, nemlig 12-13 timer om ugen. Resultatet er, at kvinder og mænd i alderen 25-45 år har den korteste fritid overhovedet på knap 40 timer ugentligt.

På trods af, at der nødvendigvis bruges mindre tid på børn, jo ældre man bliver, opretholder kvinder deres store tidsforbrug i hjemmet, samtidig med at erhvervsarbejdet tager kortere tid. Forklaringen er bl.a. generationsmæssigt bestemt (Körmendi, 1990), hvorfor det må forventes, at der fremover bliver et fald i husholdningsarbejdets omfang og en stigning i erhvervsarbejdets, når midaldrende kvinder forbliver på arbejdsmarkedet og derved lader den duale profil afløse af plateau-profilen (figur 2.4.1). Mænds husholdningsarbejde er også nogenlunde konstant med omkring 10 timers indsats om ugen, mens erhvervsarbejdet begynder at aftage fra midten af 50'erne. For kvinder sker dette først omkring slutningen af 50'erne, men fra et væsentligt lavere niveau end mænds.

De mest markante forandringer i tidsallokeringen mellem kvinder og mænd og dermed i forskellene mellem disse finder altså stadig sted i begyndelsen af livsløbet, hvor det såkaldt "sociale køn" dannes. Og det sker på trods af, at kvinder og mænd investerer nogenlunde lige meget i human-kapital, hvis anvendelse er rettet mod erhvervsarbejdet.

Set over livsløbet - et akkumuleret øjebliksbillede for 1987 - bruger mænd i alderen 20-64 år 26 pct. af al deres tid på erhvervsarbejde, mens jævnaldrende kvinder bruger 18 pct. af deres tid. Til gengæld tager husholdningsarbejdet 13 pct. af kvinders tid mod 6 pct. af mænds, hvorved det samlede arbejde - ude og hjemme - bliver stort set lige tidsmæssigt omfattende, jf. arealerne for de respektive tidsanvendelser i figur 3.5.3.

Den samlede arbejdstid på arbejdsmarkedet og i hjemmet for danske 25-64-årige kvinder og mænd viser sig at være af nogenlunde samme størrelsesorden som for tilsvarende kvinder og mænd i Norge, Finland, Italien, USA, Canada, Japan og Australien, hvor der også arbejdes omkring 115-120 timer om ugen (tabel 3.5.1). I Holland og England er timetallet noget mindre, nemlig på 107 timer om ugen, mens svenske, sovjetiske og ungarske kvinder og mænd tilsammen arbejder omkring 130 timer ugentligt, eller 25 pct. længere tid end danske kvinder og mænd.

Omfanget af arbejdet påvirker naturligvis fritiden, hvilket betyder, at danske kvinders og mænds samlede fritid bliver på 85 timer om ugen stort set svarende til norske, franske, hollandske, amerikanske og canadiske kvinders og mænds. Japanske kvinder og mænd har sammen med australske og finske kvinder og mænd noget kortere fritid, og i Sverige og Sovjetunionen bliver det kun til ca. 65 timer om ugen, i Italien og Spanien omkring 60 timer, og ungarere kommer helt ned på 55 timers fritid, men undersøgelsen her er da også foretaget helt tilbage i 1977.

I de fleste lande har kvinder lidt mindre fritid end mænd. I Danmark er fordelingen dog stort set lige med 42-43 timer om ugen for begge køn. Når danske mænds samlede arbejdstid samtidig er lidt længere end danske kvinders, er forklaringen, at kvinder bruger mere tid på personlig omsorg (toilette, spisning og søvn).

Hvad angår arbejdstidens fordeling på erhvervsarbejde og husholdningsarbejde, er der ikke overraskende, som tidligere vist, klare forskelle mellem de to køn. I de fleste lande udfører kvinder to tredjedele af husholdningsarbejdet med Italien, Spanien og Japan som undtagelser. I førstnævnte lande udfører kvinder godt 80% af arbejdet i hjemmet og i Japan stort set det hele, nemlig 92 pct. af alt husholdningsarbejde. For erhvervsarbejdets vedkommende er der lidt større variation mellem landene. I Danmark, Norge, Sverige, Finland, Spanien og USSR udfører mænd knap 60 pct. af erhvervsarbejdet, mens mændenes andel af dette arbejde i England, Italien, USA, Canada, Japan og Australien er på to tredjedele. Hollandske mænd udfører derimod tre fjerdedele af erhvervsarbejdet, hvilket kan henføres til hollandske kvinders lave erhvervsfrekvenser, jf. tabel 3.2.3.

Imidlertid dækker forskellene i de to køns andele af erhvervsarbejdet henholdsvis af husholdningsarbejdet over store forskelle i de to typer arbejdes samlede omfang. I Danmark tager det ugentlige husholdningsarbejde knap 35 timer ligesom i Japan og USSR, hvor det i Sverige, Norge, England, Italien, Canada og Australien tager 50-55 timer ugentligt. Erhvervsarbejdet tager i Danmark knap 75 timer om ugen ligesom i Sverige og Finland, hvorimod

det i Italien er på 66 timer, i Norge og Australien omkring 60 timer og i Holland er det helt nede på 50 ugentlige timer. I Japan og USSR erhvervsarbejdes der mere end 80 timer om ugen.

Tabel 3.5.1. Kvinders og mænds tidsallokering. 25-64-årige.

	Erhvervs- arbejde, (inkl. transport til/fra arbejde) ¹	Hushold- nings- arbejde ²	Arbejde i alt	Fritid	Personlig omsorg (toilette, spisning søvn)
	(Timer pr. uge)				
Danmark (1987)					
- kvinder/mænd	31,2/45,2	24,6/12,1	55,7/57,3	41,5/43,0	70,6/67,4
Sverige (1990/91)					
- kvinder/mænd	29,7/43,0	34,3/21,2	64,0/64,2	30,7/33,5	70,9/68
Norge (1990)					
- kvinder/mænd	25,0/38,4	31,6/18,0	56,6/56,4	40,1/42,6	70,6/68,4
Finland (1979)					
- kvinder/mænd	32,5/44,0	28,6/13,8	61,1/57,8	33,6/38,1	72,7/72,5
England (1985)					
- kvinder/mænd	17,3/37,0	35,9/17,3	53,2/54,3	37,5/40,4	66,1/64,9
Holland (1988)					
- kvinder/mænd	13,2/36,3	38,7/16,8	51,9/53,1	37,9/40,2	74,2/70,4
Italien (1988/89)					
- kvinder/mænd	18,8/46,8	45,4/9,0	64,2/55,8	26,9/34,7	76,9/77,8
Spanien (1990)					
- kvinder/mænd	14,2/44,8 (2,1)/(1,4) ³	57,1/13,9	71,3/58,7 (0,8)/(1,8) ³	23,9/32,9	72,8/76,4

Fortsættes

Tabel 3.5.1. fortsat

US (1981)						
- kvinder/mænd	23,9/44,0	30,5/13,8	54,4/57,8	41,9/41,8	71,6/68,2	
Canada (1992)						
- kvinder/mænd	23,9/39,9	32,8/17,0	56,7/56,9	37,5/40,8	73,7/70,1	
Japan (1991)						
- kvinder/mænd	26,9/54,4	33,1/2,6	60,0/57,0	36,1/38,6	71,3/71,1	
Australien (1992)						
- kvinder/mænd	18,2/40,6	37,3/18,1	55,5/58,7	37,2/36,1	72,1/70,4	
USSR (1985)						
- kvinder/mænd	39,3/53,8	27,0/11,9	66,3/65,7	32,0/34,6	69,8/67,8	
Ungarn (1977)						
- kvinder/mænd	35,1/50,8	33,8/12,9	68,9/63,7	25,3/30,4	73,6/74,0	

- 1) Inkl. uddannelse og transport til og fra uddannelse, hvilket udgør en beskednen andel for den valgte aldersgruppe.
- 2) Indkøb, husligt arbejde, andet arbejde i hjemmet og omsorg for børn.
- 3) Omsorg for andre end børn.

Anm.: For USSR, SF & Ungarn indgår alle beskæftigede mænd og et vægтет gennemsnit for beskæftigede og ikke-beskæftigede kvinder. Tidspunktet på året for undersøgelsesernes gennemførelser varierer.

Kilder: Juster & Stafford, 1990 (USSR, US, Ungarn, Finland, Japan), SCB Tidspanvåndsundersökningen 1990/91 (Sverige), Ironmonger, 1993 (Australien), Statistics Canada, 1992 (Canada), Statistics Bureau (MCA), 1993 (Japan), ISTAT, 1988/89 (Italien) og egne beregninger.

Forklaringerne på de nævnte forskelle i tidsindsatser skal søges i flere forskellige forhold, som det vil fremgå i næste kapital. Bl.a. er besiddelsen af human-kapital og konsekvenserne heraf af betydning, hvilket allerede fremgår af tabel 3.5.2.

For danske kvinder stiger erhvervsarbejdet markant med uddannelsen, således at kvinder uden uddannelse bruger knap 25 timer om ugen mod knap 50 timer for kvinder med langvarig videregående uddannelse. Selvom husholdningsarbejdet samtidig

Tabel 3.5.2. Tidsanvendelse for kvinder og mænd inddelt efter uddannelse. Danmark, 1987.

	Ingen uddannelse	Specialuddannelse	Erhvervsfaglig uddannelse	Timer pr. uge			Langvidere uddannelse	Mer/mindre tid pr. udd. trin
				Kortvidere uddannelse	Milangvidere uddannelse	Langvidere uddannelse		
Kvinder:								
- erhvervsarb.	24,88	23,16	34,18	32,10	40,37	49,88	5,85	0,96
- hush.arbejde ¹	23,17	25,01	22,18	26,01	21,31	16,11	+ 1,22	+ 0,65
- (arbejde i alt)	(48,05)	(48,17)	(56,36)	(58,11)	(61,68)	(65,99)	3,77	0,98
- omsorg	1,69	2,36	2,45	5,33	3,02	1,49	0,07	0,08
- fritid	47,59	47,19	41,78	40,61	35,80	33,04	+ 3,56	+ 0,99
- pers.hyg./spisning	13,96	13,79	13,89	13,37	13,38	11,91	+ 0,41	+ 0,87
- søvn	58,26	58,40	55,72	55,91	57,14	57,04	+ 0,28	+ 0,46
Mænd:								
- erhvervsarb.	36,07	40,62	43,17	52,29	47,87	52,35	3,51	0,87
- hush.arb. ¹	11,57	12,79	11,55	10,49	12,06	11,04	+ 0,22	+ 0,46
- (arbejde i alt)	(47,64)	(53,40)	(54,72)	(62,78)	(59,93)	(63,40)	3,04	0,93
- omsorg	0,60	0,87	0,90	1,29	1,80	1,32	0,20	0,85
- fritid	51,23	43,94	45,15	39,66	40,69	38,82	+ 2,77	+ 0,88
- pers.hyg./spisning	12,11	14,21	13,11	12,59	11,86	12,48	+ 0,25	+ 0,50
- søvn	56,75	56,44	54,81	52,97	54,92	53,30	+ 0,68	+ 0,81

1) Ekskl. omsorg.

Kilde: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelserne.

aftager, er det ikke tilstrækkeligt til at imødegå en væsentlig forøgelse i det samlede arbejde, jo længere uddannelse kvinder har. Fritiden bliver derfor kortere, idet man ikke som kvinder uden uddannelse har godt 47 timer om ugen, men derimod kun 33 timer om ugen.

Også for mænd er prisen på uddannelse mindre fritid, selvom der betales knap så meget, og sammenhængen er ikke helt så signifikant som for kvinder. Mænd med en lang videregående uddannelse har således knap 39 timers fritid mod 51 timer for ikke-uddannede mænd. Det samlede arbejde tager da også længere tid, jo længere uddannelsen er, idet denne virkning udelukkende kan tilskrives et forøget erhvervsarbejde. For mænd er der ingen sammenhæng mellem uddannelse og husholdningsarbejdets omfang.

Generelt gælder det derfor, at besiddelse af human-kapital især påvirker kvinders tidsallokering.

3.6. Sammenfatning

Der er i alle lande en udvikling mod stadig flere højt uddannede kvinder og mænd, hvilket betyder, at forskellene i uddannelsesmæssige kvalifikationer er ved at forsvinde. Danmark indtager derfor ikke længere nogen særlig position på dette område.

Samtidig viser det sig, at der er en positiv sammenhæng mellem uddannelse og tilknytning til arbejdsmarkedet. Tages alle lande under ét, er erhvervsfrekvensen stigende med uddannelsens længde, samtidig med at arbejdsmarkedstilknytningen stort set er den samme for højere uddannede mænd som for tilsvarende kvinder i forskellige lande. Også forskellen mellem kvinders og mænds erhvervsfrekvenser er aftagende med uddannelsens længde.

En stor del af tilgangen til arbejdsstyrken har imidlertid bestået af deltidsbeskæftigede kvinder, således at der er en sammenhæng mellem deltidsfrekvensen og andelen af kvinder på arbejdsmarkedet. Udviklingen går dog også på dette område mod mere ensartede forhold mellem landene.

Bortset fra i nogle lande er arbejdsløsheden blandt kvinder større end blandt mænd og i nogle tilfælde endog meget større. Dette billede har tilsyneladende ikke ændret sig, selvom arbejdsløsheden i almindelighed er faldet.

Hvis der også tages hensyn til midlertidigt arbejdsfravær, er forskellen i mænds og kvinders arbejde større, end hvis erhvervsfrekvenserne sammenlignes. Når der således anvendes udtryk for længden af den faktiske arbejdsindsats, må Danmarks position som et land med forholdsvis stor lighed mellem kønnene på arbejdsmarkedet nødvendigvis modificeres.

Hvad angår arbejdsindsatsen i hjemmet, er næsten alle kvinder aktive - på en tilfældig dag - mens det kun gælder 3 ud af 4 danske mænd. Til sammenligning var det dog kun godt hver fjerde mand for 25 år siden. På den anden side er der ikke sket en tilsvarende forøgelse i de aktives indsats, eftersom husholdningsarbejde for aktive mænd stadig svarer til et kort deltidsjob over for aktive kvinders indsats, som svarer til et langt deltidsjob.

Det fremgår også, at den samlede mængde husholdningsarbejde har været svagt faldende i løbet af de sidste 25 år. Det er derfor stort set den samme mængde arbejde, der skal fordeles.

For mænd er udviklingen i mange lande altså gået i retning af mindre erhvervsarbejde og mere husholdningsarbejde, og omvendt er kvinders husholdningsarbejde aftaget og erhvervsarbejdet tiltaget. Resultatet er, at der er blevet mindre fritid for både mænd og kvinder.

Endelig er spørgsmålet, om der er sammenhæng mellem uddannelsesbaggrund og tidsanvendelse, hvilket er blevet besvaret positivt. For kvinder aftager husholdningsarbejdet, mens erhvervsarbejdet tiltager med uddannelsens længde, hvorimod der ikke er nogen væsentlig sammenhæng mellem mænds uddannelse og indsatsen i husholdningen, sådan som det er tilfældet for erhvervsarbejdets vedkommende.

KAPITEL 4

Forklaringer på arbejdsudbud og tidsallokering

Det er ovenfor fremgået, hvordan der har fundet væsentlige ændringer sted i kvinders og mænds tidsanvendelse i løbet af de seneste årtier. Således har kvinder overalt forøget deres arbejdsudbud til deltagelse på arbejdsmarkedet og arbejder her væsentlig længere tid end tidligere, selvom omfanget af ændringerne afhænger af, hvilke udtryk der anvendes til at måle arbejdsomfang og -tid, som kapitel 3 har vist. Samtidig er kvinders husholdningsarbejde aftaget i tid, men ikke i tilstrækkeligt omfang til at kunne opveje det øgede erhvervsarbejde. Fritiden er derfor blevet kortere for kvinder. Det gælder også for mænd, men her er forklaringen, at kortere erhvervsarbejdstid er blevet opvejet af en større tidsmæssig indsats i husholdningsarbejdet. Mænds og kvinders tidsallokering er med andre ord blevet mere lig hinanden i stort set alle industrialiserede lande.

En mulig forklaring på de mindre forskelle i kvinders og mænds tidsallokering er allerede angivet i kapitel 3. Mere uddannelse for mænd og især for kvinder og dermed mere ensartede human-kapital fordelinger forøger alt andet lige prisen på ikke at arbejde på arbejdsmarkedet, og derfor gør man det. Det er naturligvis ikke hele forklaringen. Også ønsket om ligestilling og en række andre socio-økonomiske og politiske forhold har utvivlsomt haft og har stadig betydning. Imidlertid er det især human-kapital tankegangen, som i det følgende vil blive anvendt til at forklare det ændrede tidsallokeringmønster for både kvinder og mænd. Der vil dog også indgå forskellige sociologiske forklaringer på arbejdsdelingen mellem kønnene, ligesom overvejelser om mulighederne for at ændre i det samlede omfang af husholdningsarbejdet gennem forskellige tidsbesparelsesstrategier vil blive diskuteret.

Endelig indeholder kapitlet afslutningsvis en beskrivelse af udviklingen i fertilitet, børneomsorg og skolesystemer og kvinders og mænds præferencer for arbejde og arbejdsdeling.

4.1. Teori om arbejdsudbud og tidsallokering

Der findes forskellige teoretiske forklaringer på arbejdsudbud og tidsanvendelse, hvoraf nogle fokuserer på det enkelte individs beslutninger om tidsallokering, og andre lægger særlig vægt på arbejdsmæssig specialisering i familien. Atter andre tager udgangspunkt i spilteoretiske overvejelser, der inddrager betydningen af konflikter mellem familiens medlemmer, hvad angår tidsallokering.

I det følgende anvendes en økonomisk teoretisk model, se Fallon & Verry (1988), der forklarer, hvordan individer fordeler deres samlede tid mellem arbejde på arbejdsmarkedet og i husholdningen og fritid. Det antages, at der både gennem erhvervsarbejde og husholdningsarbejde opnås tilgang til varer og tjenester, som forøger individernes velfærd. For erhvervsarbejdes vedkommende sker dette indirekte gennem den indkomst, anvendelsen og dermed afkastet af ens human-kapital giver adgang til, og som bruges til køb af varer og tjenester, mens indsatsen i husholdningsarbejdet giver direkte adgang til varer og tjenester, som er produceret til eget eller familiens brug. Den nytte, der herved opnås, sker gennem forbruget - konsumtionen - af disse varer og tjenester, som altså enten er produceret på arbejdsmarkedet eller i hjemmet og ved konsumtion af fritid.

Alle individer har naturligvis ikke samme præferencer for tidsanvendelsen. Nogle ønsker at arbejde meget på arbejdsmarkedet for at kunne købe mange varer og tjenester til erstatning for hjemmeproducerede, mens andre både ønsker at kunne konsumere hjemmeproducerede varer og tjenester og varer og tjenester købt for deres indkomst. Førstnævnte vil derfor have et relativt beskedent tidsforbrug til husholdningsarbejde, og et relativt stort tidsfor-

brug på arbejde på arbejdsmarkedet, og afhængigt af forholdet mellem disse to tidsanvendelser, vil der være mere eller mindre fritid til rådighed. For sidstnævnte vil ønskerne/præferencerne betyde, at der arbejdes meget både ude og hjemme, og at fritiden derfor bliver begrænset. I begge tilfælde er der tale om en afvejning, idet ethvert individ har begrænset tid til rådighed. Det gælder med andre ord om at finde en fordeling af ens tid mellem erhvervsarbejde, husholdningsarbejde og fritid, der giver den størst mulige nytte, dvs. mest muligt konsum af varer og tjenester og fritid.

For det enkelte individ optimeres den økonomiske velfærd ved at fordele tiden på den økonomisk set bedst mulige måde. Ifølge modellen, som bygger på neoklassisk økonomisk teori, har alle aktiviteter således en værdi, der for arbejdet på arbejdsmarkedets vedkommende svarer til lønnen/indkomsten. For husholdningsarbejdet og fritiden er værdien ikke på samme måde målelig. Der er i stedet tale om en såkaldt "skyggeindkomst", som svarer til den mistede indkomst ved ikke i stedet at være på arbejdsmarkedet. Når der bruges tid på husholdningsarbejde, er det, fordi værdien heraf er større end værdien af erhvervsarbejde - dvs. lønnen. For hvert individ findes der derfor en fordeling af tid, hvor en ekstra times husholdningsarbejde og/eller fritid indebærer en mindre værdi end værdien af en times ekstra erhvervsarbejde. Det er denne værdi, hvor alle aktiviteter marginalt set er lige værdifulde, der bestemmer tidsanvendelsen/allokeringen mellem erhvervsarbejde, husholdningsarbejde og fritid (Gustafsson & Lantz, 1985).

Denne tankegang er illustreret i figur 4.1.1., hvor al tilgængelig tid til de tre aktiviteter er angivet som T . Hvis således tiden udelukkende bruges på fritid, betyder det, at der kun opnås varer og tjenester svarende til værdien y , som består af kapitalindkomst, socialbidrag og/eller anden ikke-arbejdsindkomst. Hvis der også bruges tid på husholdningsarbejde, er det muligt at opnå flere varer og tjenester. Kurven ABC angiver afkastet af dette arbejde i form af en såkaldt husholdningsproduktionsfunktion. Fordelen ved

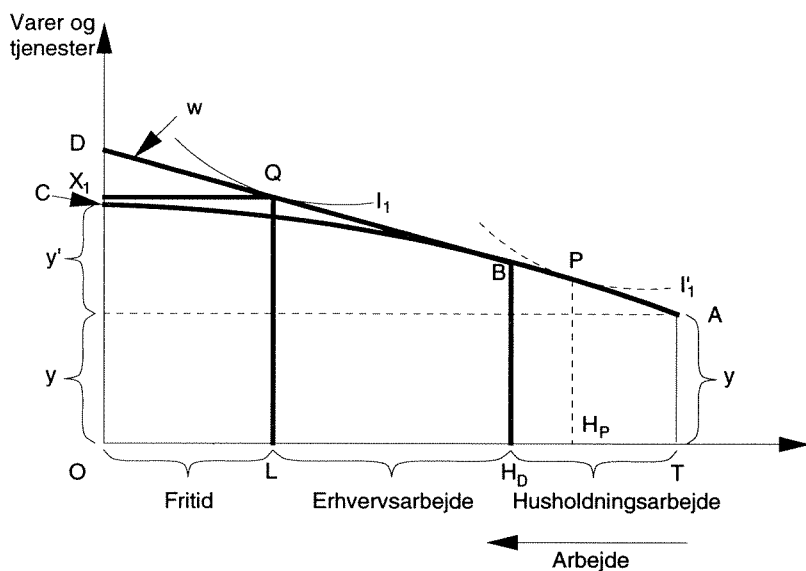
husholdningsarbejde er imidlertid aftagende, hvilket ses af en stadig mindre hældning på kurven. Arbejdes der hele tiden i hjemmet, er tilgangen af varer og tjenester lig med værdien yy' (OC), hvoraf y er markedsproducerede varer og tjenester, der er købt for ovennævnte ikke-arbejdsindkomst.

Hvis valget kun står mellem husholdningsarbejde og fritid, viser kurven ABC alle mulige kombinationer af konsum af varer og tjenester og konsum af fritid. Den konkrete tidsallokering afhænger derfor af den pågældendes præferencer for disse to former for konsum. For at vise disse præferencer anvendes såkaldte indifferenskurver, som netop angiver forskellige kombinationer af varer og tjenester og fritid, der er lige fordelagtige ved at give samme nytte. Hvis således individet har præferencer svarende til kurven I_1 vil den største nytte opnås i punktet P, hvor tiden OH_p anvendes til fritid og H_pT på husholdningsarbejde. Andre præferencer giver nødvendigvis en anden tidsallokering, hvis ellers husholdningsproduktionsfunktionen og ikke-arbejdsindkomsten er den samme.

Såfremt der også er mulighed for at arbejde på arbejdsmarkedet, udvides mulighederne for at opnå varer og tjenester, idet reallønnen, w , angivet som hældningen på kurven BD, netop er udtryk for disse muligheder. Der indføres herved en markedsbudgetrestriktion. Hvis præferencerne nu svarer til kurven I_1 er det marginale produkt indtil punktet B ved husholdningsproduktion højere end det tilsvarende ved arbejde på arbejdsmarkedet, hvorimod det modsatte er tilfældet til venstre for B. Hvor ABC kunne opfattes som den maksimalt opnåelige mængde goder for et givet antal husholdningsarbejdstimer, er mulighedsområdet nu udvidet til ABD, idet der kan opnås mere ved også at arbejde på arbejdsmarkedet. For individet med præferencerne I_1 er dette imidlertid uden betydning, fordi den højeste nytte stadig opnås i punktet P. Individet med præferencerne I_1 opnår derimod en fordel ved også at erhvervsarbejde. I figur 4.1.1. svarer det til, at sådanne individer fordeler deres tid med OL timer til fritid, TH_D timers husholdningsarbejde og H_DL timers arbejde på arbejdsmarkedet, hvor den

samlede arbejdsindsats TL inklusive ikke-arbejdsindkomsten i alt giver OX_1 varer og tjenester. Hældningen på indifferenskurven i Q svarer her netop til hældningen på markedsbudgetkurven, w , som igen er lig med hældningen på husholdningsproduktionsfunktionen i B.

Figur 4.1.1. Tidsallokering.

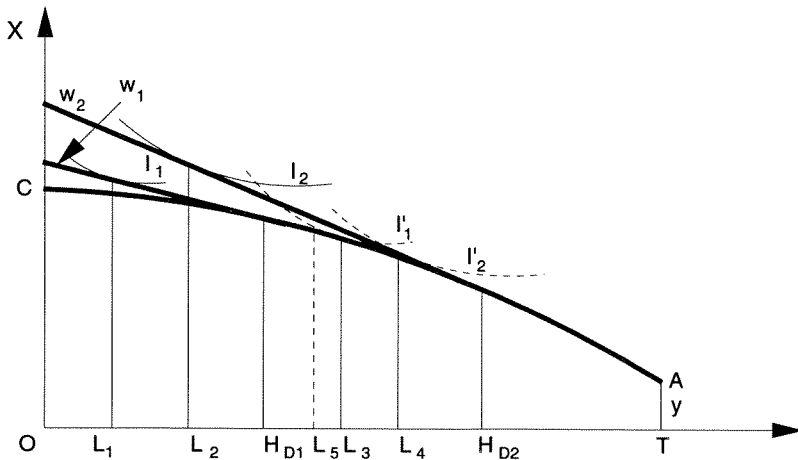

Kilde: Fallon & Verry (1988).

Ud fra figur 4.1.1 er det muligt at analysere virkningen af ændringer i ikke-arbejdsindkomst, y , og i lønraten, w . Hvis således førstnævnte indkomst stiger, vil hele opportunity-området, ABD, bevæge sig opæfter. H_D vil derimod ikke skifte beliggenhed, hvilket betyder, at der ikke er nogen virkning på husholdningsarbejdets omfang. Arbejdet på arbejdsmarkedet vil derimod blive reduceret og fritiden forøget, hvis sidstnævnte vel at mærke er et såkaldt normalt gode - en ikke-arbejdsindkomst gør det så at sige muligt at arbejde mindre. Forudsættes i stedet en stigning i reallønnen, $w_2 - w_1$ i figur 4.1.2, er det muligt at nå op på en højere

beliggende indifferenskurve (I_2 i stedet for I_1) og dermed en større nytte. På den ene side vil fritiden stige fra OL_1 til OL_2 , og på den anden vil husholdningsarbejdet falde fra TH_{D1} til TH_{D2} - hvor reallønningerne skærer husholdningsproduktionsfunktionen - mens virkningen på arbejdet på arbejdsmarkedet afhænger af forholdet mellem disse to forandringer i tidsanvendelsen. Hvis indifferenskurverne i stedet for I_1 og I_2 er I'_1 og I'_2 vil lønændringen indebære, at fritiden forøges fra L_3 til L_4 , og husholdningsarbejdet formindskes fra TL_3 til TH_{D2} , og der vil blive udbudt arbejde til arbejdsmarkedet på L_4H_{D2} timer, hvad der ikke blev før lønændringen.

Figur 4.1.2. Virkning af øget lønrate henholdsvis større ikke-lønindkomst på tidsallokeringen.

Kilde: Fallon & Verry (1988).

Det er muligt at opdele ændringen i arbejdstid på arbejdsmarkedet som følge af en lønændring i to effekter, nemlig en indkomsteffekt og en substitutionseffekt, hvor sidstnævnte angiver virkningen af en højere skyggepris på tid. Substitutionseffekten inde-

bærer, at arbejdsudbuddet forøges fra L_3 til L_5 , og fritiden reduceres tilsvarende, idet man befinder sig på samme indifferenskurve (I'_1). Den højere løn muliggør imidlertid en øget nytte, eftersom det er muligt at nå en højere beliggende indifferenskurve (I'_2) med det resultat, at fritiden herved forøges med L_5L_4 , mens arbejdstiden på arbejdsmarkedet reduceres tilsvarende - samtidig med, at arbejde på arbejdsmarkedet i et vist omfang erstatter husholdningsarbejde, afhængigt af forholdet mellem lønraten og produktiviteten for den pågældende mængde husholdningsarbejde, svarende til hældningen på AC-kurven. Virkningen af lønratestigningen på arbejdstiden på arbejdsmarkedet er derfor ikke umiddelbart til at forudsige, idet den dels afhænger af, i hvilket omfang større nytte betyder andre præferencer i forholdet mellem fritid og varer og tjenester - dvs. hældningerne på den nye indifferenskurve i forhold til på den gamle - og dermed om substitutionseffekten og indkomsteffekten opvejer hinanden, dels af, om det kan betale sig at lave husholdningsarbejde - produktiviteten - frem for at arbejde på arbejdsmarkedet, når lønnen stiger, og markedssubstitutter i større omfang bliver tilgængelige. Hertil kommer, at også størrelsen af ikke-arbejdsindkomst spiller ind.

Forudsætningen om substituerbarhed og sammenligning af præferencer mellem forskellige aktiviteter er imidlertid ikke altid opfyldt. Ofte betragtes ydelser produceret på markedet ikke som fuldstændige substitutter til ydelser produceret i husholdningen, tillige med at der er goder, som den enkelte husholdning ikke kan producere, hvorfor der kræves en indkomst opnået gennem arbejde på arbejdsmarkedet. Andre goder såsom forældres omsorg for egne børn kan som regel heller ikke fuldt ud erstattes af markedsgoder. Graden af substituerbarhed mellem goder, der skal opfylde bestemte behov, påvirker derfor også tidsallokeringen. Ud over forskelle i præferencer for goder produceret det ene eller andet sted, kan der være særlige præferencer for bestemte aktiviteter i og med de giver prestige, som fx arbejde på arbejdsmarkedet og egen madlavning, hvorfor det ikke blot er den såkaldte "produkt-

nytte", der er af betydning for tidsallokeringen, men også "procesnytten".

Hertil kommer, at den faktiske tidsallokering også påvirkes af andres adfærd inden for den enkelte husholdning. Der finder som regel arbejdsdeling og specialisering sted, hvor kvinden eller manden gennem bytte og transfereringer kan få adgang til markedsproducerede goder respektive ikke-markedsproducerede gennem den andens arbejdsmæssige indsats på disse områder. Der sker en intrafamiliar påvirkning af beslutningerne om tidsallokering. Forskellige lønninger for manden og kvinden henholdsvis forskellige produktiviteter i husholdningsproduktionen spiller i den forbindelse ind, som det vil fremgå af afsnit 4.5.

Endelig er modellen idealiseret i den forstand, at lønnen tages som udtryk for "lønsomheden" på arbejdsmarkedet. Skatter og transfereringer spiller også ind, og budgetkurven får derfor i virkeligheden et væsentligt mere kompliceret udseende end angivet i figurerne 4.1.1. og 4.1.2. Det samme gør restriktioner på arbejdstiden, idet såkaldt ufrivillig arbejdsløshed indebærer, at man tvinges til at konsumere mere fritid, end man ønsker - der er ikke mulighed for frit at kunne allokere sin tid.

I tidsallokeringsmodellen indgår som nævnt også en forklaring på erhvervsdeltagelse, dvs. hvad der skal til for at man udbyder sin arbejdskraft på arbejdsmarkedet, hvilket jo er en forudsætning for at kunne forklare arbejdsudbuddets - antal arbejdstimer - omfang. Sædvanligvis beregnes arbejdsudbud da også først som sandsynligheden for at deltage på arbejdsmarkedet og derefter som udbyttet af arbejdstid. For en frivillig arbejdsløs betyder det, at vedkommende opnår den størst mulige nytte - den højst beliggende indifferenskurve - ved en arbejdstid på 0 timer, idet den gældende lønrate ikke er tilstrækkelig høj til at ændre på tidsallokeringen, $U_L/U_X > w$, mellem fritid og arbejdstid.

Modellen har bl.a. bidraget til at forklare den ændrede tidsallokering i befolkningen i de seneste årtier, hvor især kvinders erhvervsdeltagelse og arbejdsudbud, som tidligere vist, er blevet væsentligt forøget, og hvor der også er sket store forandringer i

husholdningsarbejdets fordeling mellem kvinder og mænd. Der er i den forbindelse især peget på betydningen af højere lønninger som følge af investering i human-kapital, og øget produktivitet i husholdningsproduktionen som følge af investeringer i husholdningskapital, hvortil kommer virkningen af skatter på arbejde, varer, tjenester og transfereringer. Disse forhold vil blive belyst nærmere nedenfor.

4.2. Løn og arbejdsmarked

Selvstændighed og ligestilling med mænd har siden 1960'erne været sat på den politiske dagsorden i takt med forbedringer i kvinders human-kapital, som igen har betydet større afkast og dermed økonomiske fordele ved at arbejde på arbejdsmarkedet. Det er kort sagt blevet muligt at opnå stadig flere varer og tjenester for hver arbejdstime. Samtidig har en række overenskomst-mæssige og lovgivningsmæssige initiativer forsøgt at bekæmpe diskrimination af kvinder på arbejdsmarkedet, hvad angår løn og arbejdsvilkår.

Der har tillige været en markant vækst i de fleste industrilandes servicesektor og særlig stor, når denne har været offentlig. Der er således blevet udbudt job, der forudsatte kvalifikationer, der i mange tilfælde ikke var særlig forskellige fra dem, der kræves ved husholdningsproduktion.

En kombination af højere reallønninger, flere servicejob og bedre uddannelseskvalifikationer har således bidraget til at forøge kvinders beskæftigelsesomfang og arbejdsudbud og må forventes fortsat at gøre det, i og med at kvinder endnu ikke har opnået et tilhør til arbejdsmarkedet svarende til mænds.

Ifølge flere undersøgelser har det da også vist sig, at der er en positiv sammenhæng mellem uddannelse og uddannelsesafkast. For perioden 1965-88 har Buus Kristensen (1992b) beregnet afkastet ved mere uddannelse for privat ansatte funktionærer til 5-8 pct., idet det var nogenlunde konstant fra 1965 til midten af 1970'-

erne, og herefter markant faldende for at stige fra slutningen af 1970'erne og perioden ud. Det samme mønster er fundet for USA og Sverige, mens forskellen mellem høje og lave lønninger i Norge igennem 1980'erne er blevet formindsket. Særlig højere uddannede statsansatte har fået en relativ lønnedgang (Augestad & Høgnes, 1993). I begyndelsen af 1980'erne steg lønspredningen godt nok især forårsaget af stigende uddannelsesforskelle i befolkningen, samtidig med at afkastet af denne uddannelseskapital steg. I sidste halvdel af 1980'erne reduceredes forskellene i Norge, der i øvrigt har en temmelig sammenpresset lønstruktur (Barth & Mehlum, 1993). I både Sverige og USA er niveauet for uddannelsesafkast lidt højere end i Danmark og for Finland endnu højere og beregnet til at være det højeste i Norden, hvilket Asplund (1993) forklarer med en alvorlig mangel på uddannet arbejdskraft i slutningen af 1980'erne på det finske arbejdsmarked.

Det kan nævnes, at der for Danmarks vedkommende er en væsentlig negativ sammenhæng mellem en given uddannelsesgruppes relative løn og dens arbejdsløshed, og at denne sammenhæng oven i købet er blevet mere udpræget i perioden 1982-1988 (Buus Kristensen, 1992a og 1992b).

Ser man på kvinders og mænds lønudvikling igennem karrieren, er der tydelige forskelle. Mens mænds løn stiger kraftigt i de yngste år og fortsætter med at stige op til knap 30 års arbejds erfaring, hvor lønnen er ca. 75 pct. større end begyndelseslønnen, når kvinders løn sit højdepunkt efter ca. 22 år på arbejdsmarkedet med bare 45 pct. mere end begyndelseslønnen. Hvad angår begyndelseslønnen for nyuddannede, lå denne midt i 1960'erne 10-12 pct. lavere for kvinder end for mænd med samme uddannelse. Forskellen er dog blevet indsnævret frem til midten af 1980'erne, hvor den forsvinder for at blive til en forskel på 3 pct. i 1988.

Indførelsen af princippet om ligeløn i overenskomsterne i 1973 og loven om ligeløn for kvinder og mænd i 1976, afspejles altså tilsyneladende ikke i lønstrukturen, hvorimod garantibetalingen, som forøgede mindstelønnen, synes at have gjort det. Spørgsmålet er derfor, hvorfor formindskelsen af lønforskellene i løbet af 1970'-

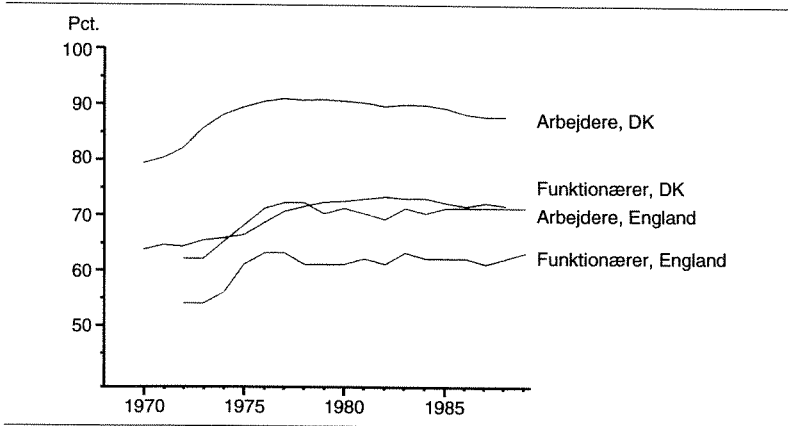
erne blev afløst af en mindre forøgelse fra omkring 1980. Ifølge Smith (1992) er en generel mindre lønspredning indtil midten af 1970'erne formentlig blandt forklaringerne på udviklingen i den første periode, mens en politik gående ud på at begrænse lønudviklingen, især i den offentlige sektor, hvor mange kvinder er beskæftiget, og en relativ stor arbejdsløshed blandt kvinder tillige med en tilgang til arbejdsmarkedet af mange ufaglærte kvinder, tilsyneladende har kunnet opveje virkningen af ligelønsbestræbelserne. I en undersøgelse for perioden 1979-1990 viser Smith (1992), at en række individuelle forhold - uddannelse, erhvervs-erfaring, arbejdsløshed, erhvervssektor, mv. - har betydet en formindskelse af lønforskellene i løbet af 1980'erne for dem, der i 1979 var 35-44 år henholdsvis 45-54 år, på 9 pct. og 13 pct. Den faktiske lønforskel blev i samme periode kun formindsket med 3 pct. og 6 pct. For 25-34-årige var der ingen virkning af de nævnte forhold, mens den faktiske lønforskel faldt med 3 pct. Det bekræfter tilsyneladende ovennævnte forklaringer på de stigende lønforskelle, idet også ophævelsen i 1982 af den automatiske pristalsregulering af lønningerne, som især kommer lavtlønnede til gode, har medvirket til at standse udviklingen mod mindre lønforskelle mellem kvinder og mænd.

Også i Finland og Sverige er lønudjævningen mellem kvinder og mænd i løbet af 1980'erne stagneret, og på nogle områder er forskellene forøget. Individuelle og decentrale forhandlinger sammen med produktivitetsbestemt aflønning nævnes blandt årsagerne til denne udvikling i Sverige (Edin & Holmlund, 1992). I Norge er lønforskellene mellem kvinder og mænd blevet stadig mindre i løbet af de seneste årtier. For både Norge og Finland er også indført love om ligeløn, nemlig i henholdsvis 1978 og 1987, mens Sverige med den laveste forskel mellem kvinders og mænds lønninger kun har kollektive aftaler om ligeløn.

For EU-landene i almindelighed er kravet om ligeløn mellem kvinder og mænd allerede fastslået i Rom-traktaten, hvilket da også var årsag til den danske lovgivning herom i 1976. Imidlertid synes dette princip, der forbyder løndiskrimination mellem kvinder

og mænd, ikke at have haft samme betydning i de forskellige lande. I hvert fald befinder lønforskellene sig på meget forskellige niveauer med Danmark som det land, der har den største ligestilling, idet eksempelvis arbejderkvinders løn udgør 85 pct. af arbejdermænds. I Irland og England er det tilsvarende forhold på knap

Figur 4.2.1. Udviklingen i lønforholdet mellem kvindelige og mandlige arbejdere og funktionærer.

Kilde: Smith (1992).

70 pct. (tabel 4.2.1), dette til trods for, at ligelønsprincippet ikke blot taler om lige løn for lige arbejde, men om lige løn for arbejde af lige værdi.

Inden for andre faggrupper er der også lønforskel mellem kønnene, ligesom disse forskelle afhænger af erhvervet (tabel 4.2.1). Blandt funktionærer i fremstillingsvirksomhed udgør kvinders gennemsnitlige løn kun knap to tredjedele af mænds, og inden for detailhandel er billedet ikke meget anderledes. Forskellene mellem landene er meget forskellige, idet engelske og luxembourgske kvindelige funktionærer inden for fremstillingsvirksomhed kun tjener godt halvt så meget som tilsvarende mænd, mod knap tre fjerdedele for italienske og portugisiske kvinder sammenholdt med deres nationale mandlige kollegaer. Også inden for

detailhandel er det engelske og luxembourgske kvinder, der har den laveste løn sammenlignet med mænd inden for dette erhverv, hvor græske kvinder i øvrigt tjener forholdsvis meget. Endelig kan nævnes bank- og kreditsektoren, som har lønforskelle mellem kvinder og mænd på 72 pct., igen med England som det land, hvor forskellene er størst. I Grækenland og Portugal er lønforskellene inden for bank- og kreditsektoren relativt beskedne, idet kvinder her tjener 80-86 pct. af, hvad mænd tjener.

Tabel 4.2.1. Lønforholdet mellem kvinder og mænd. 1989.

	Arbejdere fremstillings- virksomhed (bruttoløn/time)	Funktionærer i fremstillings- virksomhed (bruttoløn/mdr.)	Funktionærer i detailhandel (bruttoløn/mdr.)	Funktionæ- rer i bank & kreditvæsen (brutto- løn/mdr.)
Danmark	85	-	-	-
Belgien	74	64	72	78
England	68	55	59	53
Frankrig	80	65	69	75
Holland	75	64	66	61
Irland	69	-	-	-
Luxembourg	59	55	61	69
Tyskland	73	67	68	77
Grækenland	80	66	76	80
Italien	88*	71*	-	-
Portugal	68	72	-	86
Alle lande				
- gennemsnit	75	64	67	72
- spredning	8,4	6,0	5,9	10,8

*) 1983-tal.

Kilde: Meulders mfl. (1993).

På trods af ligelønslovgivning og andre tiltag er der altså fortsat betydelige lønforskelle mellem kvinder og mænd i mange lande. Når kvinder alligevel i stigende omfang udbyder deres arbejdskraft

til arbejdsmarkedet, kan det skyldes, at lønnen trods alt opvejer marginalproduktiviteten i husholdningsarbejdet, og at familien derfor tidsallokeringsmæssigt handler rationelt. I hvert fald er kvinders erhvervsfrekvenser og arbejdsudbud, som det er fremgået ovenfor, steget markant overalt uden dog at være nået op på mænds. Den forholdsvist lavere løn medvirker derfor tilsyneladende på den ene side til, at kvinders arbejdsudbud fortsat er mindre end mænds, og på den anden side, at husholdningsarbejdet stadig fortrinsvis udføres af kvinder, som det også er vist tidligere. Den traditionelle arbejdsdeling mellem kønnene, hvor manden er hovedforsørger og kvinden hovedsagelig sørger for familien, giver derfor fortsat - på kort sigt - en større tilgang til varer og tjenester end en mere ligelig fordeling af arbejdet ude og hjemme.

Et udtryk for dette mønster findes i tabel 4.2.2, som indeholder lønrater og disponible indkomster (efter skat) omregnet til sammenlignelig købekraft på tværs af lande. For lønraternes vedkommende gentages det allerede viste billede med relativt beskedne forskelle mellem kvinder og mænd i Danmark og Portugal og delvis i Belgien, mens de største lønforskellem forekommer i Luxembourg, Grækenland og Spanien. For de viste lande i EU som helhed er kvinders lønrater halvt så store som mænds. For de disponible indkomster, der både påvirkes af arbejdsudbud og skatter, er forskellene endnu større, eftersom kvinder tjener godt 40 procent af mænd efter skat. Det er især i Danmark, Belgien, Portugal og Spanien, at indkomstuligheden er større end lønforskellen og altså dermed netop i lande, hvor lønforskellene er relativt beskedne. I bl.a. Luxembourg og Grækenland er det ikke afgørende for kønsforskellene om man sammenligner lønrater eller disponible indkomster. Dette overraskende resultat strider umiddelbart mod en antagelse om, at der er en positiv sammenhæng mellem lønrate og arbejdsudbud. Forklaringen kan imidlertid være, at det i højere grad er nettolønnen (efter skat) end bruttolønnen, der påvirker arbejdsuddudet, og at skattesystemet indebærer særlig høje marginalskatter, der især påvirker gifte kvinders arbejdsudbud.

At lønforskellen mellem kønnene for gifte arbejdere er større end for enlige arbejdere er påvist af Blau & Kahn (1992). For Sverige, Norge, Tyskland, England, USA, Østrig, Schweiz og Australien er den gennemsnitlige løn beregnet til 64 pct. for gifte kvinder i forhold til gifte mænd, mens forholdet kun er på 95 pct. for tilsvarende enlige arbejdere.

Tabel 4.2.2. Lønninger og disponibel indkomst for beskæftigede gifte kvinder og mænd.

	Disp. indkomst			Lønrate			
	(PPP/ECU pr. år)			(PPP/ECU pr. time ¹)			
	Kvinde	Mand	Kvinde/ mand	Kvinde	Mand	Kvinde/ mand	Kvinde/ mand
Danmark	7.984	12.169	66	6.09	7.01	-0.91	87
Belgien	4.148	8.657	48	3.56	4.96	-1.40	72
England	7.240	11.756	62	4.69	6.29	-1.60	75
Frankrig	6.350	12.667	50	3.93	7.22	-3.29	54
Irland	3.795	10.638	36	3.60	8.09	-4.48	44
Luxembourg	5.043	24.132	21	3.80	14.74	-10.94	26
Grækenland	3.049	8.143	37	1.73	4.12	-2.39	42
Italien	6.268	11.703	54	4.34	8.51	-4.17	51
Portugal	3.284	6.326	52	2.18	2.87	-0.69	76
Spanien	2.059	10.431	20	2.63	6.50	-3.87	40
EU	4.952	11.529	43	3.57	6.78	-3.21	53

1) Individuel årlig Purchasing Parity Income divideret med 48 gange antal ugentlige arbejdstimer.

Kilde: Gershuny (1994b).

Den store stigning i kvinders arbejdsudbud i løbet af de seneste årtier betød blandt andet, at mange af disse kvinders kvalifikationer ikke på forhånd var rettet mod arbejdsmarkedet. Der var derfor en tendens til, at kvinders arbejdsmarkedskvalifikationer faldt relativt til mænds. Efterhånden kom flere mellemuddannede kvinder imidlertid ud på arbejdsmarkedet og rettede op på dette forhold, og som det er fremgået tidligere, er der i dag ingen nævne-

værdig forskel mellem yngre kvinders og mænds investeringer i human-kapital. Endnu har dette dog ikke givet de to køn samme lønninger, heller ikke for kvinder og mænd med samme kvalifikationer, hvilket dels kan skyldes, at samme arbejde ikke giver samme løn - løndiskrimination - dels at arbejdsmarkedet er segregert i områder fortrinsvis for kvinder og andre fortrinsvis for mænd.

Der er således i Danmark og Sverige en omfattende segregering på arbejdsmarkedet, bl.a. fordi der ganske enkelt er større muligheder for segregering i lande med stor specialisering på arbejdsmarkedet, og særlig hvor servicesektoren er omfattende. Også omfanget af kvinders erhvervsdeltagelse spiller naturligvis ind, da arbejdet uden for arbejdsmarkedet sædvanligvis ikke indgår i opgørelser over omfanget af segregering. Der opstår derfor et problem ved sammenligninger mellem forskellige lande, idet fx varetagelsen af de samme omsorgsopgaver påvirker segregeringsmålet afhængigt af, om det sker hjemme eller ude på arbejdsmarkedet.

Tabel 4.2.3. Lande grupperet efter kvinders beskæftigelsesandel og offentlig sektors andel af samlet beskæftigelse. 1990.

Kvinders andel af arbejdsstyrken	Offentlig sektors andel af samlet beskæftigelse		
	<18 pct.	18-25 pct.	>25 pct
>80 pct.			Sverige
70-79 pct.		Finland	Danmark Norge
60-69 pct.	Japan USA	Canada New Zealand	
50-59 pct.	Holland Tyskland	Belgien Frankrig Østrig	
40-49 pct.	Italien Spanien		
<40 pct.	Irland		

Kilde: OECD: Historical Statistics 1960-1990 (1992).

At kvinders arbejdsudbud i stort omfang anvendes i den offentlige sektor med deraf følgende muligheder for segregering fremgår af tabel 4.2.3. Nordli Hansen (1992) understreger i den forbindelse, at deltidsarbejde kun har beskednen indflydelse på kønssegregationen tillige med, at job inden for velfærdsområdet også søges af kvinder, selvom disse job befinder sig i private virksomheder.

Generelt kan mellem 3 og 9 procentpoint af lønforskellene over en længere periode forklares af, hvilket erhverv man er beskæftiget i. Forskelle i erhvervenes profitabilitet, produktivitet, gennemsnitligt antal arbejdstimer, andelen af mandlig arbejdskraft, og konkurrence fra ikke organiseret arbejdskraft er de væsentligste forklaringer på de erhvervsbetingede lønforskelle, viser en finsk undersøgelse (Vainiomäki & Laaksonen, 1992).

Ét mål for segregering er kvinders repræsentation i erhverv domineret af kvinder henholdsvis i erhverv domineret af mænd, idet en ensartet fordeling af kvinder og mænd på erhverv angives som en indekssværdi på 100 svarende til ingen segregering. I en undersøgelse af 12 industrialiserede lande finder Roos & Reskin (1992), at segregeringen er størst i Sverige og mindst i Japan. I en senere undersøgelse har Blau (1984) vist, at segregeringen er aftaget i slutningen af 1980'erne. For USA er segregeringsindekset beregnet til 67 i 1970, 59 i 1980 og til 57 pct. i 1987, hvilket er betydeligt lavere end i Sverige. For England har Hakim (1993) fundet, at segregeringen faldt betydeligt kraftigere i 1980'erne end tidligere, hvilket tilskrives flere kvinders fuldtidsbeskæftigelse.

Forklaringen på sammenhængen mellem kvinders erhvervsfrekvenser og segregering på arbejdsmarkedet kan være, at kvinder har bestemte erhvervsmæssige præferencer begrundet i udsigten til afbrydelsen af arbejdsmarkedskarrieren på grund af børnefødsler og -pasning. Der søges derfor fortrinsvis deltidsarbejde og kortere arbejdsperioder, hvorfor der ikke er nogen begrundelse for omfattende investeringer i uddannelse. Resultatet er en lavere løn og dermed også mindre økonomiske tab, når arbejdet afbrydes, og en samtidig opretholdelse af en traditionel arbejdsdeling i familien. Kvinders erhvervsvalg bliver herved anderledes end mænds.

En anden forklaring på erhvervsmæssig segregering tager udgangspunkt i efterspørgslen efter arbejdskraft, idet det hævdes, at der diskrimineres mod kvinder. Det er altså ikke produktiviteten, der bestemmer den enkeltes løn og job, men derimod kønnet. For samme arbejdsopgave aflønnes kvinder og mænd, der har samme kvalifikationer og erfaring, forskelligt, eller arbejdsgiveren giver mænd særlige advancementstillinger, som kvinder ikke får adgang til. Kvinder får derfor ikke mulighed for at udvikle de samme færdigheder som mænd.

Når kvinder placeres i bestemte job eller jobfunktioner, kan det også skyldes fordomme hos arbejdsgivere i retning af, at kvinder er særlig egnede til at løse bestemte opgaver, eller det kan være udtryk for et ønske hos medarbejdere eller hos kunder om, at et bestemt køn skal udføre en bestemt opgave. Det kan også skyldes manglende informationer om den enkelte kvindes kvalifikationer, hvorved der er tale om såkaldt statistisk diskrimination, da de behandles som om deres produktivitet svarer til gennemsnittet for kvinder. Eller arbejdsgiveren kan opfatte kvinder som ustabil arbejdskraft med stort fravær og mobilitet og manglende interesse i advancement. Tilbage er rutineprægede opgaver med få advancementmuligheder og lav løn.

Lytomt (1991) viser imidlertid, at kvinders forberedelse og planlægning af karriere svarer til mænds, men at det er karakteristisk, at kvinder, der har ambitioner om at nå helt til tops, først afslører dette, når de har nået toppen. Præstationsangst og manglende selvtillid - et "askepotkompleks" - nævnes som forklaringen. Hertil kommer mænds større præference for høj løn og dermed højere stillinger sammenlignet med kvinder, som foretrækker faglig udvikling og muligheden for at kunne anvende deres evner hensigtsmæssigt. Alligevel viser det sig, at mænd føler større tilfredshed med familielivet og mindre med jobbet end kvinder, og at kvinder er mere villige til at opgive en vigtig funktion i hjemmet og/eller at tage mod et tilbud om forfremmelse på bekostning af familielivet end mænd. Når kvinder således er villige til at ofre familielivet til fordel for karriere, kan det skyldes, at kvinder med

størstedelen af husholdningsarbejdet og ansvaret for familieforpligtelserne er klar over, hvad karriere koster, og at opretholdelse af et sædvanligt familieliv ikke er muligt i denne situation.

Under alle omstændigheder kan kun omkring en fjerdedel af lønforskellene mellem kvinder og mænd på det danske arbejdsmarked henføres til forskelle i uddannelse og erhvervs erfaring. Der vil derfor stadig være en lønforskel mellem kvinder og mænd på knap 18 pct., selvom de to køn havde lige lange uddannelser og lige lang erhvervs erfaring (Bonke, 1991). For Sverige er den tilsvarende uforklarede del af lønforskellene mellem kvinder og mænd beregnet til 16-20 pct. (Gustafsson, 1988) og i Holland til 19-22 pct.

Når segregering og anden arbejdsdeling mellem kønnene er interessante, skyldes det naturligvis, at ulighed er ensbetydende med forskellig magt, indflydelse og økonomisk udbytte af de forskellige aktiviteter. Et ønske om ændringer i arbejdsdelingen er da også som regel begrundet i en ændret ressourcefordeling mellem kønnene, for at kvinder herigennem kan opnå større ligestilling og økonomisk frigørelse.

4.3. Løn, skatter og arbejdsudbud

Når danske og svenske kvinders arbejdsudbud er større end tyske kvinders, kan det skyldes særbeskatning og dermed en større fordel ved at arbejde i de første lande sammenlignet med i Tyskland, hvor der er sambeskatning, i og med man beskatter hver af ægtefællerne ud fra halvdelen af den samlede indkomst, uafhængigt af om de har tjent lige meget. Mandens marginalskat, der som regel er den højeste, bliver dermed også kvindens (Gustafsson, 1991). Den marginale nettoløn skal derfor være større end den marginale skyggeløn for husholdningsarbejde for at forøge arbejdsudbuddet, og da gifte kvinder som regel har en højere skyggeløn for husholdningsarbejde end gifte mænd, kan det være forklaringen på det udbredte deltidsarbejde blandt kvinder.

Så længe kvinder og mænd ikke investerer lige meget i human-kapital, vil det nuværende danske og svenske skattesystem imidlertid indebære en u hensigtsmæssig virkning. Høj marginalbeskatning og særbeskatning betyder nemlig tilsammen, at en person med en høj nominal løn kun får en nettoløn svarende til en person med en lavere løn, hvorved førstnævntes arbejdsudbud bliver forholdsvist for lille og sidstnævntes for stort. Skattesystemet giver herved et incitament til at mindre produktive, lavtlønnede kvinder udfører erhvervsarbejde, som mere hensigtsmæssigt kunne være udført af mere produktive, højtlønnede mænd. Set fra et langsigtet kvindeperspektiv er det imidlertid fordelagtigt, at specialisering mellem kønnene modvirkes af virkningen af skattesystemet (Gustafsson, 1991).

I en række lande er der i løbet af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne gennemført skattereformer, der har sigtet på at reducere marginalsatserne og udvide skattegrundlaget for bl.a. at tilgodese behovet for at finansiere offentlige udgifter. Hertil kommer frygten for, at der ikke er tilstrækkeligt med arbejdskraft under en eventuel kommende højkonjunktur og mere aktuelt problemerne med at skaffe arbejdskraft til udvalgte områder i økonomien. Endelig skal nævnes et ønske om mere privat opsparing, hvilket søges fremmet gennem mere fordelagtige muligheder herfor.

På den anden side vil et ønske om mere fritid, mere uddannelse og dermed senere indtræden på arbejdsmarkedet, lempeligere og tidligere overgang til pensionering og ikke mindst forsøg på at afhjælpe arbejdsløsheden, tale for en formindskelse af arbejdsudbuddet af velfærdsmæssige årsager.

Uafhængigt af hvilke motiver, der er til at påvirke befolkningens valg mellem arbejde og fritid, er det imidlertid vigtigt at se på, hvordan arbejdsudbuddet har forandret sig i de senere år - nationalt såvel som internationalt - herunder at rette fokus på sammenhængen mellem skatter og arbejdsudbud, og dermed analysere sammenhængen mellem - brutto og netto - og omfanget af arbejde på arbejdsmarkedet.

Som det fremgik ovenfor, giver tidsallokeringsmodellen ikke noget entydigt svar på sammenhængen mellem løn og arbejdsudbud. Der vil være både en indkomstvirkning, som reducerer arbejdsudbuddet, og en substitutionsvirkning, der omvendt forøger dette. Det viser sig tillige, at lønnens virkning på arbejdsudbuddet vil variere afhængigt af fremgangsmåden ved beregningen og datagrundlaget. Fx sondres der ikke altid mellem beslutningen om at arbejde og arbejdsudbuddets omfang. Hertil kommer forskellige måder at inddrage skattestrukturen på, idet kun nogle undersøgelser direkte tager hensyn til nettolønnen på de enkelte skattetrin - "budgetlinie-segmenter".

I tabel 4.3.1 er vist gennemsnitsværdierne for elasticiteter - relativ ændring i arbejdsudbud som følge af relativ lønændring - beregnet i forskellige undersøgelser. Det ses umiddelbart, at spredningen i resultaterne er væsentlig mindre i modeller, der eksplicit tager hensyn til beslutningen om at udbyde arbejdskraft - 2. generationsmodeller - end i modeller, der direkte beregner arbejdsudbuddet - 1. generationsmodeller - og at spredningen er større i estimationerne for gifte kvinder end i estimationerne for gifte mænd. Det ses også, at indkomsteffekten i de fleste tilfælde, som forventet, bevirker formindsket arbejdsudbud - fortegnet er negativt - mens substitutionseffekten bevirker forøget arbejdsudbud - fortegnet er positivt. I førstnævnte modeller er resultatet for gifte kvinder af en skattenedsættelse på 10 pct. en 5 pct. forøgelse af arbejdsudbuddet, idet substitutionseffekten er relativt stor, mens indkomsteffekten er lille. For mænd opvejer de to effekter stort set hinanden, således at en skattenedsættelse ikke har nogen nævneværdig betydning for arbejdsudbuddet.

Den store spredning i estimationsresultaterne skyldes bl.a. forskelle i kvinders og mænds adfærd på de forskellige nationale arbejdsmarkeder. I almindelighed er indkomstelasticiteterne dog negative og lønelasticiteterne positive, hvilket også er resultatet af en dansk undersøgelse (Smith, 1990). Ifølge denne betyder en forøgelse af nettolønnen således et øget arbejdsudbud for mænd, mens der stort set ikke er nogen virkning for hverken deltids- eller

fuldtidsbeskæftigede kvinder. Den samlede effekt er beregnet til 11 pct. for mænd, mens substitutionselasticiteten er på 15 pct. Indkomsteffekten er negativ og på mellem -2 og -7 pct. for både mænd og kvinder. Smith har også beregnet virkningen af ændringer i nettolønnen ved at splitte denne op i virkningen af ændret bruttoløn henholdsvis ændringer i skatten og viser herved, at den isolerede virkning af skattnedsættelser er positiv, men at denne for mænd er væsentlig mindre end udbudselasticiteten for ændringer i bruttolønnen - samlede effekter på henholdsvis 9 og 25 pct. For kvinder er skattevirkningen størst, idet denne elasticitet er beregnet til 5 pct. mod ingen virkning af ændringer i bruttolønnen, når arbejdsledigheden indgår i modellen som ufrivillig.

En særlig interessant gruppe i beskatningsmæssig henseende er enlige mødre, der ikke kun berøres af progressionen i indkomstskatten, men også af aftrapningen i overførselsindkomster ved stigende indkomst. 14 pct. af alle danske børnefamilier tilhører denne gruppe, hvoraf 40 pct. er såkaldte lavindkomstagere, der modtager bistandshjælp, og som har en marginalskat nær 100 pct.

Smith, Walker & Westergård-Nielsen (1993) har ved hjælp af modeller, som forklarer valget mellem ikke-deltagelse på arbejdsmarkedet, deltidsbeskæftigelse henholdsvis fuldtidsbeskæftigelse og longitudinale danske og engelske data, vist, at stigende nettoindkomst for ikke-beskæftigede reducerer sandsynligheden for deltagelse på arbejdsmarkedet, mens nettoindkomsten for fuldtidsbeskæftigede som ventet har den modsatte virkning. Det er overraskende, at sandsynligheden for beskæftigelse reduceres som følge af stigende nettoindkomst for deltidsbeskæftigede, selvom virkningen er beskeden. For beskæftigede reducerer nettoindkomsten for deltidsbeskæftigelse sandsynligheden for fuldtidsbeskæftigelse, og omvendt forøges denne sandsynlighed med nettoindkomsten for fuldtidsbeskæftigede. Disse resultater, som er i overensstemmelse med økonomisk teori, er også anvendt til at forudsige virkningen af ændringer i boligtilskud, børnetilskud og tilskud til børneomsorg til et indkomstuafhængigt beløb pr. barn. Resultatet er flere

Tabel 4.3.1. Arbejdsudbudselasticiteter - procentvis ændring i arbejdstid som følge af procentvis ændring i løn - for kvinder og mænd.

	Samlet effekt	Substitutions- effekt	Indkomst- effekt
Gifte kvinder			
1. generationsmodeller ¹ :			
Gennemsnit	0.43	0.73	0.04
Spredning	1.35	0.65	0.70
2. generationsmodeller ² :			
Gennemsnit	0.51	0.61	-0.12
Spredning	0.65	0.68	0.12
Gifte mænd			
1. generationsmodeller ³ :			
Gennemsnit	-0,23	0,23	-0,47
Spredning	0,14	0,45	0,53
2. generationsmodeller ⁴ :			
Gennemsnit	-0,03	0,29	-0,28
Spredning	0,17	0,34	0,30
Enlige mødre			
2. generationsmodeller ⁵ :			
Gennemsnit	0,91	1,20	-0,31
Spredning	0,47	0,52	0,18

Note: 1. generationsmodeller beregner arbejdsudbud direkte, mens 2. generationsmodeller først beregner arbejdsmarkedsdeltagelse og derefter arbejdsudbud.

- 1) Boskin (1973), Hall (1973), Wales & Woodland (1976 & 1977), Rosen (1976 & 1978), Leuthold (1978), Layard (1978), Ashworth & Ulph (1981), Glaister, Mcglone & Ruffell (1981), Franz (1985) og Franz & Kawasaki (1981).
- 2) Schultz (1980), Ransom (1982), Layard, Barton & Zabalza (1980), Ashworth & Ulph (1981), Ruffell (1981), Cogan (1981), Hausman (1981), Arrufat & Zabalza (1986), Blundell & Walker (1982), Blundell, et al. (1993), Merz (1990), Stobernack (1991), Strøm & Wagenhals (1991), Kaiser, et al. (1992), Leu & Kugler (1986) og Zweimüller (1987).
- 3) Boskin (1973), Hall (1973), Wales & Woodland (1976 & 1977), Rosen (1978), Dickinson (1979), Brown, Levin & Ulph (1976, 1981), Layard (1978), Ashworth & Ulph (1981) og Gayer (1977).
- 4) Hausman & Wise (1976), Ransom (1982), Wales (1978), Wales & Woodland (1979), Blundell & Walker (1982), Ruffell (1981), Leu & Kugler (1986),

Kaiser, et al. (1992), Stobernack (1991), Atkinson & Stern (1980), Ashworth & Ulph (1981) og Hausman (1981).

5) Hausman (1980), Bingley, et al. (1992) og Jenkins (1992).

Kilde: Killingsworth (1983), Blundell (1993), Zimmermann (1993), Atkinson & Mogensen (1993) og Pedersen (1990).

deltids- og fuldtidsbeskæftigede kvinder og lidt mindre indkomstforskelle blandt disse.

Sammenfattende kan det altså konkluderes, at både løn og skatter har betydning for især kvinders tidsallokering, og at ændringen i disse forhold derfor efter al sandsynlighed også har spillet ind på udbuddet af deres arbejdskraft.

4.4. Arbejdsudbud, restriktioner og skyggeløn

I forhold til ovennævnte modeller, der forudsætter en mulighed for at vælge mellem forskellige tidsanvendelser, er virkeligheden ofte anderledes. Således forekommer der ofte forskellige restriktioner i forbindelse med fastlæggelsen af arbejdsudbuddet i form af ufuldkommen information, usikkerhed, vaner, tradition og rationering, og på kort sigt er der også ofte begrænsninger på arbejdstidens længde. Valget kan således stå mellem normaltid - deltid eller fuldtid - eller ingen tid på arbejdsmarkedet.

Arbejdsløshed kan også betragtes som en begrænsning på arbejdstiden, idet der netop er tale om udbud af arbejdskraft til en løn, der er "normal" for tilsvarende kvalifikationer, uden at dette giver beskæftigelse, og at en lavere løn, som eventuelt ville kunne give beskæftigelse, ikke er acceptabel.

En måde at angive omfanget af arbejdstidsrestriktioner for beskæftigede på er ved at sammenholde ønsket arbejdstid med faktisk arbejdstid. Det viser sig således, at 70 pct. af alle mænd i 1987 ønskede at arbejde kortere tid frem for at få en ekstra time-løn, mens den tilsvarende procent for heltidsbeskæftigede kvinder var på 89. Ikke overraskende viser det sig også, at længere faktisk

arbejdstid for kvinder indebærer et større ønske om kortere arbejdstid.

Hertil kommer, at der er visse ofte faste omkostninger forbundet med at arbejde på arbejdsmarkedet både til transport, i form af penge og tid, og til børnepasning.

Endelig skal nævnes virkningen af beskatning, der i kraft af progressionen i det danske skattesystem og den individuelle beskatning af kvinder og mænd i parhusholdninger tillige med mindre lønforskelle mellem kønnene har gjort nettolønforskellene relativt små, sammenlignet med i andre lande. Det kan have været medvirkende til kvinders øgede erhvervsfrekvenser og ønsket om kortere arbejdstid blandt mange fuldtidsbeskæftigede. Når det samtidig er beregnet (Bonke, 1994), at den løn, der skal til for at ønske at arbejde - reservationslønnen - stiger med alderen, kan det ligeledes tages som udtryk for større præferencer for fritid, jo ældre man bliver. Forklaringen kan imidlertid også være, at produktiviteten på arbejdsmarkedet falder forholdsvis mere end i husholdningsarbejdet. De to forklaringer udelukker i øvrigt ikke hinanden, idet præferencer for en given aktivitet ofte vil afhænge af produktiviteten i denne - man foretrækker det, man er bedst til.

En positiv sammenhæng mellem kapitalindkomst plus mandens arbejdsindkomst og kvindens reservationsløn kan formentlig tilsvarende forklares ved produktivitetsforskelle mellem arbejde på arbejdsmarkedet og i husholdningen, men sådan at det er de relative produktivitetsforskelle mellem kvinden og manden, som er afgørende for den positive sammenhæng, som ofte indebærer arbejdsdeling mellem kønnene. Når samtidig sammenhængen mellem mandens arbejdstid og kvindens reservationsløn er negativ, tyder det på, at deres præferencer for arbejde på arbejdsmarkedet er komplementære, dvs. understøtter hinanden.

Når endvidere danske kvinder i småbørnsfamilier har 5-10 pct. lavere reservationsløn end kvinder i andre husholdninger mod 15 pct. højere reservationsløn mellem tilsvarende amerikanske kvinder, jf. Heckman (1974), kan det skyldes en større udbredelse af børneinstitutioner i Danmark. Fordelen ved og ønsket om at være

på arbejdsmarkedet opvejer altså husholdningernes omkostninger ved at benytte børnepasning.

En forudsætning for at kunne foretage beregninger af arbejdsudbuddet er imidlertid oplysninger om lønninger og arbejdstider, som i sig selv er resultatet af udbud og efterspørgsel. Forandringer i arbejdstid må derfor også forklares ved forandringer i efterspørgslen, hvorfor teorien om udbud af arbejdskraft er partiel og oven i købet i dobbelt forstand, da arbejdsmarkedet kun er en del af den samlede økonomi. Højere løn vil således påvirke priserne og efterspørgselsmønstret, og efterspørgslen efter arbejdskraft er da også en afledet efterspørgsel, som afhænger af efterspørgslen efter de varer og tjenester, som produceres (Atkinson & Mogenssen, 1993).

Hertil kommer, at også en række andre forhold er afgørende for udbuddet af arbejdskraft. Zimmermann (1993) nævner arbejdets kvalitet, særlige ønsker til job og motivation over for arbejdet, hvilket imidlertid er vanskeligt at lade indgå i traditionelle analyser af arbejdsudbud. Det gælder også virkningen af sociale og økonomiske forhold, som

- faldende fertilitet og udskydelse af 1. barns fødsel
- faldende ægteskabsrater og senere ægteskaber
- flere skilsmisser og højere separationsrater
- forøgede uddannelses kvalifikationer hos kvinder
- stigende urbanisering
- forøget deltidsarbejde
- institutionelle og lovmæssige forandringer angående skat, ligebetaling, barsels- og forældreorlov, tilgængelighed af daginstitutioner og
- større udbud og faldende priser på husholdningsteknologi.

Således er disse forhold også et resultat af arbejdsudbuddet. Mere arbejde på arbejdsmarkedet medvirker fx til færre børn, ligesom færre børn muliggør mere arbejde. Hertil kommer, at forholdet mellem antal børn og arbejdsudbud ikke er ens gennem livsløbet.

I perioder ændres familiestørrelsen mere end arbejdsudbuddet, og forklaringsgraden vil derfor nødvendigvis variere. Tillige har real-lønnen, som er et resultat af uddannelsesniveaue, ud over en direkte positiv virkning på arbejdsudbuddet, også en indirekte virkning ved at reducere fertiliteten og derigennem påvirke arbejdsudbuddet.

Et væsentligt spørgsmål står imidlertid tilbage, nemlig hvorfor kvinders arbejdsudbud er øget, mens mænds er formindsket, samtidig med at begge køns realløn er steget gennem flere år. Hvad er forklaringen på, at mænds efterspørgsel efter fritid stiger ved øget realløn, mens kvinders er negativt forbundet, eller rettere, hvorfor har der været en reduktion i unge og gamle mænds arbejdsudbud, mens midaldrendes arbejdstid har været nogenlunde uændret, og kun påvirket af kollektive aftaler på arbejdsmarkedet? Og endvidere, hvorfor er ældre kvinders arbejdsudbud også begyndt at aftage, mens midaldrende kvinder i stigende grad opfører sig som mænd, når deres arbejdsudbud nærmer sig disses?

En del af forklaringen skal formentlig søges uden for arbejdsmarkedet, nemlig i arbejdsdelingen mellem kvinder og mænd og ikke kun ved at anvende økonomiske modeller, men også gennem sociologiske forklaringer på forskellene i kvinders og mænds tidsallokering.

4.5. Forklaringer på arbejdsdeling mellem kvinder og mænd

Der findes mange forklaringer på, hvorfor der er arbejdsdeling mellem kvinder og mænd. Nogle er forankrede i gældende forhold, andre i ønsket om at ændre disse.

Ifølge en traditionel forklaring er der arbejdsdeling, fordi kvinder og mænd i kraft af medfødte egenskaber varetager forskellige roller i familien. Således har manden til opgave at tilvejebringe den nødvendige indkomst fra arbejde på arbejdsmarkedet for at kunne forsørge familien, mens kvindens opgave er at skulle for-

valte og tilgodese familiens interne behov (Parsons & Bales, 1955). En sådan traditionel kønsrolleopfattelse behøver imidlertid ikke at være uhensigtsmæssig, idet kvinden og manden gennem denne specialisering deltager i et gensidigt bytte af indkomst mod husholdningsservice (Scanzoni, 1970). Det indebærer imidlertid ikke, at arbejdsdelingen nødvendigvis er eller bør være som i traditionelle familier, selvom teorien ofte fortolkes sådan. Det gensidige bytte afhænger nemlig af den faktiske fordeling af ressourcer, og er den ligelig, vil en ligelig arbejdsdeling være mest fordelagtig.

Ud fra en økonomisk synsvinkel antages det, at familien maksimerer den økonomiske nytte under hensyntagen til mandens og kvindens forskellige effektivitet i erhvervsarbejdet henholdsvis i husholdningsarbejdet (Becker, 1965; Berk, 1980), som igen kan være biologisk bestemt eller et resultat af erhvervs erfaring og investering i human-kapital (Becker, 1981). I en nyttemaksimerende husholdning, hvor alle personer ønsker at allokere tid og andre ressourcer til husholdningens bedste og til gengæld få lige stort udbytte, vil fordelingen af tid mellem husholdningsarbejde og arbejde på arbejdsmarkedet afhænge af forholdet mellem den investerede human-kapital i de to typer arbejde. Hvis derfor medlemmerne besidder forskellige forudsætninger for at udføre husholdningsarbejdet henholdsvis erhvervsarbejdet og dermed har forskellige produktiviteter i produktionerne, og der er fuldstændig substitution mellem familiemedlemmernes indsats, vil det føre til arbejdsdeling. Det maksimale resultat vil nemlig opnås, når det enkelte familiemedlems marginale produkt i husholdningsproduktionen svarer til det marginale produkt på arbejdsmarkedet eller for medlemmer, der kun arbejder det ene sted, når det marginale produkt her er større end produktet i den anden produktion. De komparative fordele for et medlem afhænger med andre ord af deres produktiviteter i de to produktioner, og dermed af besiddelserne af human-kapital. Tankegangen svarer til Adam Smith's i *Wealth of Nations*, hvor det blot er international specialisering, der tales om.

Foruden fødsel og opfostring af børn forklarer Becker kvinders store forbrug af tid og energi på omsorg for børnene med, at kvinder ønsker at udnytte deres biologiske fordele ved at investere i en human-kapital, som forøger effektiviteten i husholdningen, når de i forvejen anvender mest tid her. Og samtidig vil mænd fortrinsvis investere i human-kapital, som forøger effektiviteten på arbejdsmarkedet, hvor størstedelen af deres arbejdstid tilbringes.

Gillespie (1971) kritiserer denne forklaring, fordi den ligestiller forskellige slags beslutninger i husholdningen. Den ene beslutning gøres ligeværdig med den anden, og der ses derfor bort fra, at der findes en given magtstruktur i familien. Det afgørende for den eksisterende arbejdsdeling er således, ifølge Holter (1984), mandens større magt, som skyldes en tættere tilknytning til arbejdsmarkedet og erhvervelsen af indkomst, som i århundreder er tillagt afgørende betydning for den økonomiske udvikling. Igennem denne magt er arbejdsdelingen blevet opretholdt som noget naturligt, uundværligt og uforanderligt (Nyberg, 1987).

Med den øgede anvendelse af husholdningsteknik efter anden verdenskrig kunne fortsat øgede krav til husholdningsproduktionen opfyldes med et uændret eller oven i købet faldende tidsforbrug. En del af kvindens husholdningsarbejde kunne herved erstattes, men ikke tilstrækkeligt til at undgå en større samlet arbejdsindsats - erhvervsarbejde og husholdningsarbejde - da manden ikke forøgede sin deltagelse i husholdningsarbejdet tilsvarende. Der var således tale om, at kvinders beskæftigelse på arbejdsmarkedet betød varetagelsen af endnu en rolle, som førte til såkaldt "role-overload" (Klein & Myrdal, 1956). Imidlertid ser beskæftigede kvinders role-overload i dag ud til at være forsvundet (Pleck, 1985), hvilket foruden mindre familier og kvindernes bedre uddannelser også skyldes ideologiske forandringer. Ifølge Pleck er det interessante spørgsmål derfor ikke, hvorfor mænd bidrager så lidt i husholdningsarbejdet, når kvinden er beskæftiget, men derimod hvorfor mænd med ikke-beskæftigede kvinder har forøget deres del af husholdningsarbejdet og derved også fået et role-overload.

En af konsekvenserne af kvinders øgede beskæftigelsesomfang har været en større indflydelse på familiebeslutninger og adgang til mere hjælp fra manden i husholdningsarbejdet. De to partnere har et mere ligeligt forhold, når manden ikke længere er fanget i en "breadwinner trap" (Gronseth, 1971), og arbejdsdelingen mellem en "housewife" og en "breadwinner" bliver mindre udpræget.

Ifølge Young & Willmot (1973) er forklaringen på udviklingen mod den symmetriske familie en formindsket familiestørrelse på grund af bedre prævention og mindre børnedødelighed, et større kvindeligt arbejdsudbud, udviklingen af ny husholdningsteknologi og kvinders ønske om større ligestilling.

Endelig skal nævnes opfattelsen af kvinders indkomst som midlertidig, hvorved familieindkomsten består af en permanent del - mandens - og en midlertidig del - kvindens. Kvinders indkomst har dermed til formål at udfylde forskellen mellem forbrugsbehovet og indkomsten i løbet af livscyklussen (Strober, 1977), og hendes arbejdsudbud er derfor afhængigt af mandens indkomst og må betragtes som en økonomisk hjælp til familien, ligesom når manden "hjælper til" i husholdningsarbejdet, som er kvindens domæne.

Betragtningen indebærer, at når manden ikke tjener tilstrækkeligt, vil kvindens arbejdsudbud blive forøget, og omvendt vil tilstedeværelsen af mindre børn alt andet lige formindske dette udbud. Hertil kommer, at et øget arbejdsudbud fra kvinden, som nævnt, vil forøge hendes samlede arbejdsmængde - role-load - mens mandens arbejdsmængde vil være uændret, tillige med at den relative fordeling af husholdningsarbejdet vil blive mere ligelig, fordi kvindens absolutte tidsforbrug formindskes. Endelig vil manden af legitimitetsgrunde yde lidt mere omsorg over for børn, når kvindens arbejdsudbud forøges, hævder Meissner mfl. (1975).

4.6. Husholdningsarbejde, erhvervsarbejde og uddannelse

Et vigtigt spørgsmål i denne undersøgelse er, i hvilket omfang der er sammenhæng mellem uddannelsesbaggrund og tidsanvendelse, herunder hvordan kvinders erhvervsarbejde påvirker begge køns indsats i husholdningsarbejdet.

Således har flere undersøgelser (Walker & Woods, 1976; Robinson, 1977; Pleck, 1985 og Flood & Klevmarken, 1990) vist, at mænd ikke bruger mere tid på husholdningsarbejde i husholdninger med beskæftigede kvinder sammenlignet med i husholdninger med ikke-beskæftigede kvinder. Det er udelukkende et mindre tidsforbrug blandt kvinder, der indebærer en mere ligelig fordeling af husholdningsarbejdet, ikke et større tidsforbrug blandt mænd. De nævnte undersøgelser viser endvidere, at den samlede arbejdsmængde er størst for mænd i husholdninger med ikke-beskæftigede kvinder, mens den er størst for kvinder, hvor begge er beskæftigede. En undtagelse er en amerikansk undersøgelse (Pleck, 1985), som ikke finder nogen nævneværdig forskel i mænds og kvinders samlede arbejde i dobbeltbeskæftigede husholdninger.

For Danmark viser det sig, at fuldtidsbeskæftigede mænd i gennemsnit arbejder knap 4 timer mere om ugen end deres samlevende kvinder i 1987 - 62 timer mod 58½ time; idet mændenes erhvervsarbejde tager en halv gang så lang tid og husholdningsarbejdet mindre end den halve tid af kvindernes (tabel 4.6.1). Fordelt efter kvindens beskæftigelsesomfang og korrigeret for forskelle i placering i livsløbet er billedet mere nuanceret. I parhusholdninger med ikke-beskæftigede kvinder henholdsvis deltidbeskæftigede kvinder er der stadig tale om såkaldt "role-overload" for mændene, mens det samlede arbejdsomfang for de to køn i parhusholdninger, hvor begge er fuldtidsbeskæftigede, er lige stort. Det svarer stort set til resultatet i Pleck's undersøgelse, der viste en forskel på et kvarter; denne undersøgelse sondrer imidlertid ikke mellem deltid- og fuldtidsbeskæftigede kvinder.

Den forøgede arbejdsmængde for kvinder skyldes hovedsagelig overgangen til deltidsbeskæftigelse, der forøger arbejdsmængden med 11 timer om ugen, mens heltidsbeskæftigelse frem for deltidsbeskæftigelse kun betyder et merarbejde på 3½ time om ugen.

Mændenes samlede arbejdstid forlænges også, når kvinden får deltidsbeskæftigelse, nemlig med knap 4 timer, hvorimod manden stort set er upåvirket af kvindens overgang til fuldtidsbeskæftigelse. Det er altså først og fremmest i kraft af, at kvinder efterhånden arbejder længere tid, at der opnås større lighed mellem kvinder og mænd.

Ifølge Blood & Wolfe (1960) skulle mere arbejde på arbejdsmarkedet medføre mindre arbejde hjemme og større deltagelse af den anden part. Det viser sig da også, at kvindernes husholdningsarbejde tager kortere tid, jo længere arbejdstiden er ude, og at forkortelsen er størst, når der opnås deltidsbeskæftigelse, nemlig 10½ time ugentligt mod 4½ time ved overgang til fuldtidsbeskæftigelse. I begge tilfælde er der imidlertid kun tale om delvis trade-off, idet kun halvdelen af merarbejdet ude kompenseres med mindre arbejde hjemme. Den anden halvdel bidrager mændene imidlertid med, når kvinderne får fuldtidsbeskæftigelse, således at det samlede husholdningsarbejde tilsyneladende er uafhængigt af, hvor lang tid kvinder arbejder på arbejdsmarkedet. Kun når kvinder kommer i erhverv, formindskes indsatsen i hjemmet, nemlig ved at kvinden, som nævnt arbejder 10 timer mindre, uden at det kompenseres fra mandens side.

Den ændrede arbejdsdeling i husholdningsarbejdet finder først og fremmest sted i det huslige arbejde, der da også tidsmæssigt fylder mest. For indkøb er der tale om fuld lighed, når begge har fuldtidsarbejde. Også omsorg for børn skal nævnes, som en aktivitet kvinder tidsmæssigt skærer ned på, når de kommer ud på arbejdsmarkedet. Ellers er både mænds og kvinders indsats nogenlunde uændret, også når deltidsjob erstattes med fuldtidsjob. Det skal understreges, at der som nævnt er taget hensyn til livsløbsplanering.

Tabel 4.6.1. Husholdningsarbejde og erhvervsarbejde for heltidsbeskæftigede mænd og kvinder i parhusholdninger. Danmark. 1987¹.

	Heltids- beskæftiget mand/kvinde (gennemsnit)	/ikke- beskæft. kvinde ²	/deltids- beskæft. kvinde	/heltids- beskæft. kvinde
	Timer pr. uge			
Indkøb	2,08/3,26	1,46/4,59	1,67/3,20	2,73/2,81
Husligt arbejde	3,83/15,24	2,67/20,88	3,41/16,05	4,75/12,58
Gør-det-selv arbejde	4,27/3,31	4,98/5,44	3,62/3,36	4,47/2,56
Omsorg	1,41/3,12	1,25/4,80	1,59/2,90	1,34/3,08
Hushold- ningsarbejde I alt	11,59/25,12	10,38/35,70	10,29/25,40	13,29/21,03
Erhvervsar- bejde (inkl, transport)	50,45/33,25	49,06/12,02	52,91/33,21	49,04/41,07
Samlet arbejde	62,04/58,37	59,44/47,72	63,19/58,62	62,33/62,10

1) Tidsforbruget er gruppegennemsnit korrigeret for forskelle i livscyklusfordeling ved hjælp af Multiple Classification Analysis.

2) Inklusive kvinder beskæftiget op til 15 timer om ugen.

Kilde: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelsen 1987.

Generelt kan man ud fra tabel 4.6.1 sige, at det er kvindens tilknytning til arbejdsmarkedet, der er af størst betydning for omfanget af hendes husholdningsarbejde, mens det er hendes beskæftigelsesomfang, der afgør ændringen i mandens deltagelse.

Det fremgik af tabel 3.2.1, at længere uddannelse og dermed besiddelse af mere human-kapital forøger erhvervsfrekvensen. Det er ganske enkelt mere profitabelt at udnytte sine erhvervsmæssige kvalifikationer mest muligt og omvendt at reducere husholdningsarbejdet, når der kan opnås forholdsvis mere ved at være på arbejdsmarkedet - den såkaldte skyggepris for husholdningsarbejde er forholdsvis høj. Når samtidig mere uddannelse, som det senere vil fremgå, betyder færre børn, er der både tale om, at udbuddet af tid til og efterspørgslen efter husholdningsarbejde formindskes,

hvilket indebærer mindre erfaring i dette arbejde og dermed en lavere produktivitet sammenlignet med den, kvinder med kortere uddannelse opnår.

I tabel 4.6.2 bekræftes sammenhængen mellem kvinders uddannelse og tidsallokering. Husholdningsarbejdet aftager, og især tiltager erhvervsarbejdet med uddannelsens længde. Den eneste undtagelse er kvinder med kort videregående uddannelse - teknikeruddannede, pædagoger mv. - der har mere husholdningsarbejde og mindre erhvervsarbejde end forventet. For længere uddannede kvinder er erhvervsarbejdet oppe på knap 50 timer om ugen mod det halve for ikke-uddannede kvinder, og omvendt bruger længere uddannede kvinder knap 17 timer om ugen på husholdningsarbejde over for ikke-uddannede kvinders godt 24 timer. En lang videregående uddannelse indebærer således en ugentlig samlet arbejdsmængde, der er 18 timer længere end ikke uddannedes, og 4½ time længere end for kvinder med mellemlange videregående uddannelser. Og der er vel at mærke korrigeret for placering i livsløbet, således at forskellene ikke skyldes et forskelligt antal mindreårige børn, skolebørn, eller at kvinderne har forskellig alder.

For mænd er der ingen særlig sammenhæng mellem uddannelse og indsatsen i husholdningen. Det er højst en time mere eller mindre i forhold til de knap 12 timer, som mænd gennemsnitligt bruger på husholdningsarbejde om ugen. Uddannelsen har derimod betydning for erhvervsarbejdet, idet mænd med længere uddannelse arbejder mere end mænd med kortere uddannelse. Sammenhængen er dog ikke så markant som for kvinders vedkommende (tabel 4.6.2).

For både mænd og kvinder afhænger sammenhængen mellem uddannelsens længde og husholdningsarbejdet imidlertid, af hvilke aktiviteter der betragtes. Mænd med længere uddannelse anvender mindre tid på gør-det-selv arbejde end mænd med kortere uddannelse, og mere tid på husligt arbejde, som kvinder omvendt skærer ned på, når deres uddannelse er længere. Der sker en omfordeling af indsatsen i de daglige gøremål, som fører til større arbejds- mæs-

Tabel 4.6.2. Husholdningsarbejde og erhvervsarbejde for mænd og kvinder inddelt efter uddannelse. Danmark. 1987¹.

	Ingen uddan.	Special-uddan.	Erhv.fagl. uddan.	Kort vid. uddan.	Ml. lang vid.uddan.	Lang vid. uddan.
	Timer pr. uge					
Kvinder:						
Indkøb	3,02	3,75	3,47	2,55	4,55	2,84
Husligt arbejde	15,29	15,61	13,33	14,80	11,23	10,37
Gør-det-selv arbejde	3,36	2,47	2,74	3,71	2,79	1,84
Omsorg	1,72	2,27	2,43	5,38	3,05	1,54
Husholdningsarbejde i alt						
Erhvervsarb. (inkl. transport)	23,37	24,09	21,96	26,44	21,60	16,57
	24,64	24,21	34,43	31,59	40,03	49,35
Samlet arbejde	48,03	48,31	56,40	58,05	61,64	65,93
Mænd:						
Indkøb	2,16	3,04	2,38	1,34	2,17	2,46
Husligt arbejde	3,92	4,38	4,28	4,49	4,48	5,67
Gør-det-selv arbejde	5,09	4,40	3,87	3,27	3,41	1,66
Omsorg	0,62	0,87	0,89	1,29	1,79	1,33
Husholdningsarbejde i alt						
Erhvervsarb. (inkl. transport)	11,79	12,68	11,43	10,38	11,86	11,11
	35,34	40,98	43,59	52,67	48,55	52,13
Samlet arbejde	47,13	53,65	55,01	63,04	60,40	63,24

1) Tidsforbruget er gruppegennemsnit korrigeret for forskelle i livscyklusfordeling ved hjælp af Multiple Classification Analysis.

Kilder: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelsen 1987.

sig ligestilling, jo længere uddannelsesmæssig baggrund kvinder og mænd har. Hvad angår børneomsorg, er der en tendens til, at uddannelse for mænd forøger indsatsen, hvorimod denne sammenhæng er mindre klar for kvinder (tabel 4.6.2). På trods af højere

skyggepriser på husholdningsarbejde ved længere uddannelse anvendes der altså mere tid på bl.a. børneomsorg, hvilket kan tages som udtryk for et ønske om at ville investere mere i børnenes - fremtidens - human-kapital.

Leibowitz (1974; 1975), der ligesom Hill & Stafford (1974) fandt, at omsorgstiden forøges med kvindens uddannelseskvalifikationer, giver tre mulige forklaringer på dette, nemlig en forholdsvis mindre substitutionselasticitet mellem tid og varer, en forholdsvis større indkomstelasticitet, og/eller at produktiviteten i husholdningsproduktionen forøges mere end markedsproduktiviteten - måske fordi en større indkomst anvendes til tidsbesparende investeringer i husholdningskapital.

Hvad angår omsorg for børn, indebærer kvinders længere uddannelse dels et - lidt - større tidsforbrug for deres eget vedkommende, dels at også manden deltager mere i denne aktivitet. Ligesom for aktiviteten indkøb er forklaringen på den positive sammenhæng mellem løn og tidsforbrug blandt kvinder en positiv indkomst- og produktivitetseffekt og en beskedent substitutionseffekt. Det forøgede tidsforbrug for manden, når kvindens uddannelse bliver længere, kan derimod udelukkende henføres til en substitutionseffekt, da manden substituerer erhvervsarbejde med husholdningsarbejde, når hans markedsværdi af tidsforbruget falder relativt til kvindens som følge af hendes højere løn. Hvis derimod mandens løn stiger, er der ingen virkning på kvindens tidsforbrug på omsorg og heller ikke på hans egen indsats, hvor en indkomst- og produktivitetseffekt opvejes af en lige så stor substitutionseffekt. Det er derfor kun en forøgelse af kvindens uddannelseskvalifikationer, der forøger tidsforbruget til omsorg, og altså ikke kun hendes eget, men også mandens tidsforbrug.

I overensstemmelse med Leibowitz' betragtninger kan forklaringen på den positive sammenhæng mellem uddannelse og omsorgstid være, at lektiehjælp og lignende form for socialisering prioriteres relativt højt - høj indkomsteffekt - og at andre ikke menes at kunne gøre det lige så godt - lav substitutionseffekt. Endelig kan den øgede omsorgstid også skyldes, at uddannelsen simpelthen

forøger produktiviteten - udbyttet - i denne aktivitet forholdsvis mere end produktiviteten - lønnen - i arbejdet på arbejdsmarkedet. Ifølge Leibowitz (1974) investerer forældre i børns human-kapital - IQ - fordi børnene senere hen opnår en større produktivitetsfordel end den, forældre selv umiddelbart vil opnå ved at bruge tiden på arbejdsmarkedet. Der er således tale om en altruistisk handling fra forældres side, fordi udbyttet - det økonomiske afkast - tilfalder børnene.

Den største virkning af øget uddannelse er i det huslige arbejde, som også tager længst tid. Således bevirker en højere løn for kvinder, at manden udfører mere arbejde og omvendt, når mandens løn forøges. I så fald aftager kvindens indsats. Da der ikke er nogen væsentlig sammenhæng mellem løn og egen indsats, betyder det, at større lønninger for mænd formindsker det samlede tidsforbrug til husligt arbejde, mens det forøges med større lønninger for kvinder. I begge tilfælde er ændringen dog forholdsvis beskedent.

Hvad angår gør-det-selv arbejdet, aftager dette med mænds uddannelseskvalifikationer. Dette kan imidlertid hverken tilskrives en substitutionseffekt eller en indkomsteffekt. Forklaringen er derfor, at produktiviteten i arbejdet på arbejdsmarkedet stiger forholdsvis mere end produktiviteten i denne aktivitet, når uddannelsen forøges, hvilket er i overensstemmelse med en intuitiv fornemmelse af, at produktiviteten i gør-det-selv arbejdet falder med omfanget af mænds uddannelseskvalifikationer.

For at få et indtryk af uddannelseskvalifikationers direkte virkning på tidsforbruget i de forskellige husholdningsaktiviteter har Bonke (1989) gennemført en række regressionsanalyser, hvor både arbejdstid og bruttohusstandsindkomst indgår som forklarende variabler. Det viser sig ikke overraskende, at der er forskel i kvinders og mænds tidsforbrug til indkøb, når uddannelseskvalifikationerne forøges. Hvor mænd er upåvirkede, gælder det for kvinder, at der er en signifikant forøgelse af deres indkøbstid. For omsorg over for børn er der også en signifikant forskel i sammenhængen med uddannelseskvalifikation mellem kønnene; men til forskel fra indkøb er sammenhængen både positiv for kvinder og for

mænd. Det viser sig endvidere, at det huslige arbejde er påvirket af mandens uddannelseskvalifikationer, som forøger hans indsats, samtidig med at de formindsker hans gør-det-selv arbejde.

Uddannelsens betydning for samspillet mellem arbejdstid på arbejdsmarkedet og hjemme - trade off'en - er for både mænd og kvinder større, mere negativ, når uddannelsen er kort, end når den er lang. For det samlede husholdningsarbejde er forskellen oven i købet signifikant for kvinder. En forøgelse af den ugentlige arbejdstid med en time betyder, at kvinder med kortere uddannelse ville formindske deres husholdningsarbejde med 14 min. om ugen og forøge mændenes med 10 min. Tilsvarende vil en forkortelse af mænds arbejdstid med en time om ugen forøge deres husholdningsarbejde med 9 min., mens kvindens husholdningsarbejde vil være upåvirket. En mindre ulige fordeling af arbejdet på arbejdsmarkedet mellem mænd og kvinder med kortere uddannelser ville således forøge ligestillingen i husholdningsarbejdet og især i udførelsen af husligt arbejde. For mænd og kvinder med længere uddannelser er det ikke muligt at pege på tilsvarende sammenhænge bortset fra, at mænds huslige arbejde ville stige med 6 min. som følge af en nedsættelse af det ugentlige arbejde på arbejdsmarkedet. For kvinder ville gør-det-selv arbejdet, som i forvejen er relativt beskedent, tage endnu kortere tid, både på grund af mandens nedsatte arbejdstid, og på grund af kvindens øgede arbejdstid.

Også hvad angår arbejdsdelingen i husholdningsarbejdet, bekræftes teorierne. I parhusholdninger, hvor kvinden ikke har nogen uddannelse, forøges hendes andel af husholdningsarbejdet i takt med længden på mandens uddannelse og omvendt i tilfælde af, at manden har en mellemuddannelse. Her formindskes kvindens andel af husholdningsarbejdet, når hendes uddannelse bliver længere (Bonke, 1989). Teorierne modsiges derimod for parhusholdninger, hvor manden er uden uddannelse, henholdsvis hvor kvinden har en mellemuddannelse. I førstnævnte tilfælde forøges kvindens andel af husholdningsarbejdet med hendes uddannelse, og i sidstnævnte formindskes den med hans uddannelse.

Sammenfattende er der altså kun tale om en delvis bekræftelse af teorierne om ressourcernes betydning for arbejdsdelingen i husholdningsarbejdet, nemlig når kvinden ikke har nogen uddannelse, eller når manden har en mellemuddannelse.

4.7. Teori om husholdningsproduktion, produktivitet og substitutionsmuligheder

Ud over at kunne fordele tiden mellem arbejde på arbejdsmarkedet og i hjemmet for at kunne opnå en ønsket velfærd, sådan som den tidligere nævnte tidsallokeringsmodel angiver, er det også muligt at købe forskellige serviceydelser for herved at bruge mindre tid på husholdningsarbejde. Den indførte hjemmeserviceordning er et eksempel på dette. For at inddrage disse muligheder for at substituere dele af husholdningsproduktionen med arbejdskraft fra arbejdsmarkedet - hushjælp mv. - har Quah (1986) opstillet en model for tidsallokering, husholdningsproduktion og markedssubstitutter, som det ses af figur 4.7.1.

I figuren angiver (c) - tredje kvadrant - at tiden enten anvendes på arbejdsmarkedet eller i husholdningsproduktionen, idet den fri tid forudsættes konstant. I (b) - fjerde kvadrant - fremgår det, at der er aftagende afkast af arbejdstiden på arbejdsmarkedet, da nogle husholdningsmedlemmer er mere produktive i husholdningsarbejdet end i arbejdet på arbejdsmarkedet. Hvis derfor mindre markedsproduktive husholdningsmedlemmer deltager forholdsvis meget i denne produktion, vil den samlede produktivitet være mindre sammenlignet med, hvis de kun deltager i mindre omfang. Det samme forhold gør sig gældende i husholdningsproduktionen, hvor det også forudsættes, at husholdningsmedlemmerne har en forskellig produktivitet, jf. (d) - anden kvadrant.

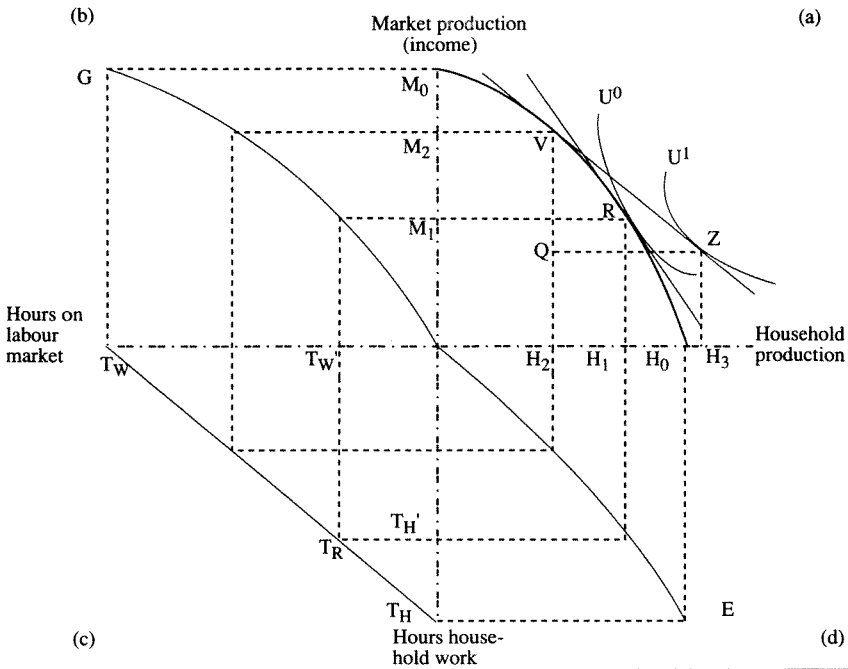
I (a) - første kvadrant - angiver produktionsmulighedskurven, M_0H_0 , den maksimale indkomst og husholdningsproduktion, som husholdningen kan opnå ved forskellige tidsallokeringer. Hvis både produktionen i husholdningen og på markedet - på trods af

faldende produktivitet - udtrykkes i tid, angiver M_0 (T_wG i (b)) den maksimale indkomst, der kan opnås, hvis der udelukkende arbejdes på arbejdsmarkedet, og tilsvarende er H_0 ($T_H E_i$ (d)) den maksimale husholdningsproduktion, der opnås ved kun at arbejde hjemme. De øvrige punkter på kurven angiver, at der både arbejdes på arbejdsmarkedet og i husholdningen, og i punktet R, hvor produktionsmulighedskurven og indifferenskurven U^0 tangerer hinanden, maksimeres nytten ved en indkomst og husholdningsproduktion på henholdsvis M_1 og H_1 , og arbejdstider i de to produktioner på T_w' og T_H' . Tangenten angiver bytteforholdet mellem de to aktiviteter svarende til, at fx 1 times husholdningsarbejde byttes mod 75 kr. i disponibel markedsindkomst.

Forudsættes det, at der findes en substitutionsmulighed i form af en hushjælp, der vil udføre husholdningsarbejdet for under 75 kr. i timen, vil husholdningen opnå en økonomisk fordel ved at lade den pågældende gøre det. Herved vil husholdningens eget husholdningsarbejde blive reduceret, og arbejdet på arbejdsmarkedet tilsvarende forøget, idet vi forudsætter, at fritiden har et uændret omfang. Der finder en bevægelse sted på produktionsmulighedskurven fra R til V, hvor yderligere substitution mellem eget og andres husholdningsarbejde ikke er økonomisk fordelagtigt.

I punktet V er bytteforholdet mellem arbejdet på arbejdsmarkedet og i hjemmet ens og lig med prisen på hushjælpen, og der produceres M_2 markedsindkomst og H_2 husholdningsprodukter. Imidlertid giver bytteforholdet mulighed for at opnå en større nytte U^1-U^0 ved at reducere egen husholdningsproduktion til H_2 og lade hushjælpen producere H_2H_3 . Prisen for at opnå denne større nytte er indkomsten VQ.

Figur 4.7.1. Tidsallokering, husholdningsproduktion og markedssubstitutter.

Kilde: Quah (1986).

Resultatet af, at prisen på markedssubstitutter er lavere end bytteforholdet - den disponible indkomst "pr." husholdningsarbejdstime - er, at der findes en anden optimal fordeling mellem husholdningsarbejde og arbejde på arbejdsmarkedet end den, der fremkommer i den tidligere nævnte tidsallokeringsmodel. Og hvis forudsætningen om faldende produktivitet i både markedsproduktionen og husholdningsproduktionen ophæves, vil en lavere pris på markedssubstitutter end det nævnte bytteforhold indebære, at hele husholdningsproduktionen overtages af markedssubstitutter, og at husholdningen udelukkende arbejder på arbejdsmarkedet.

Børnepasningsordninger er et eksempel på markedssubstitutter, der er af betydning for husholdningernes tidsallokering. Adgang til børnepasningsordninger/institutioner er således forudsætningen for,

at kvinders arbejdsudbud har kunnet forøges samtidig med, at prisen på sådanne markedssubstitutter påvirker omfanget af arbejdsudbuddet (Gustafsson, 1990). Efterhånden som børnene bliver større, vil arbejdsudbuddet blive forøget, bl.a. fordi prisen på markedssubstitutterne falder - børnehaver i forhold til vuggestuer, fritidshjem og skoler i forhold til børnehaver. Forklaringen på, at det er kvindernes arbejdsudbud og ikke mændenes, der påvirkes, er ifølge modellen, at deres produktivitet i husholdningsproduktionen er større end mænds.

4.8. Husholdningsproduktion, tidsbesparelser- og tidskøbsstrategier

Figur 3.2.1 viste, at kvinders erhvervsfrekvenser er steget markant gennem de seneste årtier. I 1960'erne og 1970'erne kom mange kvinder således ud på arbejdsmarkedet i første omgang til deltidsjob. Sidenhen er stadig flere blevet fuldtidsbeskæftigede - eller arbejdsløse. For mænd har fuldtidsbeskæftigelse været forholdsvis permanent, og fleksibiliteten har fortrinsvis bestået i overarbejde og/eller bijob. De generelle arbejdstidsnedsættelser er derfor fortrinsvis kommet mænd til gode, og det er derfor også mænd, der har fået reduceret deres daglige arbejdstid. Denne reduktion er imidlertid blevet mere end opvejet af kvinders stigende arbejdsudbud, og tidspresset er derfor blevet væsentligt forøget i de fleste familier.

I overensstemmelse med teorien - afsnittene 4.1 og 4.7 - skulle dette alt andet lige give sig udtryk i mindre husholdningsarbejde og i en ændret fordeling af dette arbejde mellem kvinder og mænd. Tabel 3.4.2 viste da også, at kvinders indsats i hjemmet er aftaget, mens den har været stigende for mænd. Da disse forandringer har opvejet hinanden, og erhvervsarbejdet, som nævnt, er steget i omfang, er der blevet mindre fritid tilbage for den enkelte familie.

Det er især fædre i familier med små børn, der arbejder mere nu end tidligere (Tabel 4.8.1). I løbet af knap 25 år - 1964-87 - er deres ugentlige fritid blevet mere end 7 timer kortere alene på grund af mere husholdningsarbejde, mens tilsvarende småbørns-mødres fritid er formindsket med knap 3 timer, idet længere erhvervsarbejde har opvejet kortere husholdningsarbejdstid. For familier med skolebørn er kvinders fritid også blevet kortere, nemlig med 5½ time om ugen, hvorimod der ikke er sket nogen forandringer for tilsvarende mænd. Også selvom der ikke er nogen børn i familierne, er der blevet mindre fritid tilovers, i hvert fald i yngre familier. Godt 7 timers mindre fritid har yngre kvinder i parhusholdninger fået i perioden 1964-87, mens yngre mænd nøjes med knap 5 timers mindre fritid. Også ældre kvinder har fået lidt mindre fritid, hvorimod ældre mænd har fået mere fritid, fordi kortere erhvervsarbejdstid ikke er blevet opvejet af mere arbejde i husholdningen. For enlige, yngre som ældre, med eller uden børn er fritiden blevet længere. Det er med andre ord for yngre par uden børn og i børnefamilier, at fritiden er blevet kortere, og dermed også tidspresset.

Spørgsmålet er derfor, hvordan sådanne familier har kunnet opretholde eller oven i købet forøge den økonomiske velstand, når der er flere penge og mindre tid til husholdningsproduktion. I hvilket omfang bliver varer og tjenester produceret i husholdningen erstattet af varer og tjenester købt på markedet, og i hvilket omfang forøges produktiviteten i husholdningsproduktionen. Hvilke tidsbesparelses- og tidskøbsstrategier er blevet taget i brug for at sikre den størst mulige økonomiske velstand.

Tabel 4.8.1. Ændringer i erhvervsarbejde, husholdningsarbejde og fritid for kvinder og mænd i forskellige livscyklusgrupper i perioden 1964-87. Danmark.

	Enlige < 45 år	Par u/ børn kvinde < 45 år	Par m/ børn yngste 0-6 år	Par m/ børn yngste 7-15 år	Par u/ børn kvinde > 44 år	Enlige > 45 år	Enlige m/ børn
	Timer pr. uge						
Mænd							
- hush.arb.	6,53 ^a	7,12 ^a	10,03 ^a	6,65 ^a	7,00 ^a	6,53 ^b	•
- erhv.arb.	-16,10 ^b	-3,63	-0,12	-0,70	-12,25 ^a	-8,52 ^c	•
- fritid	2,57	-4,67	-7,35 ^b	-0,12	5,25 ^b	7,47	•
Kvinder							
- hush.arb.	-1,40	-13,18 ^a	-13,65 ^a	-10,97 ^a	-7,00 ^a	-1,17	19,95 ^a
- erhv.arb.	-5,72	19,83 ^a	18,20 ^a	17,73 ^a	5,95 ^a	-7,47 ^b	-20,18
- fritid	2,68	-6,42 ^c	-2,92	-5,48 ^b	-2,10	10,38 ^a	10,27

a, b og c: Signifikant på 0,001, 0,01 henholdsvis 0,05-niveau.

Anm.: Husholdningsarbejde omfatter indkøb, husligt arbejde, og GDS-arbejde, erhvervsarbejde omfatter tid hjemme og ude anvendt på erhvervsarbejde og uddannelse ekskl. transport, og fritid omfatter fritidsaktiviteter ude og hjemme, ekskl. søvn og hygiejne.

Kilde: Socialforskningsinstituttet, Fritidsundersøgelsen 1987.

Tidsbesparelses- og tidskøbsstrategier

For at intensivere tidsanvendelsen i husholdningsproduktionen og dermed opretholde eller udvide denne findes en række tidsbesparelses- og tidskøbsstrategier.

Principielt set kan husholdningen vælge:

- at investere i husholdningsmaskiner og dermed spare tid,
- at købe højere forarbejdede varer - convenient goods - som kræver mindre forarbejdning i husholdningen,
- at reducere husholdningsproduktionen ved at købe færdigforarbejdede varer og tjenester, som konsumeres på markedet,

- at ansætte hushjælp eller købe anden arbejdskraft til at gøre arbejdet, eller
- at forøge arbejdsproduktivitet og effektiviteten i husholdningsproduktionen.

Hertil kommer:

- at det enkelte husholdningsmedlem kan lade andre medlemmer af husholdningen overtage arbejdet, som regel ved at mænd og børn deltager mere i husholdningsproduktionen.

De første fire strategier betegnes som regel tidskøbsstrategier, fordi tid så at sige købes for penge. Den femte strategi betegnes tidsbesparende, idet produktiviteten forøges, og den sidste strategi er ligeledes tidsbesparende set fra den pågældendes synsvinkel.

Tidskøbsstrategi - husholdningsmaskiner

Forklaringen på husholdningers investeringer i husholdningsmaskiner har været genstand for mange forskellige overvejelser.

Den almindelige antagelse er, at langvarige forbrugsgoder er tidsbesparende, også selvom der tages hensyn til den nødvendige administration og forvaltning af sådanne goder. Ved at opfatte sådanne køb som en form for opsparing og opsparingstilbøjeligheden af kvinders indkomst er større end af mænds, fordi sidstnævnte betragtes som værende permanent i modsætning til kvinders "midlertidige" indkomst, har man ifølge Mincer (1960) forklaringen på, at der er flere husholdningsmaskiner i familier, hvor begge er beskæftigede.

En bedre forklaring på sammenhængen mellem kvinders erhvervsarbejde og familiernes forbrug opnås ved at opfatte kvinders indkomst som den, der udfylder forskellen mellem forbrugsbehovet og indkomsten i løbet af livscyklussen (Strober, 1977). De fleste familier har således en referencegruppe - samme alder, uddannelsesniveau, geografisk lokalisering mv. - som de sammenligner sig med, og når indkomsten afviger væsentligt, reguleres den-

ne via kvindens arbejdsudbud. Kvinders indkomst er på denne måde afhængig af mandens indkomst. For kvinder med et dårligt arbejdsmarkedsalternativ - lav løn - vil forskellen imidlertid ikke blive udlignet på grund af den relative store fordel ved husholdningsarbejdet, og for kvinder med høj uddannelse og dermed gode muligheder - høj løn - antages mandens indkomst og forskellen mellem forbrugsbehov og indkomst at spille en mindre rolle for kvindens arbejdsudbud. For de fleste familier vil kvindens erhvervsarbejde imidlertid blive anvendt til at opnå en indkomst igennem livsløbet svarende til referencegruppens.

I familier med to indkomster vil kvindens indkomst i større eller mindre grad blive anvendt til at købe langvarige forbrugsgoder og service for og til opsparing for herigennem at komme til at ligne familier med en tilsvarende indkomst. Forholdet mellem udgifter til husholdningsmaskiner og indkomsten er derfor det samme. Et højere forhold vil kun forekomme i familier, hvor kvinden er ny på arbejdsmarkedet, idet disse familier efterhånden vil ligne de øvrige, og eventuelle tidsbesparelser vil derfor opnås ved at vælge flere forarbejdede forbrugsvarer og tjenester.

Strober (1977) bekræfter denne argumentation ved at vise, at der inden for forskellige livscyklusgrupper er et forholdsvis større forbrug i familier med beskæftigede kvinder end i familier med ikke-beskæftigede kvinder, samtidig med at der er det samme forhold mellem udgifter til langvarige forbrugsgoder og indkomsten i disse grupper.

Heller ikke i en række andre undersøgelser, fx Strober & Weinberg (1977; 1980) findes nogen sammenhæng mellem gifte kvinders beskæftigelse og udgifter til tidsbesparende langvarige forbrugsgoder, når der tages hensyn til andre faktorer. Omfanget af dobbeltarbejde kan dog tænkes at spille ind på kvinders role-overload og dermed give anledning til besiddelse af tidsbesparende langvarige forbrugsgoder.

Det viser sig også, at kvinders erhvervsmæssige status er af betydning for familiens forbrugsmønster. Under hensyntagen til indkomstforskelle viser Schaninger & Allen (1981), at familier med

kvinder med høj henholdsvis lav erhvervmæssig status har relativt flere langvarige forbrugsgoder end familier med ikke-beskæftigede kvinder.

Imidlertid har de fleste husholdninger i dag et vist antal husholdningsmaskiner, hvorfor der ikke længere er nogen sammenhæng mellem disse og købet af andre varer og tjenester. En undtagelse er besiddelsen af opvaskemaskiner, som står i mere end hver fjerde danske husholdning, og mikro-ovne, der efterhånden har samme udbredelse. Besiddelsen af sådanne maskiner muliggør køb af fødevarer med forskellige forarbejdningsgrader, også hvad angår videreforarbejdningen i husholdningen. Det viser sig da også, at der er en positiv sammenhæng mellem besiddelsen af mikro-ovne og udgifter til højt forarbejdede fødevarer (Bonke, 1993). For opvaskemaskinens vedkommende er sammenhængen med mindre forarbejdede fødevarer positiv, da sådanne maskiner netop giver betydelige tidsbesparelser ved en større husholdningsproduktion. Produktivitetstgevinsten anvendes derfor tilsyneladende også til at forøge produktionen især i husholdninger med ikke-beskæftigede kvinder. I husholdninger med deltidsbeskæftigede henholdsvis fuldtidsbeskæftigede kvinder er der ikke i samme omfang tale om en produktivitetstforøgelse på dette område, hvorimod der er en klar sammenhæng mellem udgifter til input til gør-det-selv arbejde og antallet af husholdningsmaskiner. Produktivitetstfordelene anvendes også her til at udvide produktionen. Det stigende antal maskiner i husholdningerne har derfor med stor sandsynlighed bevirket både et formindsket tidsforbrug og en forøget produktion (Bonke, 1988).

Tidskøbsstrategi - højt forarbejdede varer

Ved at købe mere forarbejdede varer fremfor mindre forarbejdede er det også muligt at opnå tidsbesparelser.

Douglas (1976) har vist, at kvindens uddannelse, indkomsten og mandens beskæftigelsesstatus er afgørende for købet af forarbejdede fødevarer, mens der ikke er nogen forskel i dette køb mellem

beskæftigede og ikke-beskæftigede gifte kvinder. Ifølge Reilly (1982) er der heller ikke nogen klar sammenhæng mellem role-overload og købet af forarbejdede fødevarer, selvom der er en negativ sammenhæng mellem købet af sådanne varer og besiddelsen af langvarige forbrugsgoder, og sammenhængen mellem langvarige forbrugsgoder og role-overload er positiv.

Købet af forarbejdede fødevarer hænger også sammen med kvinders erhvervsstatus. Således køber kvinder med lav status flere forarbejdede fødevarer end kvinder med høj erhvervsstatus (Schanning & Allen, 1981). Endelig har Redman (1980) påpeget betydningen af indkomsten, kvindens beskæftigelse, familiestørrelsen, børns alder og kvindens alder, hvilket stort set er de samme forhold, som ifølge Redman er afgørende for efterspørgslen efter service.

Hvor kvindens alder bevirker øget efterspørgsel efter forarbejdede fødevarer, falder efterspørgslen efter service - "away-from-home-meals" - med alderen, tillige med at sidstnævnte efterspørgsel er uafhængig af kvindens beskæftigelse, mens efterspørgslen efter forarbejdede varer stiger med øget beskæftigelse. Redman viser også, at kvindens uddannelse reducerer efterspørgslen efter forarbejdede fødevarer. Der vælges med andre ord forskellige strategier for at opnå tidsbesparelser i forskellige husholdninger, samtidig med at der i løbet af 60'erne og 70'erne i USA har været en tendens til, at køb af fødevarer har fået aftagende betydning - faldende budgetandel - sammenlignet med "away-from-home-meals" - konstant budgetandel - hvilket forklares med den almindelige indkomststigning i perioden (Lamm, 1982).

For danskere aftager sandsynligheden for at købe "fast food" derimod ved stigende indkomst, og for "fast-fooders" er der ingen sammenhæng mellem udgifterne hertil og indkomsten (Bonke, 1993). Imidlertid indebærer mere tid som forventet en mindre sandsynlighed for at købe "fast food", hvorimod højere uddannelse i et vist omfang formindsker denne sandsynlighed. Hvad angår udgifterne til "fast food" er der blandt svenskere en klar tendens til, at mere uddannelse betyder større udgifter til sådanne føde-

varer. Da danskerne i stedet nøjes med at vælge lidt højere forarbejdede fødevarer, når uddannelsen forbedres, kan det tyde på, at "moderniseringen" af danskernes fødevarer ikke forløber ligeså hurtigt som svenskernes. Der er åbenbart en tidsforskydning i valget af tidskøbsstrategi mellem de to lande.

Tidskøbsstrategi - service

For mange dobbelt-beskæftigede familier er skyggeprisen på tid for høj til selv at udføre hele husholdningsproduktionen, hvorfor investering i husholdningsmaskiner og køb af højt forarbejdede varer ikke er tilstrækkeligt. Det bliver derfor aktuelt også at opnå tidsbesparelser gennem køb af service.

Waldman og Jacobs (1978) har da også fundet en positiv sammenhæng mellem kvinders beskæftigelse og efterspørgslen efter tidsbesparende service, og det samme har Vickery (1979) og Bonke (1988) gjort for udvalgte serviceaktiviteter, også når der tages hensyn til forskelle i indkomst. Imidlertid er der kun forskel, når man sammenligner familier med deltidsbeskæftigede kvinder og familier med fuldtidsbeskæftigede. Der er ingen forskel mellem familier, hvor kvinden ikke er beskæftiget, og familier med deltidsbeskæftigede kvinder (Bonke, 1988).

I Lindvall (1989) og Bonke (1993) viser det sig, at der er sammenhæng mellem disponibel indkomst og valget af "food-regime" - udgifter til fødevarer og spisning i forhold til mulig tidsanvendelse. Indkomstelasticiteten for udespisning er således højere og tidselasticiteten lavere for travle husholdninger end for mindre travle husholdninger. Husholdninger med høje indkomster og beskeden disponibel tid køber så at sige fri tid ved at vælge dyre men tidsbesparende fødevarer, hvorimod husholdninger med rigelig tid og mindre indkomster vælger tidskrævende og billige fødevarer, hvilket er udtryk for en rationel økonomisk adfærd.

For samtlige husholdninger har Prochasha & Schrimper (1973) vist, at indkomstelasticiteten målt som udgifterne til udespisning er større end indkomstelasticiteten målt som antallet af måltider og

fortolker dette som højere indkomstgruppers ønske om at købe mere kvalitet og service eller i hvert fald dyrere måltider end lavere indkomstgrupper.

Endelig viser Bellante og Foster (1984), at familier med mindre børn efterspørger mindre af nogle serviceydelser - mad uden for hjemmet - og mere af andre serviceydelser - børnepasning og hushjælp - og at der ikke er nogen klar sammenhæng mellem kvindens uddannelsesniveau og efterspørgslen efter tidsbesparende service, tillige med at kvindens alder forøger denne efterspørgsel op til 35-44-års alderen for herefter at formindske den.

Som det vil fremgå af afsnit 4.10, anvender de fleste børnefamilier service som tidskøbsstrategi, når det gælder pasning af deres børn, idet knap halvdelen af alle danske familier med børn under 3 år benytter en eller anden form for dagpleje, og 85 pct. af alle familier med ældre før-skolebørn benytter børneinstitutioner, hvilket da også er betingelsen for, at begge parter kan være på arbejdsmarkedet.

Tidskøbsstrategi - hushjælp mv.

I forhold til tidligere udføres husholdningsarbejdet i dag fortrinsvis af familien selv. En væsentlig forklaring er uden tvivl det ændrede bytteforhold mellem husholdningsmedlemmernes egen løn(-rate) og prisen på hushjælp. Ud over mindre lønforskelle betyder indkomstbeskatning og moms, at bytteforholdet er blevet forværret til fordel for eget husholdningsarbejde (Bonke, 1983; Finansministeriet, 1992). Selvom kvinders arbejdsudbud er forøget, hvilket både er forårsaget af og medvirkende til en højere indkomst, er det altså ikke tilstrækkeligt til at lade indsatsen i hjemmet substituere i noget større omfang ved køb af hushjælp mv. (Quah, 1986).

Gershuny (1983) har for Englands vedkommende vist, at middelklasse-kvinder igennem årtier har forøget deres husholdningsarbejde, fordi det blev for dyrt at have hushjælp, mens arbejderkvinder har formindsket deres husholdningsarbejde, da de aldrig har haft hushjælp, og der derfor ikke var noget arbejde at overtage

fra andre. Gershuny taler om, at der er opstået et "servant problem paradox".

I en undersøgelse af husholdningers valg af fødevarer finder Bonke (1993), at der er en positiv sammenhæng mellem udgifter til "fast food" og udespisning henholdsvis en negativ mellem fødevarer, der kræver omfattende videre forarbejdning, og sandsynligheden for at betale til hushjælp. En mulig forklaring er, at man ikke har hushjælp for at få lavet mad, men derimod for at få passet børn. Det skal dog understreges, at der formentlig ikke indgår oplysninger om køb af "sort" hushjælp i denne undersøgelse.

Ifølge Mogensen (1985) købte 19 pct. af alle husholdninger i 1983 en eller anden form for "sort" ydelse, hvilket loven om tilskud til hjemmeservice fra 1993 nu forsøger at bekæmpe.

Tidsbesparelsesstrategi - produktivitet

En femte strategi indebærer en mere effektiv udførelse af husholdningsarbejdet.

Når kvinder således gennemgående bruger mindre tid på husholdningsarbejdet, som det er påvist i en række undersøgelser (Robinson, 1977; Walker & Woods, 1976; Bonke, 1989 og Körmendi, 1990) og i figur 3.5.2a, kan det være udtryk for, at produktiviteten er forøget. Imidlertid er det vanskeligt at eftervise, om dette er tilfældet. Vanek (1974) har godt nok argumenteret for, at der er tale om en Parkinson lov, hvorefter tidspres forøger produktiviteten, og det samme gør forventningen til kvinder om at være gode husmødre, selvom de også arbejder på arbejdsmarkedet.

For at gennemføre undersøgelser af produktiviteten i husholdningsproduktionen ville det foruden oplysninger om fx antallet af måltider, omfanget af tøj til vask, mv., der bliver produceret pr. tidsenhed, også kræve oplysninger om kvaliteten af disse produktioner.

Tidsbesparelsesstrategi - andre husholdningsmedlemmer

En del af løsningen på det stigende arbejdspress for kvinder - role-overload - er naturligvis at lade mænd og børn arbejde mere. Som figur 3.5.2b da også viste, er dette også sket. Der har været tale om en såkaldt "intra-familiær" fordeling af arbejdet mellem kvinder og mænd.

Med hensyn til børns deltagelse viser en undersøgelse, at kun relativt få børn hjælper til hjemme, og at andelen oven i købet er faldet i løbet af 1980'erne. For drenge i 13-15-års alderen holder næsten hver tiende sig nu helt væk fra dette arbejde, mens det kun er hver tyvende pige i samme aldersgruppe. Det gennemsnitlige tidsforbrug til husligt arbejde er for 10-17-årige opgjort til 30-40 minutter om dagen, idet pigernes indsats overstiger drengenes med ca. 15 pct. (Arbejdsministeriet, 1993).

Ifølge en norsk undersøgelse, se Bonke (1989), overtages mænds husholdningsarbejde af børnene, jo ældre de bliver, idet den samlede indsats fra mænd og børn forbliver uændret.

Formålet med denne gennemgang af forskellige strategier til opnåelse af tidsbesparelser i husholdningsproduktionen har været at vise, hvilke overvejelser der ligger bag, og hvordan og i hvilket omfang de benyttes afhængigt af kvinders arbejde på arbejdsmarkedet, uddannelsesbaggrund og placering i livsløbet. Den kulturelle baggrund påvirker naturligvis også valget af strategi, hvilket imidlertid ligger uden for denne undersøgelses formål at belyse.

4.9. Fertilitet

Et væsentligt kritikpunkt mod den neoklassisk inspirerede tankegang, som ligger bag ovennævnte beskrivelser, er antagelsen om, at husholdninger har en fælles "nyttefunktion". Hvad der er godt for hele familien, er også godt for det enkelte medlem, eftersom man tilstræber det størst mulige økonomiske udbytte uafhængigt

af, at det måske medfører en arbejdsdeling, som på længere sigt ikke nødvendigvis er lige fordelagtig for begge parter.

Der er derfor opstillet teorier, hvor der tages hensyn til hvert medlems fritid i nyttefunktionen (Smith, 1990). Heller ikke dette sikrer imidlertid, at kvinders og mænds indkomster opfattes som værende individuelle og selvstændige argumenter i betragtningen. Den enes indkomst er stadig lige så værdifuld som den andens, og der forudsættes stadig at være enighed om fordelingen af tid og penge i husholdningen. Gustafsson (1991) omtaler i den forbindelse arbejdsudbudsmodeller, der er estimeret med separate nyttefunktioner, hvorved det er påvist, at samme nyttefunktion for begge parter i virkeligheden er et særtilfælde.

Gustafsson nævner også modeller, der tillader konflikter i husholdningen. Inden for en spilteoretisk ramme analyseres således beslutningen om at få barn, idet det for kvinden antages at indebære periodevis hel eller delvis tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. En samarbejdsløsning giver ud fra denne tankegang en "pareto-optimal" løsning og indebærer større samlet nytte end en konfliktløsning. Ender samarbejdet nemlig med skilsmisse, må parterne efterfølgende forsørge sig selv ved hjælp af den potentielle indkomst, der således bliver til rådighed. Forudsætningen er derfor, at for begge må det at få barn være bedre end eneforsørgersituationen. Problemet er således, at selvom det er fordelagtigt for kvinden at indrette sig på at udføre husholdningsarbejde og investere relativt lidt i human-kapital, kan det sidenhen vise sig, at hun kommer til at betale prisen for en sådan beskedent investering. Kvinden bliver ganske enkelt dårligere rustet som eventuel eneforsørger, end hvis hun havde valgt en sub-optimal strategi med mindre specialisering i første periode (Bonke, 1994). Dette illustrerer problemet med at kombinere arbejde og familie og er dermed et af hovedproblemerne for mange kvinder, der ønsker at opnå økonomisk selvstændighed.

En løsning på problemet er at få færre børn og at få dem på det optimale tidspunkt. Ifølge Becker's (1965) tidsallokeringsbetragtninger har alternativomkostningerne afgørende indflydelse på valg

og udstrækning af givne aktiviteter. Det gælder også børneomsorg og -opdragelse, som vil være påvirket af ens løn på arbejdsmarkedet. Mincer (1962) har da også vist, at familieindkomsten har en positiv virkning på familiestørrelsen, mens størrelsen af kvinders løn har en negativ virkning. Gustafsson (1991), omtaler i den forbindelse en såkaldt neoklassisk konsumtionsteori, hvorefter anskaffelse af børn indgår i familiens nyttemaksimering, idet børn ligesom anden husholdningsproduktion giver nytte og indebærer produktionsomkostninger i form af tid og penge.

Tabel 4.9.1 viser, at fertiliteten i de industrialiserede lande har været faldende siden begyndelsen af 1960'erne. Hvor det gennemsnitlige antal børn pr. kvinde, beregnet som det antal børn en kvinde vil få i løbet af hele sin reproduktionstid givet den aktuelle periodes fødselstal i 1960 var 2,8, er det faldet til 1,6 i 1991, idet faldet var særlig stort i løbet af 1970'erne. Ikke overraskende er fertiliteten faldet mest i lande, hvor den oprindelig var relativt høj. Det gælder for hollandske, portugisiske, spanske, amerikanske og canadiske kvinder, hvor fertiliteten næsten er halveret, samtidig med at kvinders erhvervsfrekvenser har udvist de største stigninger (tabel 3.2.3). I Irland er fertiliteten også faldet, men først for alvor i løbet af 1980'erne, hvorved den nu er på 2,1, hvilket godt nok er blandt de højeste, men dog alligevel ikke større end den svenske fertilitet. Svenske kvinders og til dels også danske kvinders fertilitet er da også steget i løbet af 1980'erne, hvilket ofte tilskrives udsatte fødsler blandt "60'ernes" nu midaldrende kvinder. Den langsigtede (kohorte-baserede summerede) fertilitet har ligget nogenlunde konstant i mange år.

Den laveste fertilitet har siden begyndelsen af 1960'erne været at finde blandt kvinder i Danmark, Sverige, Tyskland, Luxembourg, Italien og Japan. Imidlertid er forskellene mellem alle de industrialiserede lande aftaget markant, således at den højeste fertilitet er på 2,1 (Sverige og Irland) og den laveste på 1,3 (Tyskland, Italien og Spanien). Den stigende ensartethed, hvor mindre end hver femte børnefamilie i EU har flere end to børn under 15

år, betyder, at kvinders muligheder for erhvervsdeltagelse er blevet mere lige i de industrialiserede lande.

Tabel 4.9.1. Fertilitetskvotienter (gnsn. antal børn pr. kvinde). 1960, 1970, 1980 og 1991.

	1960	1970	1980	1991
Danmark	2,57	1,95	1,55	1,68
Sverige	2,20	1,92	1,68	2,12
Norge	2,91 ² I	2,50 ²	2,01	1,92
Belgien	2,56	2,25	1,68	1,57
England	2,72	3,43	1,90	1,82
Frankrig	2,73	2,47	1,95	1,77
Holland	3,12	2,57	1,60	1,61
Irland	3,76	3,93	3,23	2,10
Luxembourg	2,28	1,98	1,49	1,60
Tyskland	2,37	1,99	1,45	1,33
Grækenland	2,28	2,39	2,21	1,40
Italien	2,41	2,42	1,64	1,26
Portugal	3,10	2,83	2,19	1,50
Spanien	2,86	2,90	2,20	1,28
USA	3,45 ³	2,48	1,84	-
Canada	3,90 ⁴	2,33 ⁴		1,82 ¹
Japan	2,00	2,13	1,75	1,53
Alle lande				
- gennemsnit	2,78	2,50	1,90	1,64
- spredning	0,55	0,54	0,43	0,27

1) 1990

2) Gennemsnit for den sidste ti-års periode

3) Gennemsnit for 1960-1964

4) Ekskl. New Foundland

Kilde: Eurostat, 1991, samt de nationale statistiske årbøger for Norge, Sverige, USA, Canada og Japan.

I: Brud i dataserie.

Tabel 4.9.2. Gennemsnitligt antal personer i private husstande.

	1981-82	1991
Danmark	2,4	2,31
Sverige	2,2 ¹	2,26
Norge	2,7 ¹	2,41
Belgien	2,7	2,69
England	2,7	2,71
Frankrig	2,7	2,63
Holland	2,7	2,46
Irland	3,6	4,04
Luxembourg	2,8	2,87
Tyskland	2,5	2,31
Grækenland	3,1	2,86
Italien	3,0	2,92
Portugal	3,3	3,07
Spanien	3,6	2,65
USA	2,8 ¹	2,60
Canada	2,8 ²	2,70
Japan	3,2	3,00 ³

Noter: 1: 1980

2: 1986

3: 1990

Kilder: De Statistiske årbøger for USA, Canada og Japan.

Eurostat: Socialt portræt af Europa, 1992.

Gustafsson (1991) peger i den forbindelse på, at nedgangen i fertilitet historisk har fundet sted på tidspunkter, hvor alternativomkostningerne er steget fx prisen på produkter produceret af kvinder eller deres løn på arbejdsmarkedet, og at dette oven i købet er sket længe før moderne præventionsmidler kom frem.

En anden vigtig pointe er, at efterspørgslen efter børn kan opdeles i henholdsvis efterspørgslen efter antal børn og hvert enkeltbarns velfærd (Becker, 1981). Efterspørgslen er derfor produktet af kvantitet og kvalitet, hvor sidstnævnte antages at øges med stigende indkomst, mens efterspørgslen efter kvantitet er faldende.

Der investeres forholdsvis mere i nytten af færre børn, såsom at give dem bedre uddannelse, frem for at få flere børn.

Det viser sig da også, at tidsforbruget pr. barn er faldende med antallet af børn, hvilket imidlertid dels kan skyldes faldende marginal nytte ved at have flere børn samtidig, således at hvert barn ikke opnår samme levestandard, dels stordriftsfordele, som indebærer, at børneomsorg betragtes som et "offentligt gode" i husholdningen, idet et ekstra barns brug af forældreomsorg ikke forringer andre børns brug af denne omsorg. Hvad enten forklaringen er den ene eller den anden, kan det konstateres, at der er et beskedent fald i tidsforbrug pr. barn, når antallet stiger fra to til tre børn, hvoraf det yngste barn er 0-2 år eller 3-6 år, sammenlignet med ét barn i 0-2-års alderen. Først når børnene kommer i skolealderen, opnås der ugentlige tidsgevinster på mellem 4,3 og 6,2 timer pr. barn. Disse gevinster tilfalder i øvrigt kvinden, og oven i købet sådan, at de overstiger den samlede gevinst, hvorfor manden ikke opnår nogen tidsmæssige fordele ved at have flere børn samtidig. For kvinder er det derfor tidsmæssigt fordelagtigt at have flere børn samtidig frem for at få dem efterhånden, selvom den samlede omsorgstid naturligvis stiger markant, mens det står på (Bonke, 1989).

I forhold til tidsallokeringsmodellen (figur 4.1.1 og 4.1.2) betyder stigende alternativomkostninger, at substitutionseffekten vil være større end indkomsteffekten for kvinder med lavere indkomster, hvilket fører til færre børn ved stigende indkomst, mens indkomsteffekten omvendt forventes at være større end substitutionseffekten for højere lønnede kvinder med flere børn til følge - måske fordi der er råd til at købe børneomsorg.

Gustafsson (1991) refererer til en undersøgelse, hvor virkningen af kvindens løn og mandens løn henholdsvis forholdet mellem deres lønninger indgår. Resultatet er, at i tilfælde af en stigning i begge lønninger, vil indkomsteffekten dominere. Ofte indgår i sådanne undersøgelser uddannelse i stedet for livsindkomster, selvom sidstnævnte er mere korrekt. Det forudsættes, at kun kvinders tid er produktiv med hensyn til at "producere" børn såvel

kvalitativt som kvantitativt, hvilket bliver stadig mere urealistisk, da også mænd bidrager i denne henseende (Bonke, 1994). Forenklet kan man sige, at foruden kvinders løn, lønrelationen mellem kønnene og prisen på børneomsorg, og børnerelateret forbrug sammenholdt med ikke-børnerelateret forbrug bør også mandens løn indgå i sådanne undersøgelser.

I de fleste industrialiserede lande er fødselstallet som nævnt faldet markant gennem flere årtier, mens moderens alder som førstegangsfødende har været stigende siden begyndelsen af 1970'erne. Det generelle billede er, at mens denne alder faldt lidt i løbet af 1960'erne, har den været stigende i stort set alle lande lige siden (tabel 4.9.3) samtidig med, at forskellen landene imellem er steget. Kun for Danmark har der været tale om et konstant fald, så første barn i dag fødes af 27-årige kvinder, mens disse kun var 23 år i 1960. Længere uddannelser er utvivlsomt blandt forklaringerne på dette fænomen tillige med en række andre forhold, herunder ønsket om et permanent tilhør og karriere på arbejdsmarkedet.

Dette fænomen er også belyst ved hjælp af såkaldte hazard modeller, hvorefter sandsynligheden for at gå fra at være beskæftiget og ikke have børn til at blive beskæftiget og have børn henholdsvis ikke-beskæftiget og have børn er undersøgt. Heckman & Walker (1990) og Klevmarken & Tasiran (1990) har på denne måde undersøgt valget mellem karriere og børn, og Gustafsson (1991) refererer til en undersøgelse, der viser, at ægteskab for tyske kvinder er foreneligt med karriere, hvorimod barnefødsler og karriere ikke er det i samme omfang. Forklaringen kan være, at tyske kvinder med børn har relativt dårlige indkomstmuligheder. For danske kvinder er børnefødsler mere forenelige med karriere, fordi der er mulighed for at vælge forskellige tidskøbsstrategier i form af serviceydelser i børneinstitutioner og orlovsordninger.

Tabel 4.9.3. Kvinders gennemsnitlige alder ved første barns fødsel.

	1960	1970	1980	1991
Danmark	23,1	23,7	24,6	26,8
Belgien	25,1	24,0	24,6	26,1 ¹
England	24,8	23,9	25,1	27,3 ²
Frankrig	--	23,8	24,9	27,0 ²
Holland	25,6	24,3	25,6	27,7
Luxembourg	--	--	--	26,8
Irland	27,2	25,3	24,9	26,3
Tyskland	--	--	--	--
Grækenland	25,6	24,0	23,3	25,0
Italien	25,8	25,1	25,1	26,7 ²
Portugal	25,1	24,4	23,6	24,9
Spanien	--	--	24,6	26,3 ³
Alle lande				
- gennemsnit	25.3	24.3	24.6	26.4
- spredning	1.2	0.6	0.8	1.0

Noter: 1: 1988

2: 1990

3: 1989

Kilde: Eurostat, 1991.

4.10. Børneomsorg og skolesystem

I samtlige EU-lande har kvinder ret til barselsorlov. I gennemsnit varer den 16 uger og kompensationen varierer mellem 70 og 100 pct. af den tidligere indkomst (Borchorst, 1993). Muligheden for forældreorlov er imidlertid mindre udbredt og kun en ret i få lande. Hvis der gives kompensation, er denne som regel beskeden.

Den danske orlov er i dag den korteste i Norden, men den længste inden for EU, når der vel at mærke tales om orlov med økonomisk kompensation. I Danmark, Tyskland, Belgien, Luxembourg, Grækenland, Portugal og delvis Holland gives fuld kompensation, mens de øvrige lande kun giver delvis kompensation. Også fædre-orlov har forskellig udbredelse. I Belgien, Luxembourg, England og Irland findes en sådan ret til alene-orlov ikke

(Borchorst, 1993). I de sydeuropæiske lande, Grækenland, Portugal, Spanien og delvis i Frankrig er der mulighed for orlov, men uden løn, og lige sådan i Holland, hvor det dog kun er deltid-orlov, der gives mulighed for. I Italien, Tyskland og i de nordiske lande, ekskl. Island, har fædre ret til orlov med kompensation. For Danmark er det dog kun de første 14 dage omkring fødslen, der udnyttes i betydeligt omfang (Christoffersen, 1990).

Efter barselsorloven er der i mange lande stort set ingen offentlige tilbud om børnepasning (tabel 4.10.1). Kun for nogle få procent af de 0-2-årige børn i England, Irland, Holland, Luxembourg, og i de sydeuropæiske lande, Grækenland, Italien og Portugal er der offentligt finansieret børnepasning på trods af, at halvdelen af kvinderne i disse lande er tilknyttet arbejdsmarkedet. I Finland, Island, Belgien, Frankrig og delvis i Tyskland er dækningsprocenterne lidt højere med tilbud til, hvad der svarer til hvert femte barn. For de nordiske lande er forskellene store, idet der er tilbud til næsten hvert andet danske barn mod knapt hvert tredje svenske barn. I Norge er dækningsprocenten kun på 10, men norske kvinders erhvervsfrekvenser er da også lavere og deltidsfrekvensen - andelen af arbejdsstyrken i deltidsarbejde - højere end i både Sverige og Danmark.

For børn i tre-års alderen og frem til skolestart er der offentligt finansierede pasningstilbud til over halvdelen i alle lande, bortset fra i England og Portugal, hvor kun hvert tredje barn er dækket ind på denne måde. I både Danmark, Sverige og Italien er dækningsprocenterne meget høje, men overgås ikke desto mindre af forholdene i Belgien og Frankrig med procenter på 95-96, der i praksis betyder, at alle børn benytter et offentligt finansieret tilbud. Imidlertid er der store forskelle på tilbuddenes indhold. Således er der i Norden tale om børnehaver med pædagogisk indhold, mens man i Belgien og Frankrig har før-skoler med skolepræget undervisning. Den skolepligtige alder er samtidig lavest i sidstnævnte lande, som herved minder om de øvrige EU-lande; men i Danmark går udviklingen dog i samme retning med børnehaveklasse fra det 6. år.

Afgørende for disse forhold og især for forskellene i pasnings-tilbuddene for mindre børn er landenes familiepolitik. Der sondres ofte mellem en kontinental europæisk og en skandinavisk familiepolitik, idet førstnævnte lægger vægt på tilskud til familier med børn i overensstemmelse med den katolske sociallæres familiarisme. I Skandinavien lægges vægten på forbedringer af vilkårene for børnefamilier i form af boliglovgivning, børneinstitutioner og sundhedspleje. Resultatet er, at det opfattes som en del af de nordiske velfærdsstaters opgave at etablere omsorg for børn, syge og gamle, hvorimod tilskuddene til børnefamilier er lidt mindre end i andre lande, når man ser bort fra tilskud til enlige forsørgere, som i Danmark og Norge befinder sig på et relativt højt niveau, mens det i Frankrig, Holland, Finland, Sverige og Tyskland (vest) ikke er højere end tilskuddet til par.

Hertil kommer ifølge Borchorst (1993) forskelle i de familiepolitiske målsætninger, som er eksplicit formuleret i Frankrig, Belgien, Luxembourg og Tyskland. I disse lande er ene-forsørgerfamilien med manden som hovedforsørger og kvinden som husmor stadig et erklæret mål, selvom der i stigende grad også bakkes op om kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet. I Sverige og Norge er der ligeledes en eksplicit formuleret familiepolitik; men denne forudsætter, at kvinder er på arbejdsmarkedet. Både Danmark og England har derimod hidtil stået for en politik, hvor der ikke er egentlig erklærede mål for familien som en samfundsmæssig institution.

Tabel 4.10.1. Offentligt finansierede børnepasningstilbud - dækningsprocent og skolepligtig alder.

	År	Børn under 3 år	Børn fra 3 år til skole- pligtig alder	Skole- pligtig alder
Danmark	1989	48	85	7 år
Sverige	1989	29	81	7 år
Norge	1989	10	55	7 år
Finland	1988	22	53	7 år
Island	1987	26	56	6 år
Belgien	1988	20	96	6 år
England	1988	2	35-40	5 år
Holland	1991	4	50-55	5 år
Irland	1988	2	55	6 år
Luxembourg	1989	2	55-60	5 år
Frankrig	1988	20	95	6 år
Tyskland	1990	14	77	6-7 år
Grækenland	1988	4	65-70	5½ år
Italien	1986	5	85	6 år
Portugal	1988	6	35	6 år
Spanien	1988	-	65-70	6 år

Kilde: EF-kommissionens børnepasningsnetværk (1990) og Yearbook of Nordic Statistics 1991, se Borchorst (1993).

Konsekvenserne af familiepolitikkenes udformning kan aflæses af mødres erhvervsfrekvenser og omfanget af deltidsbeskæftigelser. Sammenligner man erhvervsfrekvenserne for yngre kvinder uden børn med småbørnsmødres, viser tabel 4.10.2, at der i Danmark og Portugal kun er et beskedent fald, og at arbejdsmarkedstilknytningen stort set er genetableret, inden børnene når skolealderen. I Grækenland, Italien og Spanien falder erhvervsfrekvenserne med omkring 20 procentpoint, og den arbejdsmæssige situation uden børn nås ikke igen.

Tabel 4.10.2. Erhvervsfrekvenser for kvinder inddelt efter alder på yngste barn. 1988.

	Kvinder 16-39 år uden hjemme- boende børn ¹	Kvinder 16-59 år Yngste barns alder			Andel med børn under 10 år, som er deltids- beskæftigede (erhv.frekvens) Kvinder Mænd	
		0-2	3-6	7-15		
Danmark ²	83,8	74,0	78,9	84,8	32 (79)	2 (95)
Sverige ³	–	73,0	82,0	88,0	–	–
Belgien	67,9	52,1	56,6	53,3	16 (54)	1 (92)
England	82,6	32,6	51,4	70,0	32 (46)	1 (88)
Frankrig	77,5	50,3	58,6	66,6	16 (56)	1 (93)
Holland	77,8	28,2	33,3	41,2	27 (32)	9 (91)
Irland	74,8	26,7	22,5	23,5	7 (23)	1 (79)
Luxembourg	78,0	33,1	39,1	39,6	10 (38)	– (98)
Tyskland	82,9	31,0	40,9	49,9	21 (38)	1 (94)
Grækenland	56,1	38,6	39,9	44,0	5 (41)	1 (95)
Italien	54,1	40,0	41,9	44,2	5 (42)	2 (95)
Portugal	64,5	58,0	63,5	63,7	4 (62)	1 (95)
Spanien	51,5	28,2	28,2	28,3	4 (28)	1 (89)
Alle lande ⁴						
- gennemsnit	71,0	41,1	46,2	50,8	–	–
- spredning	11,8	14,6	16,1	17,9	–	–

1) Ekskl. studenter.

2) 1987.

3) Yngste barns alder 0-3, 4-6 og 7-16 år.

4) Ekskl. Sverige.

Kilde: Joshi & Davies (1992).

De øvrige europæiske lande har alle relativt høje erhvervsfrekvenser for yngre kvinder uden børn, men bortset fra i Belgien og Frankrig, hvor faldet er på 15-27 pct., er der tale om, at frekvenserne falder med 50 pct. svarende til, at halvdelen af alle kvinder forlader arbejdsmarkedet ved børnefødsel. Der sker igen en stigning i erhvervsfrekvenserne, efterhånden som børnene bliver ældre, men uden at de kommer op på det oprindelige omfang for

arbejdsmarkedstilknytning. For irske kvinder nås dette ikke igen, mens der er børn i familien.

Når mange danske kvinder opretholder erhvervstilknytningen, når de får børn, er forklaringen bl.a. en udbredt deltidsbeskæftigelse. For kvinder med under 10-årige børn er det hver tredje, der vælger denne løsning, svarende til 40 pct. af samtlige beskæftigede kvinder med børn i denne alder. I England, Holland og Tyskland findes der også mange deltidsbeskæftigede mødre, og for førstnævnte lande er mere end to ud af tre kvinder med børn under 10 år da også deltidsbeskæftigede. I Holland er der også flere deltidsbeskæftigede mænd - ca. hver tiende - hvorimod dette fænomen stort set er fraværende i de øvrige EU-lande.

En umiddelbar konsekvens af kvinders afbrydelse af arbejdsmarkedskarrieren som følge af børn er en formindsket indkomst, dels mens fraværet står på, dels sidenhen fordi det ikke er muligt at opnå samme løn, som kvinder der arbejder hele tiden. Joshi & Davies (1992) har beregnet omfanget af dette indkomsttab ved at sammenligne livsindkomster for kvinder med 1, 2 eller 3 børn med tilsvarende indkomster for kvinder uden børn i uafbrudt beskæftigelse frem til det 60. år. Resultatet er, at især engelske og tyske kvinder betaler en høj pris for at få børn. Ét barn betyder således omkring en tredjedel mindre livsindkomst, to børn halvdelen, og tre børn omkring to-tredjedel af ikke-mødres livsindkomst. For begge lande viser det sig, at det først og fremmest er første barn, der betyder et fald i livsindkomst. Den marginale omkostning ved 2. og 3. barn er kun omkring 15 pct. for hvert. Anderledes er det i Frankrig, hvor tredje barn koster mere end en tredjedel i livsindkomst, hvorimod 1. og 2. barn stort set ikke koster noget. Det skyldes formentlig den ovenfor viste store dækning med børnepasningsfaciliteter og en lang skoledag.

Tabel 4.10.3. Virkning af børn på kvinders livsindkomster.

Antal børn	England			Frankrig			Tyskland (vest)			Sverige		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Mistet indkomst ¹												
I alt	42.9	57.4	70.3	0.5	1.0	38.1	31.8	48.6	61.8	6.4	16.1	25.0
- pr. barn (gnsn. omk.)	42.9	28.7	23.4	0.5	0.5	12.9	31.8	24.3	20.6	6.4	8.0	8.3
- for sidste barn (marginale omk.)	42.9	14.5	13.0	0.5	0.6	37.1	31.8	16.8	13.2	6.4	9.7	8.9
Mistet indkomst ² :												
- færre år	27	32	32	0	0	44	28	60	71	38	31	40
- færre timer	39	33	35	0	0	0	39	18	9	34	46	42
- lavere løn	29	30	28	100	100	56	33	22	20	28	23	18
- deltidskonsek.	5	5	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0

1) Mistet indkomst i procent af basisindkomst (0-pct.'s diskonteringsrente). Basisindkomsten er for kvinder med ingen børn og kontinuert beskæftigelse til 60 år.

2) Mistet indkomst fordelt på forskellige forhold.

Kilde: Joshi & Davies (1992).

I Sverige er den mistede livsindkomst som følge af børn større end i Frankrig, i og med at den beløber sig til 6-10 pct. for hvert barn. Ligesom for engelske kvinder kan tabet for svenske kvinder for en tredjedels vedkommende henføres til færre år på arbejdsmarkedet, mens en anden tredjedel skyldes færre timer - deltidsarbejde. Den sidste tredjedel forklares med lavere løn, når kvinderne vender tilbage til arbejdsmarkedet.

For Danmark er omfanget af mistet livsindkomst som følge af børn også beregnet (Bonke, 1992). Således betyder to børn, at livsindkomsten bliver knap 20 pct. mindre, end hvis der ikke er nogen børn. For mænd er der ingen ændring i livsindkomst ved at have børn. Mænds livsindkomst er under alle omstændigheder væsentligt højere end kvinders. Sammenligner man mænd, der ikke har børn, med tilsvarende kvinder, er forskellen i livsindkomst mellem 33 og 41 pct., afhængig af uddannelsesniveau (Tabel 4.10.4). Det kan også udtrykkes på den måde, at prisen for at være kvinde er mere end en tredjedel mindre indkomst, mens prisen for at være mor er en tiendedel mindre indkomst - sammenlignet med mænds indkomst gennem livsløbet (tabel 4.10.4).

Hvordan disse forhold vil ændre sig i fremtiden afhænger ikke mindst af adgangen til pasningsordninger for børn og prisen på sådanne ordninger. Gustafsson (1990) har i den forbindelse vist, at der er en negativ sammenhæng mellem prisen på børneinstitutioner og kvinders erhvervsfrekvenser. I relation til tidsallokerings-

Tabel 4.10.4. Prisen for at være kvinde og mor - forskel i livsindkomster.

	Kortere uddannelse	Længere uddannelse
	- Mistet arbejdslivsindkomst -	
Prisen for at være kvinde	41 pct.	33 pct.
Prisen for at være mor	11 pct.	11 pct.

Kilde: Bonke (1992).

modellen i afsnit 4.1 svarer det til betydningen af faste omkostninger forbundet med at være mere eller mindre på arbejdsmarkedet. Hertil kommer betydningen af kvinders marginale lønninger

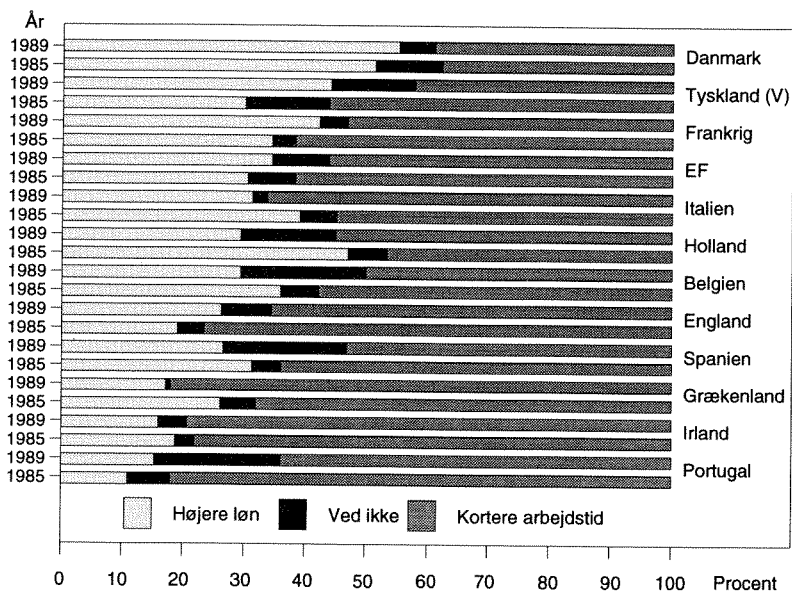
efter skat, og ikke mindst, hvilke præferencer kvinder har over for ønsket om at få børn og få dem passet af andre, herunder af deres - børnenes - fædre.

4.11. Præferencer for arbejde og arbejdsdeling

Siden midten af 1960'erne har Socialforskningsinstituttet spurgt et repræsentativt udsnit af danske lønmodtagere om deres ønsker til kortere arbejdstid frem for højere indkomst. Forudsætningen har været, at man kan vælge mellem en ekstra fritime (med uændret indkomst) henholdsvis en ekstra timeløn (med uændret arbejdstid). I 1964 ønskede 58 pct. af lønmodtagerne en ekstra fritime, mens 33 pct. ønskede en indkomstfremgang. Resten kunne ikke tage stilling. I midten af 1970'erne var ønsket om mere fritid steget, da 63 pct. nu ønskede dette over for 34 pct. med præference for højere indkomst. Og i 1987 var tilhængere af mere fritid steget til 70 pct., på trods af at arbejdstiden samme år blev nedsat til 39 timer. Kortere arbejdstid var der kun 30 pct. af lønmodtagerne, der ønskede (Platz, 1988).

I EU som helhed er ønskerne gået i modsat retning. Schöne-mann-Paul, Körmendi og Gelting (1992) refererer til en undersøgelse foretaget af EF-kommissionen, hvorefter 51 pct. af lønmodtagerne i 1977 ønskede kortere arbejdstid frem for lønfremgang ved kommende overenskomstforhandlinger. I 1985 var andelen, der ønskede kortere arbejdstid, faldet til 30 pct., mens lønfremgang blev ønsket af 62 pct. mod 42 pct. i 1977. Sidenhen er billedet dog vendt en smule i retning af et lidt mere udbredt ønske om kortere arbejdstid blandt europæiske lønmodtagere (figur 4.11.1). Når danske lønmodtagere indtager en særstilling, hvad angår ønsket om kortere arbejdstid, også i forhold til lønmodtagere i de øvrige nordiske lande, kan forklaringen være høje erhvervsfrekvenser for gifte og samlevende kvinder, som hyppigere ønsker kortere arbejdstid end tilsvarende mænd. At det især er fuldtidsbe-

Figur 4.11.1. Holdninger til kortere arbejdstid eller højere løn blandt lønmodtagere. 1985 og 1989.

Kilde: European Economy (1991), se Schönemann-Paul, Körmendi og Gelting (1992).

skæftede kvinder, der ønsker sådan, er ikke overraskende i betragtning af deres betydelige arbejdsindsats på arbejdsmarkedet og i husholdningen (tabel 4.6.1).

En anden strategi for kvinder til opnåelse af en mindre arbejds-mængde er en mere ligelig fordeling af rollerne inden for familien. I 1983 og 1987 blev et repræsentativt udsnit af europæiske kvinder spurgt om, hvilken familietype, der bedst levede op til deres forestilling om en ønskværdig familie. I 1987 foretrak 41 pct. familier med lige roller mellem mand og kvinde, 29 pct. at kvinden fortrinsvis står for husholdningsarbejdet og kun 25 pct. af alle foretrak familier med en hjemmegående husmor (tabel 4.11.1).

Det er interessant, at der ikke er nogen væsentlig forskel mellem kvinders og mænds ønsker til rollefordeling, heller ikke når det kun er beskæftede, der indgår. I så fald ønsker lidt over

halvdelen af både kvinder og mænd lige roller. For kvinder med heltidsbeskæftigelse er andelen dog 60 pct. mod 45 pct. for kvinder med deltidsbeskæftigelse. For mænd med ikke-beskæftigede ægtefæller er tilfredsheden med denne situation tilsyneladende større end kvindernes er, idet henholdsvis 40 og 31 pct. ønsker, at kvinden skal være hjemmegående. I Irland og Luxembourg, hvor mange kvinder ikke erhvervsarbejder - små erhvervsfrekvenser, se tabel 3.2.3 - er dette ønske da også særligt udbredt, hvilket imidlertid ikke er tilfældet i de sydeuropæiske lande, Grækenland, Italien, Spanien og Portugal. Her ønsker omkring 45 pct. lige roller mellem kønnene på trods af, at erhvervsfrekvenserne bortset fra i Portugal ikke er meget forskellige fra dem i Irland og Luxembourg. I både Frankrig og England er der også forholdsvis mange, der ønsker lige roller, og særlig udpræget er det i Danmark med 53 pct. af de adspurgte i 1987.

Hvad angår udsigterne for fremtiden, viser tabel 4.11.1, at ønsket om lige roller mellem kønnene er væsentligt mere udpræget blandt unge end blandt ældre, mens omvendt flere ældre end unge ønsker en traditionel husmorrolle.

Hvis ønsket om ligestilling i familien ikke bliver indfriet, er der bortset fra i Irland mulighed for skilsmisse. At et stigende antal vælger skilsmisse - af denne eller andre grunde - fremgår da også klart af tabel 4.11.2. I 1980'erne var den gennemsnitlige skilsmissehyppighed pr. 1.000 gifte kvinder på omkring 9 promille, mens den i 1960 og 1970 var på omkring 4 promille. Det var således i løbet af 1970'erne, at udviklingen ændredes markant, hvilket gælder for samtlige industrialiserede lande, selvom niveauerne er vidt forskellige. I Italien og Spanien er skilsmissehyppigheden nu på knap 2 over for omkring 12 promille i Danmark, Sverige, England og Canada. Den højeste hyppighed findes i USA, hvor over 20 promille af gifte kvinder bliver skilt i løbet af et år.

En af konsekvenserne af det stigende antal skilsmisser er, at arbejdsdelingen i familierne i mange tilfælde brydes og dermed

Tabel 4.11.1. Præferencer for rollefordeling inden for familien. 1987. Procent.

	Lige roller	Kvinden mere husligt arbejde	Kvinden hjemme- gående	Ingen af delene	I alt ¹
Kvinder	42	29	24	3	98
15-24 år	61	25	12	1	99
25-39 år	49	27	19	3	98
40-54 år	37	32	27	2	98
55- år	27	32	36	3	98
Mænd	39	29	26	3	97
15-24 år	53	25	12	5	95
25-39 år	47	30	18	3	98
40-54 år	34	33	28	3	98
55- år	26	28	41	3	98
Mand med beskæftiget ægtefælle	53	30	14	2	99
Mand med ikke-besk. ægtefælle	25	30	40	3	98
Beskæftigede kvinder	55	31	10	3	99
Heltidsarbejdende	60	26	8	4	98
Deltidsarbejdende	45	39	13	1	98
Ikke-beskæftigede kvinder	36	29	31	2	98
Danmark	53	26	12	6	97
Belgien	34	30	25	8	97
England	48	31	18	2	99
Frankrig	45	28	24	2	99
Holland	43	28	23	4	98
Luxembourg	20	30	39	6	95
Irland	34	20	39	5	98
Tyskland (vest)	26	34	32	3	95
Grækenland	43	28	23	4	98
Italien	42	31	25	1	99
Portugal	43	24	25	6	98
Spanien	47	19	28	4	98
Alle lande	41	29	25	3	98

1) Ekskl. uoplyst.

Kilde: Persson, 1993.

kvindens adgang til mandens sædvanligvis større indkomst - og mandens til kvindens mere omfattende husholdningsarbejde. Muligheden for selvforsørgelse bliver derfor stadig mere vigtig for kvinder, hvilket de stigende erhvervsfrekvenser da også er udtryk for. Selvforsørgelsen er ved at blive realiseret samtidig med, at længere uddannelser giver forøgede muligheder for at opnå en højere aflønning af ens arbejdsindsats. Det er formentlig en væsentlig årsag til, at skilsmissehyppigheden i Danmark og Frankrig har stabiliseret sig, og at også vielseshyppighederne er aftaget (tabel 4.11.2).

Der er ikke længere samme grund til at danne familie henholdsvis at opløse familien, når kvinders og mænds arbejdsudbud og indsats i husholdningsarbejdet og dermed den samlede tidsallokering er på vej til at blive mindre forskellig i de industrialiserede lande.

Tabel 4.11.2. Vieseshyppighed og skilsmissehyppighed.

	Vieseshyppighed (pr. 1.000 indbyggere)					Skilsmissehyppighed (pr. 1.000 gifte kvinder)				
	1960	1970	1980	1987	1991	1960	1970	1980	1987	1991
Danmark	7,8	7,4	5,2	6,1	6,0	5,9	7,6	11,2	12,7	11,4
Sverige	6,7	5,4	4,5	4,9	4,3	5,0	6,8	11,4	11,7	--
Norge	6,6	7,6	5,4	5,0	4,7	2,8 ¹	4,2 ¹	7,2 ¹	8,9	11,2
Belgien	7,1	7,6	6,7	5,7	6,1	2,0	2,6	5,6	7,8	--
England	7,5	8,5	7,4	7,0	6,8	2,0	4,7	12,0	12,6	--
Frankrig	7,0	7,8	6,2	4,8	4,9	2,9	3,3	6,3	8,5	8,6
Holland	7,8	9,5	6,4	6,0	6,3	2,2	3,3	7,5	8,1	--
Irland	5,5	7,0	6,4	5,2	4,8 ²	/	/	/	/	/
Luxembourg	7,1	6,4	5,9	5,3	6,7	2,0	2,6	6,5	--	--
Tyskland	9,5	7,4	6,3	6,7	5,7	3,6	5,1	6,1	8,8	--
Italien	7,7	7,3	5,7	5,3	5,3 ²	1,3	0,8	1,8	1,9	--
Grækenland	7,0	7,7	6,5	6,6	6,4	--	--	--	--	--
Portugal	7,8	9,2	7,4	7,0	7,3	0,4	0,2	--	--	--
Spanien	7,8	7,3	5,9	5,6	5,6 ²	/	/	--	2,1	--
USA ³	8,5	10,6	10,6	9,9	9,4	9,2	14,9	22,6	20,8	--
Canada	7,2 ⁴	8,9 ⁵	7,8 ⁶	6,9	7,0	1,8	6,3	10,9	12,9	--
Japan	9,3	10,0	6,7	5,7	6,0	3,6	3,9	4,8	5,4	--

Fortsættes

Tabel 4.11.2. fortsat

Alle lande										
- gennemsnit	7,5	8,0	6,5	6,1	6,1	3,3	4,8	8,7	9,4	8,3
- spredning	1,0	1,3	1,3	1,2	1,2	2,3	3,6	5,3	5,0	4,4

Noter:

1: Gennemsnit af den omkringliggende 10-årsperiode

2: Foreløbige data

3: Fra 1980: inkl. ikke registrerede samboende i Californien

4: 1961

5: 1971

6: 1981

--: Data ikke til rådighed

/: Dataserie findes ikke

Kilder: Eurostat, Demographic Statistic, 1991, samt nationale statistiske årbøger for Norge, Sverige, USA, Canada og Japan.

4.12. Sammenfatning

For at forklare udviklingen i arbejdsudbud og tidsallokering i forskellige lande tillige med forskellene mellem disse, som de tegner sig i dag, blev der taget udgangspunkt i en tidsallokeringsmodel, der inddrager både arbejde på arbejdsmarkedet, husholdningsarbejde og fritid. Forskellene mellem kvinder og mænd antages således at hænge sammen med deres uddannelseskvalifikationer, som igen afspejler sig i lønforskelle mellem kønnene. Relativt høje kvindelønninger indebærer således alt andet lige et større arbejdsudbud, ved at ikke-beskæftigede kvinder opnår deltidsbeskæftigelse eller fuldtidsbeskæftigelse. Samtidig er denne udvikling også udtryk for et ønske blandt kvinder om øget ligestilling og mulighed for selvforsørgelse. Kvinders øgede arbejdsudbud har imidlertid ikke medført en tilsvarende mindre indsats i husholdningsarbejdet. Mange kvinder har herved fået en større arbejdsbyrde og arbejder lige så lang tid ude og hjemme, som mænd, hvis erhvervsarbejde stadig tager væsentlig længere tid end deres husholdningsarbejde.

Der er store variationer i dette billede mellem forskellige lande, men der synes ikke desto mindre at være en klar udvikling i retning af, at kvinders uddannelsesniveau stiger og deres arbejdsudbud forøges, samtidig med at mænd arbejder stadig kortere tid. For husholdningsproduktionen er billedet omvendt, i og med kvinders indsats i almindelighed formindskes og mænds forøges. Samlet er der imidlertid ikke tale om, at disse forandringer opvejer hinanden, og resultatet er, at der i mange familier er blevet mindre fritid. Det har givet anledning til valg af forskellige tidsbesparelsesstrategier i form af bl.a. investering i husholdningsmaskiner og køb af færdigforarbejdede varer og tjenester. Blandt sidstnævnte har udbuddet af børneinstitutioner i offentligt regi været af særlig betydning for arbejdsudbuddet for kvinder med mindreårige børn. Der viser sig således en klar sammenhæng herimellem, og forklaringen på landenes indplacering efter arbejdsudbudsprofil (figur 2.4), skal da også findes i denne sammenhæng.

Endelig er udformningen af skattesystem og offentlige ydelser vigtige til forståelsen af kvinders arbejdsudbud og tidsallokering. Skattesystemet påvirker således udbyttet af arbejde på arbejdsmarkedet og dermed muligheden for at opnå ligestilling mellem kønnene. Og især for enlige forsørgere er arbejdsudbuddet påvirket af samspillet mellem skatter og transfereringer, der i nogle tilfælde kan betyde marginalskatte på omkring 100 og dermed et manglende økonomisk incitament til at blive selvforsørgende.

Disse forhold tilsammen medvirker til, at de nordiske lande, og især Danmark og Sverige, har en moderne familiestruktur med små husholdninger, lave fødselstal, høj skilsmisseprocent, mange deltidsbeskæftigede kvinder, stor offentlig servicesektor og høj grad af ligestilling i to-forsørger familier.

I de sydeuropæiske lande - Portugal, Spanien, Italien og Grækenland - findes en mere traditionel familiestruktur med store familier, høje, men faldende fødselstal, lav skilsmissefrekvens, et beskæftigelsesmæssigt stort landbrug, relativt lave erhvervsfrekvenser for kvinder og mange eneforsørgerfamilier. USA og Canada ligner de nordlige lande med hensyn til familiestruktur og økonomisk struktur, men afviger ved at have høje fødselstal og en arbejdsstyrke med et mindre stabilt tilhør til arbejdsmarkedet især for kvinder.

Frankrig og Belgien befinder sig i midten både med hensyn til familiestruktur, økonomisk struktur og kvindernes erhvervsdeltagelse. I Frankrig er børneomsorgen dog veludbygget og kvindernes arbejdsmarkedstilhør relativt fast. Den demografiske forandring mod lavere fødselstal er indtruffet noget før end i de sydlige lande. England og Holland tilhører også principielt set mellemgruppen, selvom England afviger ved at have et begrænset udbud af børneomsorg og ældreomsorg, og ved at kvinders erhvervsdeltagelse ofte er i ukvalificerede, midlertidige og usikre job. Der er mange 1½-forsørgerfamilier. Holland er mere "traditionel" end Belgien og Frankrig, og i Irland er der mange store familier, høje fødselstal og i øvrigt mange forhold, der minder om de sydeuropæiske.

Endelig udviser Tyskland og delvis også Japan nogle særtræk ved at have små husholdninger og lave fødselstal, samtidig med at en-forsørgerfamilien er det almindelige. Hertil kommer en udbredt industribeskæftigelse og en relativt beskeden servicesektor, hvilket er udtryk for en social infrastruktur med bl.a. dårligt udbygget børneomsorg og et skolesystem, som ikke er tilpasset kvinder, der ønsker at forene familie med erhvervsarbejde.

Det overordnede billede er dog, at landene efterhånden kommer til at ligne hinanden, både hvad angår erhvervsprofiler og øvrig tidsallokering. Forskellene mellem kvinder og mænd indsnævres på dette område, og det samme sker med hensyn til fødselstal, vielses- og skilsmissehyppigheder. Der sker således en tilnærmelse mellem de forskellige lande, som er bestemt af en række økonomiske faktorer, der efter alt at dømme kan føres tilbage til et stigende ønske blandt både mænd og kvinder om at opnå bedre uddannelsesmæssige kvalifikationer.

KAPITEL 5

Udvalgte lande

5.1. Uddannelse, arbejdsudbud og tidsallokering i Danmark, England og Spanien

Det er fremgået ovenfor, hvordan de industrialiserede lande udviklingsmæssigt er placeret i forhold til hinanden. Én dimension har således været, hvordan forskellige aldersgrupper af kvinder har et forskelligt omfang af tilknytning til arbejdsmarkedet, idet eksempelvis Spanien kan beskrives med en uni-modal profil, hvorefter mange kvinder forlader arbejdsmarkedet ved 1. barns fødsel (figur 3.2.2), mens engelske kvinders arbejdsmarkedstilknytning kan karakteriseres ved en duo-modal profil ligeledes med afbrydelse ved 1. barns fødsel, men sidenhen med en tilbagevenden til arbejdsmarkedet (figur 3.2.4). Endelig gælder det for bl.a. danske kvinder, at arbejdsmarkedstilknytningen er uden fuldstændig afbrydelse (figur 3.2.5). For både Danmark og England er der imidlertid et udbredt omfang af deltidsbeskæftigelse blandt kvinder, idet henholdsvis mere end hver tredje og knap hver anden beskæftigede har et deltidsjob (tabel 3.3.1). For spanske kvinder er der væsentligt færre deltidsbeskæftigede kvinder, men til gengæld har knap hver tredje beskæftigede kvinde en løs tilknytning til arbejdsmarkedet i form af en såkaldt midlertidig ansættelse (tabel 3.3.2).

Også arbejdsløshedsomfanget varierer mellem de tre lande. Den registrerede arbejdsløshed i Danmark og England er således på knap 10 pct. af arbejdsstyrken med forholdsvis flere arbejdsløse kvinder end mænd i Danmark og omvendt forholdsvis flere arbejdsløse mænd end kvinder i England. I Spanien er lidt flere mænd arbejdsløse end i Danmark og England, mens næsten hver

fjerde kvinde på det spanske arbejdsmarked er arbejdsløs. For unge under 25 år er billedet endnu mere udpræget med mere end hver tredje spanske unge kvinde og hver fjerde spanske mand, over for 10-15 pct. blandt engelske og danske unge kvinder og mænd (tabel 3.3.3). Langtidsarbejdsløsheden varierer ligeledes, idet hver fjerde arbejdsløse danske mand og engelske kvinde har været uden arbejde i mindst 12 måneder, og hver tredje arbejdsløse danske kvinde og engelske mand. I Spanien var der tilsvarende tale om mere end 40 pct. af mændene og knap 60 pct. af kvinderne på arbejdsmarkedet, der på denne måde stod uden arbejde (3.3.4).

Blandt forklaringerne på disse forskelle nævner Cousins (1994), at industrialiseringen i Spanien først begyndte i 1960'erne, men at der til gengæld herefter var tale om en markant økonomisk vækst - afbrudt af økonomisk krise i perioden 1976-84 - med en stigende "certificering af samfundet" fra begyndelsen af 1980'erne, som har ført til, at servicesektoren i dag er hovedbeskæftigelsesområdet for spanske kvinder. Der er herved sket en tilnærmelse til forholdene i England og Danmark, hvor servicesektorerne beskæftigelsesmæssigt udgør knap to tredjedele (66-67 pct.) af arbejdsmarkedet mod godt halvdelen (56 pct.) i Spanien, og hvor 55 pct. af de beskæftigede er kvinder over for knap 45 pct. i Spanien (tabel 5.1.1).

Hertil kommer ideologiske, politiske og religiøse forhold. Traditionelle kønsroller blev således opretholdt i Spanien ikke mindst i kraft af Franco-regimets love, hvorefter fagforeninger ikke var tilladte, og kvinder fik kompensation af arbejdsgiveren, når de forlod arbejdet for at blive gift, for herefter at skulle have mandens tilladelse til at arbejde på arbejdsmarkedet. Disse love blev først ophævet i midten af 1970'erne, og hurtigt efter blev forskellige ligestillingslove, der påbyder lighed mellem ægtefæller, i politiske spørgsmål, og hvad angår forholdene på arbejdsmarkedet, også ophævet. Resultatet har blandt andet kunnet aflæses af dækningen med offentligt finansierede børnetilbud, som er væsentligt

Tabel 5.1.1. Beskæftigelse fordelt på erhverv, herunder kvinders beskæftigelsesfordeling i procent af samtlige beskæftigede. 1991.

	Landbrug		Industri		Service	
	Samlet	Kvinder	Samlet	Kvinder	Samlet	Kvinder
	Procent					
Danmark	5,7	1,4	27,4	7,5	66,9	36,9
Sverige	3,3	0,9	28,2	6,3	67,6	40,1
Norge	5,9	1,5	23,7	4,8	70,4 ¹	40,0 ¹
Belgien	2,8	0,9	30,5	5,7	66,6	31,7
England	2,3	0,5	31,0	7,3	65,9	35,6
Frankrig	6,0	2,1	30,1	7,6	63,7	33,4
Holland	4,4	1,2	25,4	4,1	69,7	32,9
Irland	14,0	1,3	29,0	6,2	56,8	26,2
Luxembourg	3,7	1,2	29,0	3,7	67,9	30,9
Tyskland(V)	3,5	1,5	40,1	10,2	56,4	28,9
Grækenland	22,2	9,0	25,7	5,9	52,1	18,8
Italien	8,5	3,1	32,2	7,7	59,3	24,0
Portugal	17,4	9,0	34,0	10,7	48,5	23,3
Spanien	10,9	3,0	33,1	5,4	56,0	23,9
USA	2,9	0,6	25,3	6,6	71,8	38,4
Canada	4,5	1,3	23,2	5,4	72,3	38,6
Japan	6,8	3,2	34,4	11,2	58,9	26,3

1) Inkl. "ikke specificeret".

Kilder: Eurostat, Labour Force Survey, 1991.

OECD, Labour Force Statistics, 1994.

højere i Spanien end i England, og næsten på højde med forholdene i Danmark (tabel 4.10.1). Sammen med mulighederne for at bedstemødre, som stadig har et beskedent beskæftigelsesomfang, kan passe børnene, har det medvirket til høje erhvervsfrekvenser for yngre kvinder. I Barcelona er erhvervsfrekvensen for 26-35-årige kvinder således oppe på 79 pct. og på 56 pct. for alle kvinder over 15 år, hvorimod endnu kun hver tredje kvinde i Castillien og Andalusien er i arbejdsstyrken (Subirats, 1992, se Cousins, 1994). På det uddannelsesmæssige område er udviklingen også gået meget hurtigt i Spanien. Ikke alene er andelen af unge i hø-

jere uddannelse i forhold til aldersgruppen, der følger efter den gymnasiale uddannelse, større i Spanien end i England, også i forhold til Danmark er den større, og det gælder for både kvinder og mænd. Hertil kommer at lidt flere kvinder end mænd er under højere uddannelse i både Spanien og Danmark (tabel 3.1.3). Når det samtidig viser sig (tabel 3.2.1), at erhvervstilknytningen stiger markant med uddannelsesniveaut, således at højere uddannede kvinder i England og Spanien har samme erhvervsfrekvens, mens danske kvinders ligger over, og danske og engelske mænd godt nok stadig ligger højere end spanske mænd, er det interessant at se, om dette mønster gentages, hvad angår samlet tidsallokering, det vil sige, om forskellene imellem højere uddannede er mindre end forskellene mellem personer med kortere uddannelse eller slet ingen uddannelse i de tre lande. Spørgsmålet er således, om gældende familiemønstre og arbejdsdeling mellem kønnene gør det vanskeligere at ændre på den generelle tidsallokering end på tilknytningen til arbejdsmarkedet.

I tabellerne 5.1.2 og 5.1.3 fremgår det, at mænds og kvinders tidsallokering er forskellig afhængigt af, hvilken uddannelsesgruppe de tilhører, og hvilket land de bor i. Således bruger danske mænd med gymnasiebaggrund, men ingen videregående uddannelse, forholdsvis meget tid på husholdningsarbejde og forholdsvis lidt tid på erhvervsarbejde sammenlignet med danske mænd, der ikke har gymnasiebaggrund, eller som er højere uddannede. I England er der ikke tilsvarende forskelle, mens spanske mænd med højere uddannelse bruger mere tid på husholdningsarbejde end andre spanske mænd og lige så meget tid på erhvervsarbejde som gymnasieuddannede. For danske kvinder er billedet det modsatte af danske mænds, idet gymnasieuddannede kvinder bruger forholdsvis lidt tid på husholdningsarbejde og forholdsvis meget på erhvervsarbejde. Højere uddannede engelske kvinder arbejder flere timer ude end andre engelske kvinder, og tilsvarende færre timer hjemme. Og endelig viser det sig, at husholdningsarbejdet for spanske kvinder tager længere tid og erhvervsarbejdet omvendt kortere tid, når uddannelsesbaggrunden forbedres.

Sammenholdes de nationale sammenhænge mellem uddannelsesniveau og tidsallokering til en sammenhæng for alle tre lande under ét, viser der sig et mere éntydigt billede, idet både husholdningsarbejdet og erhvervsarbejdet stiger svagt, jo højere uddannelse mænd har, og det samme er tilfældet for kvinders erhvervsarbejde. Derimod aftager kvinders husholdningsarbejde med uddannelsens længde. Resultatet er, at det samlede arbejde tager længere tid for både kvinder og mænd med højere uddannelse end for kvinder og mænd med gymnasiebaggrund, som igen arbejder længere tid end kvinder og mænd med grunduddannelse (tabel 5.1.3). Der er imidlertid ikke tale om, at forskellene mellem landene - spredningen - i tidsforbrug til hverken husholdningsarbejde eller erhvervsarbejde aftager med uddannelsens længde, som det er tilfældet for erhvervstilknytningen (tabel 3.2.1). Kun for kvinders husholdningsarbejde bliver forskellene mindre mellem landene, jo højere uddannelse der er tale om. Der er altså ikke for de tre lande nogen tendens til, at forskellene indsnævres, hvad angår tidsforbruget til husholdningsarbejde og erhvervsarbejde som følge af forbedrede uddannelseskvalifikationer. Derimod kan arbejdsudbuddet forventes at stige som følge af den positive sammenhæng mellem dette og uddannelsens længde.

Det skal i denne forbindelse påpeges, at forskellene i arbejdstider ude og hjemme såvel som i samlet arbejdstid mellem landene er væsentligt større for kvinder end for mænd. Mænd er med andre ord mere tidskonforme end kvinder i dette internationale - danske, engelske og spanske - perspektiv.

Ser man endelig på, hvilke aktiviteter uddannelsen har den største indvirkning på, viser det sig at være erhvervsarbejdet mere end husholdningsarbejdet; blandt husholdningsaktiviteterne er det oven i købet kun husligt arbejde og omsorg, der hænger sammen med uddannelsen. Der er imidlertid også en virkning af uddannelse på husholdningsarbejdet, som følge af at uddannelse og køn hænger sammen - mænd har bedre uddannelser end kvinder - og ligesådan på erhvervsarbejdet som følge af, at der - endnu - ikke er lige store uddannelsesmæssige ressourcer i Danmark, England

og Spanien. Også samspillet mellem såvel uddannelse og køn som land har indvirkning på store dele af tidsallokeringen, fremgår det af tabel 5.1.5. som angiver resultaterne af en variansanalyse (se også bilag 2).

Hvorvidt disse resultater vedrørende sammenhængen mellem uddannelse og tidsallokering kan overføres til at gælde for andre lande end Danmark, England og Spanien kan naturligvis kun besvares ved at gennemføre tilsvarende analyser af uddannelse, arbejdsudbud og tidsanvendelse for disse lande.

Tabel 5.1.2. Danske, spanske og engelske mænds tidsallokering.

	Grunduddannelse (A)			Gymnasieuddannelse (B)			Højere uddannelse (C)		
	DK	GB	SP	DK	GB	SP	DK	GB	SP
	Timer pr. uge								
Indkøb	2.3	4.4	2.9	2.5	4.4	4.1	2.2	4.1	4.4
Husligt arbejde	4.0	5.1	4.0	5.8	5.2	3.5	5.1	4.9	5.8
Gør-det-selv arbejde	4.7	6.2	2.0	5.3	6.0	1.0	2.7	7.5	1.0
Omsorg	1.0	1.5	3.1	2.2	2.4	4.3	1.6	2.4	2.3
(Omsorg andre)			(0.8)			(0.6)			(4.9)
Husholdningsarbejde									
I alt	12.1	17.1	12.7	15.9	17.9	13.6	11.6	19.0	18.4
Erhvervsarbejde									
(inkl. transport)	43.7	36.1	40.6	38.7	39.8	51.3	51.8	39.3	50.5
Samlet arbejde	55.8	53.2	53.3	54.6	57.7	64.9	63.4	58.3	68.9
Fritid	44.2	33.1	33.8	43.8	30.3	29.5	38.6	29.6	34.4
Personlig omsorg	67.7	73.3	80.9	69.7	72.0	73.6	65.7	70.6	64.7
(Antal observ.)	(978)	(529)	(148)	(34)	(126)	(60)	(229)	(83)	(41)

Note: Uddannelsesniveauerne (A), (B) og (C) svarer til inddelingen i OECD Employment Outlook 1989, Annex 2.C.

Kilder: Socialforskningsinstituttets Fritidsundersøgelse 1987, den engelske tidsanvendelsesundersøgelse 1987 og den spanske tidsanvendelsesundersøgelse 1990.

Tabel 5.1.3. Danske, spanske og engelske kvinders tidsallokering.

	Grunduddannelse (A)			Gymnasieuddannelse (B)			Højere uddannelse (C)		
	DK	GB	SP	DK	GB	SP	DK	GB	SP
Indkøb	3.4	7.1	8.6	Timer pr. uge					
Husligt arbejde	16.3	21.8	34.1	3.5	7.1	7.8	3.4	6.8	4.3
Gør-det-selv arbejde	3.4	3.5	0.2	9.6	20.3	27.3	12.0	15.6	18.0
Omsorg	2.2	4.1	14.8	1.9	3.3	1.3	2.8	5.0	0.6
(Omsorg andre)			(2.5)	3.7	7.0	16.5	3.9	4.4	20.5
Husholdningsarbejde						(1.1)			(1.6)
I alt	25.3	36.5	60.2	18.7	37.6	54.1	22.2	32.0	44.9
Erfvervsarbejde									
(inkl. transport)	28.5	16.0	10.8	46.5	17.6	16.6	41.0	22.7	29.2
Samlet arbejde	53.8	52.5	71.0	65.2	55.2	72.7	63.2	54.7	74.1
Fritid	42.8	28.8	21.8	36.2	27.2	26.8	36.0	28.4	30.9
Personlig omsorg	71.1	75.7	75.3	66.6	74.0	70.4	68.8	73.6	63.0
(Antal observ.)	(1011)	(658)	(175)	(69)	(184)	(54)	(179)	(103)	(32)

Note: Uddannelsesniveauerne (A), (B) og (C) svarer til inddelingen i OECD Employment Outlook 1989, Annex 2.C.

Kilder: Socialforskningsinstituttets Fritidsundersøgelse 1987, den engelske tidsanvendelsesundersøgelse 1987 og den spanske tidsanvendelsesundersøgelse 1990.

Tabel 5.1.4. Tidsallokering for kvinder og mænd med forskellig uddannelse.
Gennemsnit for Danmark, England og Spanien.

	Grunduddannelse		Gymnasieudd.		Højere udd.	
	gnsn.	spredn.	gnsn.	spredn.	gnsn.	spredn.
Mænd:						
Husholdningsarbejde	14.0	2.7	15.8	2.2	16.3	4.1
Erhvervsarbejde	40.1	2.1	43.3	7.0	47.2	6.9
Samlet arbejde	54.1	1.5	59.1	5.3	63.5	5.3
Fritid	37.0	6.2	34.5	8.0	34.2	4.5
Kvinder:						
Husholdningsarbejde	40.7	17.8	36.8	17.7	33.0	11.4
Erhvervsarbejde	18.4	9.1	26.9	17.0	31.0	9.3
Samlet arbejde	59.1	10.3	63.7	7.9	64.0	9.7
Fritid	31.1	10.7	30.1	5.3	31.8	3.9

Note: Uddannelsesniveauerne (A), (B) og (C) svarer til inddelingen i OECD Employment Outlook 1989, Annex 2.C.

Kilder: Socialforskningsinstituttets Fritidsundersøgelse 1987, den engelske tidsanvendelsesundersøgelse 1987 og den spanske tidsanvendelsesundersøgelse 1990

Tabel 5.1.5. Virkningen af uddannelse, køn og land (DK, UK, SP) på tidsallokeringen. Varians-analyse.

	Uddannelse	Køn	Land	Udd.*køn	Udd.*land	Køn*land	Udd.*køn*land
Indkøb		***	***			***	***
Husligt arbejde	***	***	***	***	***	***	***
Gør-det-selv-arbejde		***	***		*		
Omsorg	***	***	***	*		***	**
Husholdningsarbejde, i alt	**	***	***	***		***	***
Erhvervsarbejde ¹	***	***	***		**	***	***
Samlet arbejde	***		***			***	***
Fritid	***	***	***		***	***	*
Personlig omsorg	***	***	***		***	***	***

1) Inkl. transport.

*** ** * signifikant på 0,01, 0,05, 0,1 procentniveau.

BILAG 1

Faktoranalyse

For at kunne give et statistisk belæg for de konklusioner, som er draget i rapporten, er der foretaget en faktoranalyse. En sådan analyse viser, om der er korrelation mellem forskellige variabler inden for et givet datasæt. Hvis dette er tilfældet, oprettes en faktor, som indeholder en række variabler, som samlet giver en beskrivelse af en målvariabel. En faktor er med andre ord en gruppe af observationer, som samvarierer signifikant mellem en del af landene i undersøgelsen.

Næste trin i faktoranalysen er at sammenholde variabler og observationer i den pågældende faktor, og finde en form for fællesnævner samt at foretage en skalering. Det er gjort ved hjælp af følgende fremgangsmåde:

Data: Der er udvalgt en række nøglevariabler fra tabellerne i rapporten. 3.1.3.d refererer eksempelvis til en variabel fra tabel 3.1.3. og bogstavet efter tabelnummeret, d, refererer til den pågældende søjle i tabellen. Det vil sige a er den første søjle, b er den anden og så videre. Variablerne er udvalgt således, at demografiske forhold, arbejdsmarkedsforhold, uddannelsesforhold, tidsallokeringsforhold og ligestillingsforhold alle er dækket. Alle disse forhold behandles i rapporten. Følgende liste giver en beskrivelse af de anvendte tabelkoder:

- 3.1.3.c Andel af unge kvinder i højere uddannelse, 1990.
- 3.1.3.d Andel af unge mænd i højere uddannelse, 1990.
- 3.2.3.a Erhvervsfrekvensen for kvinder i alderen 15-64 år, 1991.
- 3.2.3.b Erhvervsfrekvensen for mænd i alderen 15-64 år, 1991.

- 3.3.1.f Mænd i deltidsarbejde i procent af beskæftigede mænd, 1991.
- 3.3.3.c Andel arbejdsløse kvinder, 1991.
- 3.3.3.d Andel arbejdsløse mænd, 1991.
- 3.3.4.c Langtidsarbejdsløse kvinder i procent af alle arbejdsløse kvinder, 1991.
- 3.3.4.d Langtidsarbejdsløse mænd i procent af alle arbejdsløse mænd, 1991.
- 3.5.1.ba Anvendt tid til husholdningsarbejde, kvinder, diverse år.
- 3.5.1.bb Anvendt tid til husholdningsarbejde, mænd, diverse år.
- 3.5.1.da Anvendt tid til fritid, kvinder, diverse år.
- 3.5.1.db Anvendt tid til fritid, mænd, diverse år.
- 4.2.1.a Kvinders løn i forhold til mænds for arbejdere i fremstillingsvirksomhed, 1989.
- 4.9.1.d Fertilitetskvotient, 1991.
- 4.9.2.b Gennemsnitligt antal personer i private husstande, 1991.
- 4.10.1.b Dækningsprocent for offentligt finansierede småbørnstilbud, diverse år.
- 4.10.1.c Dækningsprocent for offentligt finansierede førskolebørnstilbud, diverse år.
- 4.10.2.b Erhvervsfrekvenser for kvinder med børn 0-2 år, 1988.
- 4.10.2.c Erhvervsfrekvenser for kvinder med børn 3-6 år, 1988.
- 4.11.1.a Præferencer for lige rollefordeling inden for familien. 1987.
- 4.11.2.e Vielseshyppighed, 1991.
- 4.11.2.i Skilsmissehyppighed, 1987.
- 5.1.1.e Samlet beskæftigelse i servicesektoren i procent af total beskæftigelse, 1991.
- 5.1.1.f Kvinders beskæftigelse i servicesektoren i procent af total beskæftigelse, 1991.

Den statistiske analyse er foretaget ved hjælp af statistikprogrammet SAS, idet "PROC FACTOR" er anvendt.

Analysen undersøger først og fremmest Egenværdierne i korrelationsmatricen. Da der er 17 observationslande og der mistes en frihedsgrad under vejs, vil den perfekte, singulære matrice have en Egenværdi på 16. Det, der undersøges, er med andre ord samvariationen mellem forskellige variabler, samt den indbyrdes samvariation mellem de forskellige observationslande. Hver gang, der findes en statistisk signifikant samvariation, dannes der således en faktor (gruppe/klynge af samvarierende variabler/observationer). SAS PROC FACTOR vil automatisk danne en ny faktor, for hver gang der fås en Egenværdi på mere end 1. Det maksimale antal faktorer vil være 26, idet der findes 26 variabler. Hvis der dannes 26 faktorer betyder det, at der ikke findes nogen form for signifikant samvariation i datamaterialet. Det viser sig, at den første faktor som oprettes (FACTOR1) indeholder lidt over halvdelen af den samlede samvariation (8,8 ud af 16), mens faktor 2 indeholder 3,8/16, og så videre. I alt viser det sig, at der kan oprettes 8 faktorer med en Egenværdi på mere end 1. Det er her vigtigt at fastslå, at SAS ikke har nogen forhåndsviden om datasættet, hvorfor der er tale om rene statistiske samvariationer.

Næste trin er en bearbejdning af de valgte faktorer. Geometrisk kan man forestille sig, at der er blevet dannet et rum omkring et 8-dimensionalt koordinatsystem. Dette faktorsystem ses i matricen "FACTOR PATTERN". I dette rum ligger faktorerne tilfældigt i klynger. SAS drejer herefter koordinatsystemet ind efter klyngerne, idet vinklerne i koordinatsystemet bibeholdes under hele denne drejning. Det nu fremkomne system ses i matricen "ROTATED FACTOR PATTERN", hvor tallene i denne matrice kaldes faktorvægte. Dette system af faktorer arbejdes der herefter videre med.

De enkelte faktorer undersøges nu nærmere, idet der for langt de fleste faktorer findes en fællesnævner, hvorved den statistiske gruppering også får en indholdsmæssig forklaringsværdi. Den verbale definition på hver faktor findes ved at se nærmere på variabler, som indgår i faktoren. Hvis der er en gennemgående trend i

alle de variabler, som indgår i den pågældende faktor, kan der sættes navn på faktoren. Det kunne for eksempel være variabler, som alle vedrører kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet. Det gælder herefter om at udvælge et passende antal faktorer til videre undersøgelse, idet man skal være opmærksom på, at for hver ekstra faktor forstørres analyse materialet med en potens.

Når de relevante faktorer er blevet valgt ud (typisk dem med størst forklaringsværdi, dvs. faktor 1, 2 og 3) skaleres disse faktorer. Herved opnår hver enkelt observation i hver enkelt variabel en numerisk placering. Skaleringen foregår ved at sammenholde den pågældende observations standardiserede værdi med faktorvægten for alle variabler i den pågældende faktor. De forskellige observerede lande får på denne måde en positiv eller en negativ værdi i forhold til "gennemsnitslandet". Ved at plotte de forskellige faktorer op mod hinanden er det muligt at få et 2 eller 3-dimensionalt rum, hvori de enkelte observationer er placeret.

Det er her valgt at bruge faktor 1, faktor 2 og faktor 4, idet faktor 3 er ekskluderet, da den er dannet på baggrund af mange "huller" i datamaterialet. Hvis der således findes mange "huller" i en enkelt variabel, vil disse "observationer" have den samme - standardiserede - værdi, hvilket medfører stor samvariation.

Af overskuelighedsgrunde er det her valgt at lave 2 2-dimensionale grafer, som dermed udgør det endelige analysesæt. Da de enkelte faktorer alle har en fællesnævner, er det muligt at sammenligne de forskellige lande i analysen.

Gennem faktoranalysen er, som tidligere nævnt, forskellige variabler blevet grupperet. Det er altså muligt at få en idé om hypoteser som for eksempel "nordeuropæiske kvinder er tættere knyttet til arbejdsmarkedet end sydeuropæiske kvinder". Det skyldes, at den geometriske placering for de enkelte elementer (lande) i faktoren er placeret over eller under nul (ved at sammenholde to eller tre faktorer bliver det 0,0 eller 0,0,0; i alle tilfælde origo). Idet nul er et standardiseret gennemsnit (hvor faktorvægtene også er inddraget), vil lande over nul være positivt repræsenteret i forhold til gennemsnittet, og lande under nul være negativt repræ-

senteret i forhold til gennemsnittet. Med hensyn til kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet (faktor 1) kan man derfor konkludere, at klyngen af nordeuropæiske lande, som næsten alle ligger over nul, er væsentlig anderledes end de sydeuropæiske lande.

En nærmere fortolkning af analyseresultaterne findes i rapporten.

BILAG 2

Variansanalyse

Bilagstabel 2.1. Virkningen af uddannelse, køn og land (DK, UK, SP) på tidsallokering. Variansanalyse.

	Alle	----- Uddannelse -----			----- Lande -----			----- Køn -----		
		Grund. udd.	Gymn. udd.	Højere udd.	DK	UK	Sv	Kv	M	
Indkøb	4.18	4.09	5.38	3.66	2.71	5.88	5.74	3.06	5.19	
Husligt arbejde	12.16	12.55	13.16	9.31	9.84	13.91	17.76	4.56	19.03	
Gør-del-selv-arbejde	3.91	4.06	3.44	3.47	3.89	4.82	1.00	4.77	3.13	
Omsorg	3.25	2.76	5.82	3.74	1.84	3.37	9.68	1.60	4.73	
Husholdn. arb., i alt	23.69	23.63	27.99	20.55	18.28	27.98	35.97	14.16	32.30	
Erhvervsarbejde ¹⁾	31.74	30.16	31.38	40.36	36.25	25.84	29.17	41.16	23.23	
Samlet arbejde	55.43	53.80	59.37	60.91	54.53	53.83	65.14	55.32	55.53	
Fritid	37.00	38.28	30.67	35.31	43.41	30.14	28.30	39.10	35.10	
Personlig omsorg	71.88	72.46	72.03	68.73	69.84	74.11	74.56	70.67	72.98	

1) Inkl. transport

English Summary

The most important change in society has been the increase in labour market participation by women, which has enabled Danish and Swedish women to enter the labour market at a level that nearly matches male employment. The same trend is also to be found in other countries functioning at a pace that is even more rapid, a dynamic that is likely to result in the disappearance at any significant international differences in the near future.

The political demands of women for equal opportunities, as well as their aspiration for economic independence from the husband explain this development. Furthermore, if one adds to this the desire of women to capitalise upon educational skills, which women attain in Denmark on parity with men, the main arguments for change can, thus, be explained.

One of the consequences of such changes is that women now spend less time on household work than before, and men, as a corollary, spend more. However, the total work-load has increased for both sexes mainly because of improving educational skills, and, as a result, there has been a reduction in the available leisure time. The implication is clear; the overall allocation of time between the sexes has changed, as women and men nowadays become more and more alike both within countries and beyond.

Trends and Explanations

To understand the demographic changes that are taking place in different countries, affiliations to the labour market especially among women will be investigated. A "uni-modal"-model, in which women are attached to the labour market until child-birth, in which they then leave the labour market will be introduced. This will be followed by a "duo-modal"-model which will be characterized by the return of women to the labour market. Finally, a "plateau-modal"-model will be described in which women

are permanent participants in the labour market, as has traditionally been the case for men. These models or stages are to be applied more or less rigorously to all women in the countries with the specific purpose of demonstrating at which stage each country is to be found at present.

By analysing differences and similarities among the countries some fundamental factors can be identified. They can be summarised thus; a) the supply of female labour, i.e. labour market participation rates, part-time frequencies and female employment in the service sector; b) problems connected with their double burden as both mothers and breadwinners, i.e. labour market participation rates among women with small children, supply of childcare facilities, and wages; and c) women's and men's educational skills and the scale of the service-sector. By taking these welfare indicators into consideration most recent differences among countries can be explained. Indeed, it is for this reason that they are used to explain developments in each of the countries in the sample group.

Education across Border Lines

Everywhere a trend exists that is moving towards ever greater numbers of highly educated women and men. From a figure of one in four young women the factor has increased to more than one in every three during the 1980s - taking a means average for the countries. The same dynamics is also observable for men. Indeed, more than one in three now attend higher education, as opposed to a little over one in four in 1980.

In 1980 Danish women were surpassed only by Swedish, Canadian and American women with regard to number being in higher education. Ten years later Norwegian, Belgian, French and Spanish women have surpassed Danish women. Indeed, only among British, Irish, Greek, Italian, Portuguese and Japanese women can the percentage in higher education be found to be significantly lower than in Denmark. For example, in Japan only one in every five young women were in higher education in 1990.

In 1990 the percentage of young men in higher education was greater in Norway, Belgium, France, The Netherlands, Germany, Spain, US, Canada and Japan than in Denmark. Whilst only The Netherlands, US, Canada and Japan had surpassed Denmark ten years before, in 1980. Indeed, Greece and Portugal are the only countries, where significantly fewer young men in 1990 were in higher education relative to their Danish counterparts.

Moreover, the increasing percentage of young women in higher education has been exceptionally high in Norway, France, Portugal, Spain, the US, and Canada, where a 40 per cent increase means four out of five young women - as in the US - are now in higher education. A proportion which matched that of Canadian men. On the other hand, in Sweden more moderate changes can be found, and for Japanese men the percentage in higher education has even declined.

Thus, the present differentials between women's and men's possession of educational qualifications are likely to disappear in most countries in the near future. As a result Denmark will no longer enjoy a special position in this field. Neither is this the case, it should be added, for the total number of young people - women and men - in higher education. In other words, there seems to be no reason for expecting any competitive advantages to be gained by Denmark in the future from education, which is certainly the case today.

Education means Work

Not surprisingly the relationship between education and entry onto the labour market, i.e. participation rates, has been found to be positive. In Denmark basic education means participation rates of 77 and 88 per cent for women and men, respectively, as against rates of 87 and 92 per cent using the second level of education as a basis. By comparison, the participation rates for higher educated women and men are 95 and 97 per cent respectively.

This positive relationship that exists between participation rates and educational levels is found to be active in other countries as well. In Spain, a very marked relationship can be found for both women and men, whilst in Italy this is mostly the case for women. In the US and Canada, second level education increases participation rates, whereas in Germany, it is higher education which is the primary factor in the increase in these rates. In Sweden and Denmark the relationship between women's and men's educational skills and their participation rates are more modest - i.e. the participation rates are high for all groups.

When establishing an average for all the countries three interesting conditions appear. First, as mentioned above, participation rates clearly are positively related to educational levels, and, indeed, most pronounced for women. Secondly, there is a significant decrease in the variation of participation rates among countries the higher the educational level that is under consideration. In particular, this means that highly educated men - but also such women - can be found in the labour force independently of which country they live in.

Thirdly, and finally, the participation rate differentials between the two sexes decrease with the level of their educational skills. In other words, the more education the more equal are women's and men's attainment in the labour market.

In conclusion, it is evident that education has the same positive effect on labour market participation in all the sample countries. Indeed, this might well be the reason why nearly all countries place strong emphasis on the development of their educational systems.

Work without Interruptions

In nearly all countries men can expect to be permanently attached to the labour force from their youth until the age of retirement, which is not, in general, the case among women. Besides Danish women only Swedish, Norwegian, Finnish and French women can

expect to be on the labour market to nearly the same extent as men are. In France, however, the level is still lower than in the Nordic Countries, although the trend there is moving towards a "Nordic" profile.

In the Southern European countries it seems as though women avoid the phase in which the labour market career is interrupted when they have children - the duo-modal model. For this reason the phase during which they usually leave the labour market in their middle twenties - the uno-modal model - is substituted directly by the phase during which they obtain state of permanency within the labour force - the plateau-model -, as is usually the case all the time for men. Among the other West-European countries it is only women in Belgium, who behave in a similar manner to women in Southern Europe. Interruptions in the working career, through the years of being a parent of small children are, on the other hand, still apparent in Germany (West), The Netherlands and in Britain.

However, development in the various labour markets seems to be going along similar lines, which means that interruptions in women's working careers are likely to disappear. In this respect women are well on their way to matching male behavioral patterns.

Nowadays, Danish women and men enjoy some of the highest labour market participation rates anywhere in the world. Indeed, it is only the Japanese, who compete within the labour force to the same extent. However, amongst men, the international variations are relatively small, while there are still significant differences between women. By order of degree of market penetration, Danish and Swedish women participate most, followed by American, Canadian, British and Japanese women, two out of three of whom participate on the labour market. Finally, Southern-European women participate least of all, for less than half of these women are in the labour force - with the exception of Portuguese women of whom two out of three participate on the labour market.

Nonetheless, rapid movement towards equal labour market participation rates in the Western countries is taking place. In Spain, for example, the participation rate of women increased by 3.5 per cent a year in the 1980's.

Work is not Just Work

A significant part of the labour force entrants have been women who have undertaken part-time occupations. The explanation of this phenomenon is that many of these jobs have been supplied in order to give the individuals the opportunity to combine childcare and other household tasks with paid work. This "balance" has become particularly important, when the number of childcare facilities are inadequate or the division of labour between the spouses is pronounced.

The number of part-timers are in fact related to the total number of women on the labour market. In countries where women participation rates are low, such as Greece, Italy, Spain, Luxembourg and Ireland, only few women are part-time workers, whilst, on the other hand, many part-time workers in Denmark and Sweden are women. However, there are exceptions such as, for example Portugal, where many women participate on the labour market although few are part-timers, and The Netherlands, where the greater part of the relatively few women that are on the labour market are in part-time occupations.

Nonetheless, developments concerning part-time jobs are moving towards a synergy with the result that in countries with many part-time working women the number decreases while the opposite is occurring in countries with low part-time rates. Indeed, in these countries an increase in the number of part-time working women is taking place. Because the prevalence of part-time working men is increasing at the same time, women and men are also, at least in this respect, becoming increasingly similar.

With the exception of a few countries, including Britain, women's unemployment is at a higher level than that of men, and in

some cases much higher. This was the situation in the 1980's, even though the overall unemployment rate decreased. However, if all the countries are taken together, the differences have become smaller, for the average unemployment rate of women fell from 12 to 10 per cent, while that of men only fell from 8 to 7 per cent. Nevertheless, the variation among women has increased, not least due to the radical changes that have occurred in Belgian and Portuguese women's unemployment rates, which were halved during the 1980's.

Taking unemployment - as well as some temporary absence from work periods - into consideration, the difference between women's and men's so-called work-frequencies is 11 per cent, compared to a 8 per cent difference in participation rates. Furthermore, there is a slower decrease in the former's frequency as compared with the latter's.

Moreover, if work-frequencies and participation rates (-frequencies) for different age-groups are compared the profile for women becomes even more askew, particularly when the actual presence on the labour market - the work-frequency - is the focus of analysis. It is still women, who - temporarily - leave the labour market when having small children, even though the participation rates figure remains high.

Also the number of hours worked, when being at work, are different for women and men. Not only because of part-time work, the effect of which has decreased over the last 10 years, as mentioned above, but also because of over-time and additional jobs, which are mostly the preserve of men. For this reason the labour supply of women is smaller than that of men, as indeed are potential career opportunities for women.

The implication of these findings is that the way that work is measured affects the result, particularly when undertaking international comparisons. When using the actual number of hours worked it becomes clear that the position of Denmark as a country which possesses a greater equality of opportunity between women

and men on the labour market has to be approached with some caution.

Household Work - from Women to Men

Work is not only a 'good' supplied to the labour market, for it also occurs in the homes, where nearly all women work almost every day, even though many Danish men do contribute to this work, and, indeed, in an ever increasing number. From a situation where only one in four men worked in the home in the middle of the 1960s, half of the men did so 10 years later, to a situation where nearly three out of four men performed household tasks on an average day by the late 1980s. Indeed, it is proviso to assert that whilst women have caused a revolution on the labour market, men have done so at home.

However, more active men does not mean more work among these men for the increase amounted to only two hours more a week in each of the two periods, compared with some 7 hours less work being performed by women in the first period and 4 hours in the second period. In 1987 men doing household work spent 15 hours a week, which is equivalent to a short part-time job, while in a similar position women spent 25 hours a week, which is equivalent to a long part-time job.

Interestingly, the situation in Canada is rather like that of Denmark for here women also undertake household work which amounts nearly twice as many hours as men. However, in Canada - as well as in Sweden - participating women and men spend significantly more hours on household work than participating women and men in Denmark. In The Netherlands and Spain women complete 45 hours a week of household work, whereas men in these countries only complete 15-20 hours, which is also the case in Denmark.

Indeed, the relationship between participating the household work of women and men in Holland in 1988 was only the equivalent of the level attained by Danish women and men in 1975.

Furthermore, while the relationship in Spain in 1991 was only comparable with the Danish level of 1964. The participation rate of Dutch men, and especially that of Swedish men, is very high, whereas only two out of three Spanish men perform any household work. In Denmark, as mentioned above, three out of four men participate in household work.

It also appears that the number of hours spent on household work by Danish women and men, taken together, has decreased slightly over the last 25 years, i.e. one hour a week, which is the equivalent of a 5 per cent decline. As a consequence, therefore, almost the same amount of work has now to be distributed among the spouses, as is also the case with regard to the distribution of the various tasks that are required to be undertaken.

The increase in the number of employed women has not influenced the total amount of household work, only the relative distribution of that work amongst and between women and men has changed.

The implication of this development has been a decrease in the leisure time of families, so that Danish women and men, taken together, now have 85 hours a week free of work, which is about the same as that enjoyed Norway, France, The Netherlands, US, and Canada. By comparison, Japanese, Australian and Finnish women and men have somewhat shorter leisure time, and in Sweden and the former Soviet Union the leisure time only accounts for some 65 hours a week.

In most countries women have less leisure time than men, with the notable exception of Denmark where both sexes each enjoy 42-43 hours a week free of work.

Education Means Less Leisure Time

The amount of paid work undertaken by Danish women increases significantly in line with their educational skills, i.e. women without education work 25 hours on average compared to 50 hours a week undertaken by highly educated women. Although there is

some substitution between paid work and household work, women's total work-load - paid and unpaid - increases by 18 hours a week even when allowing for different numbers of small children, school-age children and variations in women's ages.

Also for men education means less leisure time, although the "price" is cheaper than that paid by women. This is due to the fact that the number of working hours on the labour market increases, when men become more educated, while the time spent on household work remains the same - only one hour more out of the 12 hours men spend on household work weekly.

That is more education means less leisure time which is more pronounced for women than for men. This calls for the employing of different time-saving and time-buying strategies, as is demonstrated by investments in household appliances and the buying of convenient goods and services. Indeed, this is a phenomenon taking place at different levels in many families in an attempt to solve an increasing problem of time-pressure - the report mentions some studies that focus upon this problem.

Public Services, Taxes and the Family Structure

An important precondition for a supply of female labour is the availability of childcare facilities. In countries where the public sector is involved in childcare the labour market participation rates of women are usually higher than in countries where childcare remains a private task. Not surprisingly, the relationship between childcare facilities and the labour supply of women is most apparent for those with small children.

Furthermore, the nature of the tax-system as well as the performance of public benefits are essential to gaining an understanding of the labour supply and time-allocation of women. The tax-system effects the level of work available on the labour market and, thereby, equality between the sexes. This is especially the case for single parents where the labour supply is undoubtedly influenced by an interaction that occurs between taxes and transfer payments,

which in some countries means marginal tax-rates approaching 100 per cent. This results in a lack of incentives for a single parent to become an independent breadwinner.

By taking these conditions together it is possible to explain the existence of the "modern" family structure in the Nordic Countries, especially Denmark and Sweden, where small households, low fertility rates, high divorce rates, many part-time working women, a welfare state, and considerable equal opportunities in two-earner families are the norm.

In the Southern European countries - Portugal, Spain, Italy and Greece - the family structure is more traditional with big families more often the norm. Although the fertility rates are decreasing in Spain and Italy, low divorce rates, a small service sector, relatively low labour market participation rates for women and many one-earner families, remains a common feature of these economies.

The US and Canada are similar to the Nordic Countries with regard to both family structure and economic structure, but deviate from these by having high fertility rates and a labour force with many temporarily employed people, especially among women.

France and Belgium are in between regarding the family structure and womens' labour market participation rates. However, the childcare facilities are well-developed in France and is women's employment found to be on a more permanent basis. The change in demographic characteristics towards lower fertility rates appeared earlier than in the Southern European countries. In principle Britain and The Netherlands belong to the middle group too, although the supply of childcare and care for the elderly is rather limited in Britain, the employment of British women is often in unqualified, temporary and uncertain jobs. The Netherlands, on the other hand, is more "traditional" than Belgium and France. In Ireland, the families are big, the fertility rate high, which, along with certain other conditions makes Eire similar to the countries in Southern Europe.

Finally, Germany, and to some extent also Japan demonstrate, some unique characteristics for small households, low fertility

rates, and at the same time one-earner families as the norm. Furthermore, high employment in the industrial sector and relatively few in the service sector, suggests a social infra-structure with poor developed childcare facilities and a school-system that is not particularly useful for women, who wish to integrate family-life and paid work.

However, in conclusion, the general picture is one of countries that have gradually become increasingly alike with regard to the attachment of women to the labour market and overall time allocation. Furthermore, a similar trend can be discerned in fertility, marriage and divorce-rates. As a result the countries policies, which are ultimately determined by economic factors, might also be traced back to an increasing desire among women and men to improve their educational qualifications.

Litteratur

Andersen, D. (1987)

Den danske befolknings tidsanvendelse 1987. Teknisk dokumentation af undersøgelsens database. København: Socialforskningsinstituttet. Arbejdsnotat.

Arbejdsministeriet (1993)

Børn og unges erhvervsarbejde. Betænkning afgivet af kommissionen om børn og unges erhvervs erfaring. Betænkning nr. 1257.

Asplund, R. (1993)

Essays on Human-Capital and Earnings in Finland, Helsinki: The Research Institute of the Finnish Economy. Sarja A18 Series.

Atkinson, A.B. & Mogensen, G.V. (eds.) (1993)

Welfare and Work Incentives: a North-European perspective. Oxford: Clarendon.

Augestad, P. & Høgsnes, G. (1993)

Relativ lønnsutvikling for ulike kategorier statsansatte. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning. Søkelys på arbeidsmarkedet. 1/93.

Barrère-Maurisson, M-A. & O. Marchand (1990)

Structures familiales et marchés du travail dans les pays développés. Economie et Statistique. No. 235. Septembre 1990.

Barth, E. & Mehlum, H. (1993)

Lønnsforskjeller i Norge 1980-1991 Oslo: Institutt for Samfunnsforskning. Søkelys på arbeidsmarkedet. 2/93.

Becker, G. (1965)

A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*.

Becker, G. (1981)

A Treatise on the Family. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Bellante, D. & Foster, A.C. (1984)

Working Wives and Expenditure on Service. *Journal of Consumer Research*. 11.

Berk, R.A. (1980)

The New Home Economics: An Agenda for Sociological Research, i: Women and Household Labor. S.F.Berk (ed.). Beverly Hills: Sage.

Berk, R.A. & Berk, S.F. (1978)

A Simultaneous Equation Model for the Division of Household Labor. *Sociological Methods & Research*. 6, 4.

Blau, Francine D. (1984)

Occupational Segregation and Labor Market Discrimination, i Barbara F. Reskin (ed.): Sex Segregation in the Workplace: Trends, Explanations. Remedies. Washington, D.C.: National Academy Press, pp. 117-43.

Blau, F.D. & Kahn, L.M. (1992)

The Gender Earnings Gap: Learning from International Comparisons. *American Economic Review*. 82. 2.

Blood, R. & Wolfe, D. (1960)

Husbands and Wives: The Dynamics of Married Living. New York: Free Press.

Blundell, R. (1993)

Taxation and Labour-Supply Incentives in the UK, i: Atkinson, A.B. & Mogensen, G.V.: Welfare and Work Incentives. Oxford: Clarendon Press. Pp. 135-160.

Bonke, J. (1983)

Aldrig mere arbejde - økonomi og virkelighed. Charlottenlund: Rosinante.

Bonke, J. (1988)

Husholdninger og husholdningsproduktion - socioøkonomiske forklaringer på efterspørgslen efter varer til husholdningsproduktion og alternativ service. København: Økonomisk Institut, Københavns Universitet. Memo 166.

Bonke, J. (1989)

Ligestilling i husholdningsarbejdet 1964-87 - en belysning af udviklingen i tidsmæssig arbejdsdeling mellem kvinder og mænd, og nogle forklaringer på forandringerne. København: Økonomisk Institut, Københavns Universitet. Memo 176.

Bonke, J. (1991)

Diskrimination - lønforskelle mellem kvinder og mænd. Nationaløkonomisk Tidsskrift. 130, 1.

Bonke, J. (1992)

Life-time income of men and women - the case in Denmark. Journal of Consumer Studies and Home Economics. 16.

Bonke, J. (1993)

Choice of Foods - allocation of time and money, household production and market services. PART II. MAPP working paper no. 9. September 1993.

Bonke, J. (1994)

Faktotum - husholdningernes produktion. Ph.D.-afhandling. Økonomisk Institut. Københavns Universitet. (Under udgivelse).

Borchorst, A. (1993)

Arbejdsliv og familieliv i Europa, i: Carlsen, S. & Larsen, J.E. (red.) Den svære balance. København: Ligestillingsrådet.

Brüniche-Olsen, P. (1992)

Arbejdsmarkedspolitik. København: Handelshøjskolens Forlag.

Bunnage, D. (red.) (1992)

Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1992. København: Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet.

Buus Kristensen, N. (1992a)

Lønstrukturens udvikling på funktionærområdet i Danmark. København: Økonomisk Institut. Københavns Universitet. Licentiatafhandling nr. 42. Rød Serie nr. 24.

Buus Kristensen, N. (1992b)

Estimation af uddannelsesafkast. Nationaløkonomisk Tidsskrift 130, 1.

Christoffersen, M.N. (1990)

Barselsorlov - mænds og kvinders erhvervsmæssige baggrund for at tage orlov. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 90:18.

Cousins, C. (1994)

A Comparison of the Labour Market Position of Women in Spain and the UK with Reference to the "Flexible" Labour Debate. *Work, Employment & Society*. 8, 1, pp. 45-67.

Danmarks Statistik (diverse år)

Tiårsoversigt.

Danmarks Statistik (diverse år)

Arbejdsstyrkeundersøgelsen.

Desplanques, G., Raton, I. & Thave, S. (1991)

INSEE-Résultats no. 118. Démographie-Société. No.10. INSEE. Paris.

Douglas, S.P. (1976)

Cross-National Comparisons and Consumer Stereotypes: A Case Study of Working and Non-working Wives in the U.S. and France. *Journal of Consumer Research*. 3. p. 12-20.

Edin, P.-A. & Holmlund, B. (1992)

The Swedish Wage Structure: The Rise and Fall of Solidarity Policy? Department of Economics. Uppsala: Uppsala University. Working Paper 1992:13.

European Economy (1991)

European Economy. Commission of the European Communities.

EUROSTAT (1991)

Demographic Statistics 1990.

EUROSTAT (1992)

Socialt portræt af Europa.

EUROSTAT (1993)

Labour Force Survey. 1991.

Fallon, P. & Verry, D. (1988)

The Economics of Labour Markets. New York: Philip Allan.

Finansministeriet (1992)

Vejen til fuld beskæftigelse. Finansministeriet. Budgetdepartementet.

Flood, L. & Klevmarken, A. (1990)

Arbete och fritid: Svenska hushålls tidsanvändning 1984, i: Tid och Råd om Hushållens ekonomi. A.Klevmarken m.fl. Stockholm: Industriens utredningsinstitut.

Gershuny, J.T. (1983)

Social Innovation and the Division of Labour. Oxford: Oxford University Press.

Gershuny, J. (1994a)

Economic Activity and Women's Time Use. Time Use of Women in Europe and North America. UN. Economic Commission of Europe.

Gershuny, J. (1994b)

Household Allocation of Work and Income. Paper presented at Tilburg Meeting on the European Community Household Panel Pilot Sample.

Gershuny, J.I. & Robinson, J.P. (1988)

Historical Changes in Household Division of Labour. Demography. 25, 4.

Gillespie, D.L. (1971)

Who Has the Power? The Marital Struggle. *Journal of Marriage and the Family*. 33, 3.

Gronseth, E. (1971)

The Husband-provider Role: A Critical Appraisal, i: *Family Issues of Employed Women in Europe and America*. A. Michel (ed.). Leiden: E.J.Brill.

Grønmo, S. & Lingsom, S. (1986)

Increasing equality in household work: patterns of time-use change in Norway. *European Sociological Review*, 2, 3.

Gustafsson, S. (1988)

Löneskillnader mellan kvinnor och män - gapet ökar igen. *Ekonomisk Debatt*. 16, 3.

Gustafsson, S. (1990)

Daghemsavgifter och kvinnors yrkesarbete, i: *Klevmarken*, A. m.fl.: *Tid och Råd om Hushållens ekonomi*. Stockholm: Industriens utredningsinstitut.

Gustafsson, S. (1991)

Ekonomisk teori för tvåförsörjarfamiljen. *Ekonomisk Debatt* 6/91.

Gustafsson, S. & Lantz, P. (1985)

Arbete och löner. *Ekonomiska teorier och fakta kring skillnader mellan kvinnor og män*. Stockholm: IUI och Arbetslivscentrum.

Hakim (1993)

The Myth of Rising Female Employment. *Work, Employment and Society*. 7, 1.

Heckman, J. (1974)

Shadow Prices, Market Wages, and Labor Supply. *Econometrica*, 42, 4, pp. 679-694.

Heckman, J.J. & Walker, J.R. (1990)

The Third Birth in Sweden. *Journal of Population Economics*, 3.

Hill, C.R. & Stafford, F.P. (1974)

Allocation of Time to Preschool Children and Educational Opportunity. *The Journal of Human Resources* IX, 3.

Holter, H. (1984)

Women's Research and Social Theory, i: Holter, H. (ed.): *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Universitetsforlaget.

Ironmonger, D. (1993)

Modelling the Household Economy. Paper præsenteret på 1993 Meeting of the Canadian Economics Association, Carleton University, Ottawa.

Jonung, C. & Persson, I. (1993)

Women and Market Work: The Misleading Tale of Participation Rates in International Comparisons. *Work, Employment & Society*, 7, 2, pp. 259-274.

Joshi, H. & Davies, H. (1992)

Daycare in Europe and Mothers' Foregone Earnings. *International Labour Review*, 132.

Juster, F.T & Stafford, F.F. (Eds.), (1990)

Time, Goods and Well-Being. Institute for Social Research. The University of Michigan.

Killingsworth, M.R. (1983)

Labor Supply. Cambridge: Cambridge University Press.

Klein & Myrdal (1956)

Women's Two Roles. Home and Work. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Klevmarken, A. & Tasiran, A. (1990)

Hur många barn? En studie av fertiliteten i Sverige, i: Tid och Råd. Stockholm: IUI.

Körmendi, E. (1990)

Work Sharing at Home, i: Time and Consumption. Mogensen, G.Viby (ed.). Danmarks Statistik.

Lamm, R. McFall (1982)

The Demand for Food Consumed at Home and Away from Home. Agricultural Economics Research. 34, 3.

Leibowitz, A. (1974)

Education and Home Production. American Economic Association.

Leibowitz, A. (1975)

Women's Work in the Home, i: Lloyd, C.B. (ed.): Sex, Discrimination, and the Division of Labour. New York: Columbia University Press.

Lindvall, J. (1989)

Expensive time and busy money. Linköping: Linköping University.

Lytomt, I. (1991)

Karriereutveckling. Eksisterer det forskjeller mellom kvinner og menn? Sandvika: Forskningscenteret. Avdeling for ledelsesforskning. Handelshøyskolen BI. Arbeidsnotat 1991/14.

Meissner, M., Humphreys, E.W., Meis, S.M. & Scheu, W.J. (1975)

No exit for wives: sexual division of labour and the cumulation of household demands. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*. 12, p. 424-39.

Meulders, D., Plasman, R. & Vander Stricht, V. (1993)

Position of Women on the Labour Market in the European Community. Dartmouth: Alderhot.

Mincer, J. (1960)

Employment and consumption. *Rev. Econ. Statist.*, 42, pp. 20-26.

Mincer, J. (1962)

Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply, i: Amsden, A.(ed.): *The Economics of Women and Work*. Middlesex: Penguin Books Ltd.

Mogensen, G. V., (1985)

Sort arbejde i Danmark. København: Nyt Nordisk Forlag.

Nickols, S.Y. & Metzen, E.J. (1978)

Housework Time of Husband and Wife. *Journal of Home Economics Research*. 7, 2, pp. 85-97.

Nickols, S.Y. & Metzen, E.J. (1982)

Impact of Wife's Employment upon Husband's Housework. *Journal of Family Issues*. 3, 2, pp. 199-216.

Nordli Hansen, M. (1992)

Kjønnssegregering i det norske arbeidsmarkedet. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning. Søkelys på arbeidsmarkedet. 2/92.

Nyberg, A. (1987)

Den 'befriande' 'fortryckande' hushållstekniken?, i: Tid. Boende. Teknik. Ingelstam, L. (red.): Stockholm: Byggeforskningsrådet.

OECD (1992)

Historical Statistics, 1960-1990, Statistic Directorate, Paris.

OECD (1989; 1993)

Employment Outlook, 1989, 1993. Paris: Statistic Directorate.

OECD (1994)

Labour Force Statistics, 1972-1992. Paris: Statistic Directorate.

Parsons, T. & Bales, R.F. (1955)

Family Socialization and Interaction Process. New York: The Free Press.

Pedersen, P.J. (1990)

Arbejdsudbud og skat - lidt empiri. Århus: Centre for Labour Economics. University of Aarhus and Aarhus School of Business. Working Paper 90-5.

Persson, I. (1993)

Svenska kvinnor möter Europa. Ekonomisk integration och social harmonisering ur ett kvinnoperspektiv. Stockholm: Finansdepartementet. Bilaga 16 till Långtidsutredningen 1992.

Platz, M (1988)

Arbejdstid 1987. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 88:8.

Pleck, J.H. (1985)

Working Wives/Working Husbands. Beverly Hills: Sage Publications.

Prochasha, F.J. & Schrimper, R.A. (1973)

Opportunity Cost of Time and Other Socioeconomic Effects on Away-From-Home Food Consumption. *American Journal of Agricultural Economics*. 55, pp. 595-603.

Quah, E. (1986)

A Diagrammatic Exposition of Household Production, Market Substitutes and the Terms of Trade. *The Singapore Economic Review*. XXXI. 1.

Redman, B.J. (1980)

The Impact of Women's Allocation on Expenditure for Meals Away from Home and Prepared Foods. *American Journal of Agricultural Economics*. May 1980.

Reich, R.B. (1991)

The Work of Nations. Preparing Ourselves for 21st-Century Capitalism. London: Simon & Shuster.

Reilly, M.D. (1982)

Working Wives and Convenience Consumption. *Journal of Consumer Research*. 8 (March), pp. 407-418.

Robinson, J. (1977)

How Americans Use Time: A Social-Psychological Analysis. New York: Praeger.

Robinson, J.P. & Gershuny, J. (1994)

Measuring hours of paid work: time-diary vs. estimate questions. *Bulletin of Labour Statistics*. ILO. 1994-1.

Roos, P.A. & Reskin, B.F. (1992)

Occupational Desegregation in the 1970s - Integration and Economic Equity. *Sociological Perspectives*, 35, 1, pp. 69-91.

Scanzoni, J.H. (1970)

Opportunity and the Family. New York: The Free Press.

SCB (1989)

Arbetskraftsundersökningen. Stockholm.

Schaninger, C. & Allen, C. (1981)

Wife's Occupational Status as a Consumer Behavior Construct. *Journal of Consumer Research*. (Sept.), pp. 189-196.

Schönemann-Paul, H., Körmendi, E. & Gelting, T. (1992)

Den faste arbejdstid er fortid. København: Rockwoolfondens Forskningsprojekt: Det danske arbejdsmarked. Spektrum.

Smith, N. (1990)

Household Labour Supply and Taxes in Denmark. Århus: Centre for Labour Economics. University of Aarhus and Aarhus School of Business. Working Paper 90-2.

Smith, N. (1992)

Why did the Gender Wage Gap increase in Denmark after the Enactment of the Equal Pay Act? Aarhus: Centre for Labour Economics. University of Aarhus and Aarhus School of Business. Working Paper 92-5.

Smith, N., Walker, I. & Westergård-Nielsen, N. (1993)

The Labour Market Behaviour of Danish Lone Mothers. Aarhus: Centre for Labour Economics. University of Aarhus and Aarhus School of Business. Working Paper 93-2.

Statistics Bureau MCA (1993)

1991 Survey on Time Use and Leisure Activities. Management and Coordination Agency. Japan.

Strober, M.H. (1977)

Wives' Labour Force Behavior and Family Consumption Patterns. *American Economic Association*. 67, 1.

Strober, M.H. & Weinberg, C.B. (1977)

Working Wives and Major Family Expenditures. *Journal of Consumer Research*. 4 (3), pp. 141-47.

Strober, M.H. & Weinberg, C.B. (1980)

Strategies Used by Working and Nonworking Wives to Reduce Time Pressures. *Journal of Consumer Research*, 6, pp. 338-48.

UNESCO (1994)

World Education Report, 1994.

Vainiomäki, J. & Laaksonen, S. (1992)

Inter-Industry Wage Differences in Finland, 1975-85. Evidence from longitudinal Census data. Tampere: Department of Economics, University of Tampere. Tampere Economic Working Papers. 3/92.

Vanek, J. (1974)

Time Spent in Housework. *Scientific American*, 231.

Vickery, C. (1979)

Women's Economic Contribution to the Family, i: Smith, Ralph E. (ed.): *The Subtle Revolution: Women at Work*. Washington D.C.: The Urban Institute, pp. 159-200.

Waldman, E. & Jacobs, E. (1978)

Working Wives and Family Expenditures. In Proceedings of the American Statistical Association Annual Meeting. Washington, D.C.: American Statistical Association, pp. 41-49.

Walker, E. (1969)

Homemaking still takes time. *Journal of Home Economics*. 61, 8, pp. 621-24.

Walker, K.E. & Woods, M.E. (1976)

Time use: A measure of household production of family goods and services. Washington, D.C.: Center for the Family of the American Home Economics Association.

Young, M. & Willmott, P. (1973)

The symmetrical Family: A Study of Work and Leisure in the London Region. London: Routledge.

Zimmermann, K.F. (1993)

Labour Responses to Taxes and Benefits in Germany, i: Atkinson, A.B. & Mogensen, G.V.: Welfare and Work Incentives. Oxford: Clarendon Press, pp. 192-240.

Socialforskningsinstituttets udgivelser om beslægtede emner

1993: Langager, K.: Rekruttering, afskedigelse og marginalisering - en litteraturstudie. 1993. 101 s. ISBN 87-7487-462-4. Kr. 65,00.
Rapport 93:6.

Thaulow, I.: Børnefamiliernes arbejdstider - en analyse af fleksible arbejdstider i staten. 1993. 161 s. ISBN 87-7487-458-6. Kr. 80,00.
Rapport 93:3.

Nygaard Christoffersen, M.: Familiens ændring - en statistisk belysning af familief forholdene. 1993. 169 s. ISBN 87-7487-454-3. Kr. 80,00.
Rapport 93:2.

1992: Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1992. Redigeret af David Bunnage. Udsendt af Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet i fællesskab. København 1992. 397 s. Kr. 245,00. (Living conditions in Denmark. Compendium of statistics 1992).

Engelund, H.: Flexibilitet på arbejdsmarkedet i Norden. Ansættelsesstabilitet i fire nordiske lande. 1992. 134 s. ISBN 87-7487-438-1. Kr. 80,00.
Rapport 92:16.

1991: Christensen, E.: Trængte familier. 1991. 129 s. ISBN 87-7487-406-3. Kr. 65,00.
Rapport 91:8.

Hjorth Andersen, B.: Børnefamiliernes dagligdag. 1991. 158 s. ISBN 87-7487-405-5. Kr. 70,00.
Rapport 91:6.

Gregersen, O.: Flekstid. For hvem? Til hvad? 1991. 68 s. ISBN 87-7487-399-7. Kr. 45,00.
Rapport 91:2

Ploug, N.: Population Migration in the Nordic and EC-area - a statistical analysis of the number of foreign citizens in - and migration between - the Nordic and EC-area. 1991. 42 s.
Arbejdsnotat 1991:2

1990: Nygaard Christoffersen, M.: Barselsorlov - mænds og kvinders erhvervsmæssige baggrund for at tage orlov. 1990. 128 s. ISBN 87-7487-397-0. Kr. 60,00.
Rapport 90:18

Hansen, F.K.: Børnefamiliernes økonomi. 1990. 176 s. ISBN 87-7487-396-2. Kr. 75,00.
Rapport 90:17

Andersen, D. & Holt, H.: Fleksibel arbejdstid i den statslige sektor. 1990. 239 s. ISBN 87-7487-395-4. Kr. 95,00.
Rapport 90:16

Anker, N.: Fleksibilitet på arbejdsmarkedet - mobilitet, hjemsendelse og midlertidig ansættelse i Danmark og Sverige. 1990. 145 s. ISBN 87-7487-381-4. Kr. 65,00.
Rapport 90:7.

Ploug, N.: Befolkningsvandringer mellem Norden og EF-
en statistisk belysning af antallet af udenlandske statsbor-
gere i og vandringerne mellem de nordiske lande og EF-
landene. 1990. 47 s.

Arbejdsnotat 1990:6

Hjorth Andersen, B.: Børnefamilier. Foreløbige resultater
fra undersøgelsen "Børnefamilien i 90'erne". 80 s. Ud-
gået.

Arbejdsnotat 1990:1.

SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS UDGIVELSER SIDEN 1.1. 1994*

Rapport

- 94:1 Juul, S., Troest, A. & Anker, J.: Kommunerne og de sindslidende. 1994. 254 s. ISBN 87-7487-472-1. Kr. 150,00.
- 94:2 Christensen, E.: Når mor eller far drikker... Interview med børn og forældre i familier med alkoholmisbrug. 1994. 185 s. ISBN 87-7487-477-2. Kr. 110,00.
- 94:3 Binder, M.: Der er brug for alle. En evaluering af aktiveringsindsatsen i syv kommuner. 1994. 144 s. ISBN 87-7487-479-9. Kr. 80,00.
- 94:4 Bertelsen, O.: Abort eller fødsel. 1994. 107 s. ISBN 87-7487-481-0. Kr. 70,00.
- 94:5 Thaulow, I.: At måle det udviklende lønarbejde - en empirisk analyse af udbredelsen og betydningen af det udviklende lønarbejde. 1994. 116 s. ISBN 87-7487-482-9. Kr. 75,00.
- 94:6 Fridberg, T.: Kultur- og fritidsaktiviteter 1993. 1994. ISBN 87-7487-489-6. Kr. 160,00.
- 94:7 Pedersen, L.: Løndannelse og løntransmission - en analyse af arbejderlønninger i Danmark. Økonomisk Institut, Københavns Universitet, Licentiatafhandling. 1995.

* En fuldstændig liste over instituttets udgivelser kan fås ved henvendelse til Socialforskningsinstituttet (se adressen side 4).

- 94:8 Holt, H.: Forældre på arbejdspladsen - en analyse af tilpasningsmulighederne mellem arbejdsliv og familieliv i kvinde- og mandefag. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet, Licentiatserien 1994/3. Ph.D.-Afhandling. 1994. 383 s. ISBN 87-7487-493-4. Kr. 200,00.
- 95:1 Olsen, H.: Tallenes talende tavshed. En kundskabsrejse om sprogforståelse og hukommelse i surveyundersøgelser. 1995. 200 s. ISBN 87-7487-496-9. Kr. 120,00.
- 95:2 Andersen, D.: Skolebørns fritid. De 7-15-åriges levekår og fritidsanvendelse i 1993 sammenlignet med 1987. 1995. 150 s. ISBN 87-7487-497-7. Kr. 100,00.
- 95:3 Anker, J. & Koch-Nielsen, I.: Det frivillige arbejde. With an English Summary. 1995. 128 s. ISBN 87-7487-500-0. Kr. 90,00.

Pjece

- 40 Just Jeppesen, K.: Minoriteter og det sociale system. De fremmede i Danmark 4. 1994. 80 s. ISBN 87-7487-474-8. Kr. 80,00.
- 41 Just Jeppesen, K.: Etniske minoriteter i boligområder. De fremmede i Danmark 5. 1994. 72 s. ISBN 87-7487-485-3. Kr. 70,00.

Andre publikationer

- Ploug, N. & Kvist, J.: Social tryghed i Europa. Udvikling eller afvikling? Social tryghed i Europa 1. 1994. 110 s. ISBN 87-7487-495-0. Kr. 70,00.

Ploug, N. & Kvist, J.: Overførselsindkomster i Europa. Systemerne i grundtræk. Social tryghed i Europa 2. 1994. 334 s. ISBN 87-7487-494-2. Kr. 150,00.

Ploug, N. & Kvist, J. (eds.): Recent Trends in Cash Benefits in Europe. Social Security in Europe 4. 1994. 150 s. ISBN 87-7487-492-6. Kr. 90,00.

Gregersen, O.: Kommunernes pensionspraksis. Rangordning af kommunerne efter antal førtidspensioneringer, korrigeret for en række objektive forhold - et metodestudie. 1995. 107 s. ISBN 87-7487-498-5. Kr. 100,00.

**SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS BØGER
KAN KØBES HOS BOGHANDLEREN.**

Alle priser er inkl. 25 pct. moms.

Følgende arbejdsnotater kan rekvireres (begrænset oplag) ved henvendelse til Institutet (adressen er anført på side 4).

Arbejdsnotat

1994:1 Csonka, A., Jepsen, A.M., Christensen, B. & Friis, B.: Virksomhederne og uddannelsesloven. 1994. 59 s.

1994:2 Bengtsson, S.: Valgfrihed og konkurrence i svensk ældrepleje. 1994. 56 s.

1994:3 Binder, M.: Skattetryk og strukturledighed i Danmark - en makroøkonomisk analyse. 1994. 45 s.

1995:1 Just Jeppesen, K.: Etniske minoriteter - ved vi nok? De fremmede i Danmark 6. 1995. 28 s.

1995:2 Bengtsson, S. & Henius, C.M.: Arbejde trods handicap. Revalideringens muligheder fra 1950'erne til i dag. 1995. 81 s.

Fremmedsproget udgivelse

- f.u.9 Bruun-Vierø, I.M.: Annual Report 1991, 1992 and 1993. Catalogue af projekts 1994. 1994.63 s. ISBN 87-7487-484-5.
- f.u.10 Bengtsson, S.: Ist das Gras beim Nachbarn grüner? Deutsche und Dänische Sozialpolitik in der Praxis. 1994. 64 s. ISBN 87-7487-486-1.
- f.u.11 Bengtsson, S.: Deux sortes de solidarité. Les services sociaux d'une ville française et d'une ville danoise. 1995. 83 s. ISBN 87-7487-499-3.
- f.u.12 Christensen, E.: My parent is an alcoholic ... 1995. 28 s. ISBN 87-7487-504-3.
- Fridberg, T.: On Social Assistance in the Nordic Capitals. 1993. 213 s. ISBN 87-7487-468-3. Kr. 125,00.

Social Forskning er instituttets nyhedsblad. Det udkommer fire gange om året og orienterer i en lettilgængelig form om resultaterne af instituttets arbejde. Lejlighedsvis udkommer Social Forskning som udvidet tema-nummer med bidragydere udefra.

Abonnementet er gratis og kan tegnes ved henvendelse til instituttet.

Tema-nummer af Social Forskning:

Den ungdom. Januar '95. 84 s.

